

YURIDIK FANLAR AXBOROTNOMASI

ВЕСТНИК ЮРИДИЧЕСКИХ НАУК

REVIEW OF LAW SCIENCES



huquqiy ilmiy-amaliy jurnal

правовой научно-практический журнал

legal scientific-practical journal

2024-yil 1-son

VOLUME 8 / ISSUE 1 / 2024

DOI: 10.51788/TSUL.ROLS.2024.8.1.

ISSN 2181-919X

E-ISSN 2181-1148

DOI: 10.51788/TSUL.ROLS



Crossref

Content
Registration

TAHRIR HAY'ATI

I. RUSTAMBEKOV

Toshkent davlat yuridik universiteti rektori v.v.b.,
yuridik fanlar doktori, professor – bosh muharrir

B. XODJAYEV

Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor,
yuridik fanlar doktori, professor – bosh muharrir
o'rinbosari

O. CHORIYEV

Tahririy-nashriyot bo'limi boshlig'i – mas'ul muharrir

A. SAIDOV

Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy
markazining direktori, yuridik fanlar doktori, professor

EDVARD JUCHNIEWICZ

Polshaning Gdansk universiteti Huquq va boshqaruv
fakulteti Moliyaviy huquq kafedrasida professori, huquq
doktori

AMMAR YOUNAS

TDYU Biznes huquqi kafedrasida o'qituvchisi

O. OKYULOV

TDYU Fuqarolik huquqi kafedrasida professori, yuridik
fanlar doktori

J. NEMATOV

TDYU Ma'muriy va moliya huquqi kafedrasida professori
v.b., yuridik fanlar doktori

SH. ASADOV

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi
Davlat boshqaruvi akademiyasi Davlat tuzilishi
va boshqaruvining huquqiy asoslari kafedrasida
professori v.b., yuridik fanlar doktori

M. AMINJONOVA

O'zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish
akademiyasi Qonunchilik ijrosi ustidan nazoratni
tashkil etish kafedrasida dotsenti, yuridik fanlar doktori

M. RAHIMOV

TDYU Mehnat huquqi kafedrasida dotsenti v.b., yuridik
fanlar bo'yicha falsafa doktori

O. NARZULLAYEV

TDYU Ekologiya huquqi kafedrasida professori, yuridik
fanlar doktori

B. MURODOV

O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi
Akademiyasi Tergov faoliyati kafedrasida boshlig'i,
yuridik fanlar doktori, professor

A. MUXAMEDJANOV

TDYU Xalqaro huquq va inson huquqlari kafedrasida
professori, yuridik fanlar doktori

N. NIYAZOVA

TDYU O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti,
pedagogika fanlari nomzodi

MUASSIS: TOSHKENT DAVLAT YURIDIK UNIVERSITETI

YURIDIK FANLAR AXBOROTNOMASI

huquqiy ilmiy-amaliy jurnal

ВЕСТНИК ЮРИДИЧЕСКИХ НАУК

правовой научно-практический журнал

REVIEW OF LAW SCIENCES

legal scientific-practical journal

“Yuridik fanlar axborotnomasi – Вестник юридических наук – Review of law sciences” huquqiy ilmiy-amaliy jurnali O'zbekiston matbuot va axborot agentligi tomonidan 2020-yil 22-dekabrda 0931-sonli guvohnoma bilan davlat ro'yxatidan o'tkazilgan.

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Oliy attestatsiya komissiyasi jurnallari ro'yxatiga kiritilgan. Mualliflik huquqlari Toshkent davlat yuridik universitetiga tegishli. Barcha huquqlar himoyalangan. Jurnal materiallaridan foydalanish, tarqatish va ko'paytirish muassis ruxsati bilan amalga oshiriladi.

Sotuvda kelishilgan narxda.

ISSN 2181-919X

E-ISSN 2181-1148

© Toshkent davlat yuridik universiteti

MUNDARIJA

12.00.01 – DAVLAT VA HUQUQ
NAZARIYASI VA TARIXI.
HUQUQIY TA'LIMOTLAR TARIXI

5 **ISMAILOV BEKJON SALIXOVICH**
O'zbekistonda nogironligi bo'lgan shaxslar
huquqlari va imtiyozlarining funksional
imkoniyatlari hamda ularning yuridik tahlili

12.00.02 – KONSTITUTSIYAVIY
HUQUQ. MA'MURIY HUQUQ.
MOLIYA VA BOJXONA HUQUQI

17 **HOSHIMXONOV AHRORXON
MUMINOVICH**
O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va
Vazirlar Mahkamasi: o'zaro munosabatlarning
yangicha tartibi

25 **ERGASHEV IKROM ABDURASULOVICH**
Soliq intizomini ta'minlashda davlat soliq
xizmati organlari ishtirokinging huquqiy
asoslarini takomillashtirish

36 **MAXMUDOV FIRUZ BAXTIYOR O'G'LI**
Zamonaviy davlat boshqaruvi va davlat
fuqarolik xizmatining nazariy-huquqiy jihatlari

12.00.06 – TABIIY RESURLAR
HUQUQI. AGRAR HUQUQ.
EKOLOGIK HUQUQ

48 **NURULLAYEV SHOXRUX
SHUXRATILLAYEVICH**
Qurilish sohasida ekologik yuridik javobgarlik

12.00.08 – JINOYAT HUQUQI.
HUQUQBUZARLIKLARNING
OLDINI OLIH.
KRIMINOLOGIYA.
JINOYAT-IJROIYA HUQUQI

57 **KAMALOVA DILDORA GAYRATOVNA**
Jinoyatga suiqasd qilishdan ixtiyoriy qaytishga
oid konseptual qarashlar

67 **MIRZARAIMOV SARDOR TAXIROVICH**
Bezorilik huquqini qo'llash muammolari

12.00.09 – JINOYAT
PROTSESSI. KRIMINALISTIKA,
TEZKOR-QIDIRUV HUQUQ VA
SUD EKSPERTIZASI

84 **САБЫРБАЕВА АЙНУРА БАХЫТ КЫЗЫ**
Новые способы отмывания денежных средств
при совершении киберпреступлений

96 **MAXMUDOV SUNNAT AZIM O'G'LI**
Reabilitatsiya asoslariga ko'ra jinoyat ishini
tugatishning ayrim jihatlar

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.rols.2024.8.1./QXU02649>
UDC: 342.722.1(045)(575.1)

O'ZBEKISTONDA NOGIRONLIGI BO'LGAN SHAXSLAR HUQUQLARI VA IMTIYOZLARINING FUNKSIONAL IMKONIYATLARI HAMDA ULARNING YURIDIK TAHLILI

Ismailov Bekjon Salixovich,

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy
universiteti Huquqiy fanlar kafedrasida o'qituvchisi
ORCID: 0000-0001-6765-3821
e-mail: bekjon.4@mail.ru

Annotatsiya. Fuqarolik jamiyati inklyuziv mazmun-mohiyat kasb etar ekan, bu jarayonda alohida ehtiyojli shaxslarning ham o'ziga xos faolligi kuzatilmoqda. Ularga yaratib berilayotgan imtiyozlar mana shu faollikka zamin yaratmoqda. Nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlari, erkinliklari va ularning qonuniy manfaatlarini ta'minlanishi bu toifa shaxslar uchun ta'lim olish, mehnat qilish huquqlarini, ijtimoiy himoya sohalaridagi imtiyozlardan foydalanishlarida keng ko'lamlı imkoniyatlarni taqdim etadi. Nogironligi bo'lgan shaxslarni ishga joylashtirish masalasi nafaqat O'zbekiston miqyosida, balki jahon darajasida ham jiddiy masala hisoblanadi. Shu bois bu borada ham ko'plab imtiyozlar joriy etilgan. Masalan, 2022-yil 1-yanvardan boshlab Bandlikka ko'maklashish davlat jamg'armasi mablag'lari hisobidan nogironligi bo'lgan shaxslarni ishga qabul qilgan ish beruvchilarga (budjet tashkilotlari, davlat korxonalari, ustav jamg'armasi (kapitali)da davlat ulushi 50 foiz va undan ortiq bo'lgan yuridik shaxslar bundan mustasno) har bir xodim uchun 6 oy davomida har oyda bazaviy hisoblash miqdorining 1,5 baravari miqdorida subsidiya berish amaliyoti yo'lga qo'yilgan. Maqolada shu kabi sohani rivojlantirishga doir kerakli chora-tadbirlar tahlil qilinadi, mavzuga doir mahalliy hamda xorijiy adabiyotlar o'rganiladi, olimlarning fikrlari keltiriladi hamda yakunda tegishli takliflar beriladi.

Kalit so'zlar: nogironligi bo'lgan shaxslar, huquq, imtiyozlar, jamiyat, ta'lim huquqi, davlat, davlat islohotlari.

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ПРАВ И ПРИВИЛЕГИЙ ЛИЦ С ИНВАЛИДНОСТЬЮ И ИХ ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ В УЗБЕКИСТАНЕ

Исмаилов Бекжон Салихович,

преподаватель кафедры юридических наук
Национального университета
Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Аннотация. По мере того как гражданское общество приобретает характер инклюзивного содержания, в этом процессе также наблюдается определённая активность лиц с особыми потребностями. Льготы, которые создаются в обществе этой категории лиц, напрямую закладывают основу для их активной позиции в обществе. Обеспечение прав, свобод и законных интересов лиц с ограниченными возможностями здоровья направлено на предоставление данной категории лиц доступа к образованию, льготам в сфере социальной защиты, реализации трудовых прав. Вопрос трудоустройства лиц с инвалидностью является серьёзным не

только в масштабах Узбекистана, но и на мировом уровне. Поэтому в этом отношении было введено множество льгот. К примеру, с 1 января 2022 года работодателям, осуществляющим трудоустройство инвалидов (за исключением бюджетных организаций, государственных предприятий, юридических лиц с долей государства в уставном фонде 50 и более процентов), за счёт средств Государственного фонда содействия занятости за каждого работника ежемесячно предоставляется субсидия в размере 1,5-кратной базовой расчётной величины в течение шести месяцев. В статье анализируются необходимые меры по развитию сферы, изучается отечественная и зарубежная литература по тематике, излагаются мнения учёных, в итоге даются соответствующие предложения по развитию данной сферы.

Ключевые слова: люди с ограниченными возможностями, законодательство, льготы, общество, право на образование, государство, государственные реформы.

FUNCTIONAL POSSIBILITIES OF THE RIGHTS AND PRIVILEGES OF PERSONS WITH DISABILITIES AND THEIR LEGAL ANALYSIS IN UZBEKISTAN

Ismailov Bekjon Salikhovich,

Lecturer of the Department of Legal Sciences,
National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

Abstract. *As civil society acquires an inclusive essence, in this process, the special activities of persons with special needs are observed. Privileges created for them create the basis for this activity. Ensuring the rights, freedoms, and legal interests of persons with disabilities provides a wide range of opportunities for this category of persons to use the rights to education, the rights to work, and benefits in the fields of social protection. The issue of the employment of persons with disabilities is a serious issue not only at the level of Uzbekistan but also at the global level. Therefore, many benefits have been introduced in this regard. For example, from January 1, 2022, employers who employ persons with disabilities at the expense of the State Fund for Employment Assistance (except budget organizations, state enterprises, and legal entities with a state share of 50 percent or more in the charter fund (capital)) will have the practice of providing a subsidy in the amount of 1.5 times the base calculation amount for one employee every month for 6 months. In the article, the necessary measures for the development of the industry are analyzed, local and foreign literature on the subject is studied, the opinions of scientists are presented, and at the end, relevant proposals for the development of the industry are given.*

Keywords: *people with disabilities, legislation, benefits, society, the right to education, the state, state reforms.*

Kirish

O'zbekistonda nogironlarning huquq va imtiyozlaridagi funksional imkoniyatlar va ularning huquqiy tahlili bir qancha sabablarga ko'ra muhim ahamiyatga ega:

1. Huquqlarni himoya qilish: nogironlarning huquqlari va imtiyozlarining funksional imkoniyatlarini ta'minlash ularning asosiy huquqlarini himoya qilish, jamiyatga qo'shilishi hamda ishtirokini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Bu ularning ta'lim, ish, sog'liqni saqlash va ulardan foydalanish huquqlari, shuningdek, kamsitish va eksplua-

tatsiyadan xoli yashash huquqini o'z ichiga oladi.

2. Huquqiy baza: nogironlarning huquq va imtiyozlarini har tomonlama huquqiy tahlil qilish qonunchilik doirasidagi kamchiliklar, nomuvofiqliklar va takomillashtirish yo'nalishlarini aniqlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu nogironlarning huquqlari va farovonligini ta'minlovchi yanada samarali qonunlar va siyosatlarini ishlab chiqish va amalga oshirishga olib kelishi mumkin.

3. Inklyuziv jamiyat: nogironlarning huquq va imtiyozlarining funksional imkoni-

yatlarini o'rganish O'zbekistonda xilma-xilikni qadrlaydigan va imkoniyatlaridan qat'i nazar, barcha shaxslar uchun teng imkoniyatlarni ta'minlaydigan yanada inklyuziv jamiyatni yaratish yo'lida xizmat qilishi mumkin.

O'zbekistonda nogironlar huquq va imtiyozlarining funksional imkoniyatlari va ularning huquqiy tahliliga bag'ishlangan maqolaning o'ziga xos maqsadi mamlakatda nogironligi bo'lgan shaxslar duch keladigan muammo va to'siqlarni hal etish hamda ularning qonuniy huquqlari hamda erkinliklarini takomillashtirish bo'yicha yechimlar taklif etishdan iborat. Mazkur maqola orqali hal etilishi lozim bo'lgan muammo O'zbekistonda nogironlarning huquq va imtiyozlari yetarli darajada himoyalanganligi, shuningdek, mavjud qonunchilik bazasidagi kamchiliklarni aniqlash, bartaraf etish bo'yicha har tomonlama huquqiy tahlil qilinmaganidir. Bunga ta'lim, bandlik, sog'liqni saqlash va davlat infratuzilmasidan foydalanishning cheklangani, shuningdek, nogironlarni kamsitish, stigmatizatsiya qilish kabi masalalar kiradi. Maqolada huquqiy tahlil o'tkazish va nogironlarning huquq va imtiyozlarining funksional imkoniyatlarini o'rganish orqali amaldagi qonunchilik bazasida yetishmayotgan sohalarni yoritish, huquqiy islohotlar va siyosatni o'zgartirish bo'yicha tavsiyalar berish maqsad qilingan. Yakuniy maqsad nogironlar huquqlarini samarali himoya qilish, ularning jamiyat hayotining barcha jabhalariga qamrab olinishini rag'batlantirish, nogironlarning to'liq va mustaqil hayot kechirish imkoniyatlarini kengaytirishdan iborat.

Shu bois maqolaning o'ziga xos maqsadi O'zbekistonda nogironlarning huquq va imtiyozlari to'g'risida xabardorlikni oshirish, mavjud qonunchilik bazasini tahlil qilish, shuningdek, nogironligi bo'lgan shaxslar uchun huquqiy va ijtimoiy sharoitlarni yaxshilash bo'yicha tushuncha hamda tavsiyalar berishdan iborat.

Bugungi kunda qonunchilik sohasida amalga oshirilayotgan tub islohotlar inson huquqlari, erkinliklari va ularning qonuniy manfaatlarini ta'minlashga qaratilgani bilan xarakterlidir. Shu nuqtayi nazardan, O'zbekiston davlat islohotlari mohiyatida inson qadri g'oyasining konseptual ahamiyat kasb etishi e'tirofqa sazovordir. Zero, davlat rahbari Sh.M. Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Avval inson, keyin jamiyat va davlat" degan g'oyani Konstitutsiyamiz va qonunlarimizga ham, kundalik hayotimizga ham chuqur singdirishimiz kerak. Bu borada xususiy tashabbuslarni yanada kengaytirish, ularga yangi istiqbollarni ochish maqsadida endi "qo'l boshqaruvi"dan aniq natijaga ishlaydigan tizimli boshqaruvga o'tish vaqti keldi" [1].

Bundan tashqari, bir qator olimlar nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlari bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borishgan. Nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlarini ta'minlash, bu orqali ularni jamiyatning to'la huquqli subyektiga aylantirish masalalari T.D. Dobrovol'skaya, A.V. Osadchix, S.P. Peshkov, N.B. Shabalina, E.I. Xolostova, E.R. Yarskaya-Smirnova kabi olimlar tomonidan o'rganilgan. Nogironligi bo'lgan shaxslarning ta'lim olish huquqi, mehnat qilish huquqi, ularni reabilitatsiya qilish masalalari N.A. Demidov, N.A. Iordanskaya, S.A. Leonov, A.M. Nagornoy, M.A. Pozdnyakova, G.V. Tarasova, A.G. Cherpurnoy, U.G. Ellanskiy kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Nogironligi mavjud shaxslarning ijtimoiy integratsiya masalalari I.V. Astraxansev, V.M. Bogolyubova, V.U. Chukarev, M.V. Elshteyn kabi olimlar tomonidan tahlil qilingan. Ular mazkur masalaning turli jihatlarini ilmiy jihatdan tahlil qilishar ekan, nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlarini ta'minlash davlat siyosati darajasida amalga oshirilishi lozimligini ta'kidlashadi.

Material va metodlar

Nogironligi bo'lgan shaxslar ko'p jamiyatlarda uzoq vaqtdan beri chetda qolib ketgan, ular teng imkoniyatlar, foydalanish imkoniyati va jamiyatga qo'shilish yo'lidagi to'siqlarga

duch kelishgan. O'zbekiston sharoitida nogironligi bo'lgan shaxslarning huquq va imtiyozlarining funksional imkoniyatlari, shuningdek, ularning huquqiy tahlili inklyuzivlikni rag'batlantirish va nogironligi bo'lgan shaxslarning farovonligini himoya qilish bo'yicha ekspertizaning muhim yo'nalishlari hisoblanadi.

O'zbekistonda nogironligi bo'lgan shaxslarning huquq va imtiyozlarini huquqiy tahlil qilish amaldagi qonunchilik, siyosat va ularning amalda tatbiq etilishini baholash ko'p qirrali yondashuvni o'z ichiga oladi. Ushbu tahlil qonunchilik bazasidagi kamchiliklarni aniqlash va takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar berishda muhim ahamiyatga ega.

O'zbekistonda nogironligi bo'lgan shaxslar huquq va imtiyozlarining funksional imkoniyatlarini o'rganish va ularning huquqiy tahlili tadqiqot maqsadlarini samarali hal etishni ta'minlash uchun mustahkam metodologiya va asoslantirilgan usullarni talab qiladi. Quyida bunday tadqiqot uchun tegishli bo'lgan usullar, metodologiya va tadqiqot obyektlariga asoslar keltirilgan:

1. Aralash usullar yondashuvi: mavzuning murakkabligini hisobga olgan holda sifat va miqdoriy usullarni birlashtirgan aralash usullar yondashuvini asoslash mumkin. Bu huquqiy hujjatlar va siyosatlarni, shuningdek, nogironlikning tarqalishi, ta'lim, bandlik va boshqa tegishli ko'rsatkichlar bo'yicha statistik ma'lumotlarni chuqur o'rganishni o'z ichiga olgan har tomonlama tahlil qilish imkonini beradi.

2. Huquqiy tahlil: huquqiy tahlil komponenti nogironlar huquqlari bilan bog'liq mavjud qonunlar, siyosatlar va xalqaro konvensiyalarni o'rganishni o'z ichiga oladi. Bu usul qonunchilik bazasini va uning O'zbekistondagi nogironlarning funksional imkoniyatlariga ta'sirini tushunish uchun zarurdir.

3. Siyosatni ko'rib chiqish: siyosatni ko'rib chiqishni asoslash imkoniyati cheklangan shaxslarning huquq va imtiyozlarini ilgari surishda mavjud siyosatning samaradorligini

baholashdan iborat. Bu dasturiy hujjatlarni tahlil qilish, ularning bajarilishini baholash va takomillashtirish yo'nalishlarini aniqlashni o'z ichiga oladi.

Tadqiqot natijalari

Tadqiqot obyektini tavsiflovchi asosiy ko'rsatkichlar dinamikasini tahlil qilish huquqlar, imtiyozlar va huquqiy munosabatlar bilan bog'liq turli miqdoriy va sifat ma'lumotlarini o'rganishni o'z ichiga oladi. Tahlil qilinishi mumkin bo'lgan asosiy ko'rsatkichlar quyidagilardan iborat:

1. Huquqiy baza va siyosatdagi o'zgarishlar: O'zbekistonda nogironlarning huquq va imtiyozlariga oid qonun qoidalari hamda siyosatining davriy dinamikasini tahlil qilish. Bu qonunchilikdagi o'zgarishlarni kuzatish, siyosiy tashabbuslar va BMTning Nogironlar huquqlari to'g'risidagi konvensiyasi kabi xalqaro standartlarga moslashishga qaratilgan sa'y-harakatlarni o'z ichiga olishi mumkin.

2. Ta'lim olish imkoniyati: O'zbekistonda nogironligi bo'lgan shaxslarning ta'lim olish imkoniyatlari va ulardan foydalanish tendensiyalarini tahlil qilish, jumladan, asosiy va maxsus ta'limga qabul qilish ko'rsatkichlari, inklyuziv ta'limning mavjudligi va qo'llab-quvvatlash xizmatlaridan foydalanish imkoniyati.

3. Bandlik va iqtisodiy ishtirok: O'zbekistonda nogironlarning bandlik darajasi, kasb turlari va iqtisodiy ishtiroki bilan bog'liq dinamikani tahlil qilish. Bunga inklyuziv bandlikni targ'ib qiluvchi siyosatlarni, kasbiy ta'lim dasturlarini va vaqt o'tishi bilan bandlik stavkalarini ko'rib chiqish kiradi.

4. Foydalanish imkoniyati va infratuzilma: nogironlar uchun inklyuziv muhit yaratishda yaxshilanishlarni aniqlash uchun foydalanish imkoniyati dinamikasini, jumladan, jamoat infratuzilmasi, transport va jamoat joylarini baholash.

Davlatda samarali tizimli boshqaruvning yo'lga qo'yilishi inson huquqlarini ta'minlash sohasida barqaror ijtimoiy-huquqiy

muhit yuzaga kelishiga yordam beradi. Davlat boshqaruvida qonunlar o'z o'rnida to'laqonli ishlaydigan huquqiy muhitning yaratilishi umumxalq manfaatlarini ifoda etishda alohida o'rin tutadi. Shu o'rinda alohida ta'kidlab o'tish kerakki, bugungi kunda O'zbekistonda sog'lom ijtimoiy-huquqiy muhit yaratildi. Bu bevosita Konstitutsiya va qonunlarimizda ham o'z aksini topmoqda. Yangi tahrirda qabul qilingan Konstitutsiyamizning 54-moddasida bu borada shunday deyiladi: "Insonning huquq va erkinliklarini ta'minlash davlatning oliy maqsadidir. Davlat inson va fuqaroning Konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlangan huquqlari va erkinliklarini ta'minlaydi".

Konstitutsiyada mustahkamlab qo'yilgan mazkur huquqiy norma barcha fuqarolar, shuningdek, nogironligi bo'lgan shaxslarning yuridik jihatdan teng himoya qilinishini nazarda tutadi. davlat siyosatimizning e'tiborga molik jihatlaridan yana biri shuki, davlat nafaqat umumjamiyat manfaatlarini ko'zlab faoliyat olib boryapti, balki nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlarini ta'minlash borasida ham sezilarli chora tadbirlarni amalga oshiryapti. Hech kimga sir emaski, har qanday holatda ham alohida ehtiyojli shaxslar huquqlarini ro'yobga chiqarish uchun institutsional yondashuvlar talab etiladi. Jumladan, ta'lim, sog'liqni saqlash, mehnat, ijtimoiy ta'minot va ijtimoiy himoya sohalarida yangicha yondashuvlar zarurati mavjud. Konstitutsiyamizning nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlarini ta'minlashga oid huquqiy normalari biz so'z yuritayotgan zamonaviy qarashlarning huquqiy poydevori bo'lmog'i kerak: "Davlat nogironligi bo'lgan shaxslarning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy sohalar obyektlari va xizmatlaridan to'laqonli foydalanishi uchun shart-sharoitlar yaratadi, ularning ishga joylashishiga, ta'lim olishiga ko'maklashadi, ularga zarur bo'lgan axborotni to'sqinliksiz olish imkoniyatini ta'minlaydi". Nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlarini ta'minlash bo'yicha

mamlakatimizda bir qator normativ-huquqiy hujjatlar ishlab chiqildi va amaliyotga kiritildi. Bu kabi normativ-huquqiy hujjatlarning bir butun mexanizm sifatida ishlashi, shubhasiz, nogironligi bo'lgan shaxslar hayotini yaxshilashga yordam beradi. Mavjud qonunchilik asoslarining amalda ishlashi qo'shimcha ehtiyojli shaxslar huquqlarini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi. Mazkur masalada qonunchilik asoslari qabul qilinarkan, bu toifa shaxslar huquqlari tushunchasini nazariy-huquqiy tadqiq etish zarurati yuzaga keladi. Bu huquqiy mazmundagi zaruratni quyidagi jihatlar orqali izohlash mumkin:

1. Nogironligi bo'lgan shaxslarga davlat tomonidan taqdim etilayotgan imkoniyatlar maxsus huquq yoki imtiyoz sifatida e'tirof etiladi.

2. Nogironligi bo'lgan shaxslar misolida maxsus huquq va imtiyozlarning qo'llanish tartibi sohaviy qonunchilik asoslari yordamida belgilanadi.

Tadqiqot natijalari tahlili

Nogironligi mavjud shaxslar huquqi tushunchasi borasida so'z borarkan, bir qator olimlar mazkur tushunchani davlat tomonidan o'rnatiladigan, muhofaza etiladigan, barcha uchun majburiy xarakterga ega xulq-atvor qoidalari tizimi deb ta'riflasa, ikkinchi guruh olimlari ushbu tushunchani maxsus ehtiyojli insonlarning cheklangan qobiliyat va imkoniyatlarini kompensatsiya qiluvchi muhim mezon deb tushuntirishadi. Shu ma'noda biz nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlari tushunchasini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil etishimiz maqsadga muvofiq bo'ladi, deb o'ylaymiz. Bu toifa shaxslar huquqlari borasida ilmiy tadqiqotlar olib borgan olimlar huquq tushunchasini nogironligi mavjud shaxslar holatidan kelib chiqib biroz o'zgacharoq ta'riflashadi. P.U. Rahimlning aytishicha, nogironligi bo'lgan shaxslar huquqi toifa shaxslarning cheklangan qobiliyat va imkoniyatlarini yuridik jihatdan kafolatlovchi muhim mezondir [2, 14-b.].

Darhaqiqat, nogironligi bo'lgan shaxslar huquqi bu toifa insonlarning aqliy yoki jismoniy jihatdan cheklangan qobiliyat va imkoniyatlarini namoyon etish uchun muhim kafolatdir. Biroq aqliy yoki jismoniy nuqsoni mavjud shaxslar huquqlarini mezon deb ta'riflash, nazarimizda, to'g'ri emas. Sababi, huquq inson va fuqarolarning qonunda belgilab qo'yilgan imkoniyatlarini amalga oshirishni nazarda tutuvchi xulq-atvor qoidalari tizimidir.

O.M. Il'inaning tushuntirishicha, nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlari, nuqsonli shaxslarning qobiliyat va imkoniyatlarini funksional amalga oshira olishlari uchun yuridik kafolatdir [3, 4-b.].

To'g'ri, nogironligi mavjud shaxslar huquqi nogironlik holatidagi insonlarga cheklangan qobiliyatlarini namoyon etishlari uchun bir qator qulayliklarni taqdim etadi. Biroq inson huquqlari tushunchasini keng ma'noda oladigan bo'lsak, mazkur tushunchani yuridik kafolat sifatida baholash, nazarimizda, unchalik to'g'ri emas. Huquq o'z funksiyalaridan kelib chiqqan holda shaxslarga muayyan darajadagi imkoniyatlar va imtiyozlarni taqdim etishi mumkin. Bizning fikrimizcha, huquqlarni to'laqonli amalga oshirishni huquqiy tartibga solish uchun qonunlar yuridik kafolat vazifasini bajaradi.

S.N. Brizetskiyning fikricha, nogironligi mavjud shaxslar huquqlari milliy va xalqaro darajada himoya qilinadigan yuridik kafolatlar tizimidir. Jismoniy yoki aqliy nuqsoni bor insonlar huquqlarini ta'minlash masalasi milliy huquq tizimining muhim instituti sanaladi [4, 3-b.]. Mazkur fikrda nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlarini ta'minlash masalasi huquqiy institut sifatida baholanyapti. Shunday baholanar ekan, bu borada aniq mezonlar ajratib ko'rsatilganda edi, fikrning takomillashuviga erishilgan bo'lar edi. Jumladan, nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlarini ta'minlashda jamiyatda inklyuziv muhit yaratish; nogironligi mavjud shaxslarni reabilitatsiya qilish chora-tadbirlarini samara-

li yo'lga qo'yish; nogironligi mavjud shaxslar ijtimoiy ta'minotini tizimli tashkil etish; bu toifa shaxslarga sifatli ijtimoiy xizmat va beg'araz huquqiy yordam ko'rsatish amaliyotini takomillashtirish kabi yo'nalishlarning mezonlari chuqurroq izohlab berilganda nogironligi mavjud insonlar huquqlarini ta'minlash muhim huquqiy institut ekanligi asoslab berilgan bo'lar edi.

E. Markussenning aytishicha, nogironligi mavjud shaxslar huquqlari bu toifa shaxslar hayot faoliyatini tartibga solishda, ular hayot faoliyatining mustaqilligi va barqarorligini ta'minlashda muhim yuridik vosita vazifasini bajaradi [5, 137-b.].

Nogironligi mavjud shaxslar huquqlari qo'shimcha ehtiyojli insonlarning jamiyat va davlat ishlarida mustaqil ishtirokini kafolatlovchi qoidalar tizimidir [6].

Yuqorida keltirilgan fikrlarning mazmuniga e'tibor qaratadigan bo'lsak, anglashimiz mumkinki, nogironligi mavjud shaxslar huquqi tushunchasiga keltirilgan ta'riflar ularning nuqsonli holatlaridan kelib chiqib bildirilgan. Ya'ni soha doirasida ilmiy izlanishlar olib borgan olimlar yondashuvlari nogironligi mavjud shaxslarning maxsus huquqlari konsepsiyasiga qaratilgan.

Ilm-fan doirasidagi to'siq va muammolar

1. Cheklangan mablag': moliyaviy resurslarning yetishmasligi tadqiqot taraqqiyotiga to'sqinlik qilishi va tajribalar va ma'lumotlar to'plash doirasini cheklashi mumkin.

2. Axloqiy mulohazalar: inson subyektlari yoki nozik mavzularni o'z ichiga olgan tadqiqotlar qat'iy axloqiy ko'rsatmalarni talab qiladi, bu ma'lumotlarni yig'ish jarayonida to'siq bo'lishi mumkin.

3. Texnik cheklovlar: ko'pgina ilmiy tadqiqotlar ilg'or texnologiya va uskunalarni talab qiladi, ular osonlikcha mavjud bo'lmasligi yoki arzon bo'lishi mumkin, bu esa tadqiqotning kechikishiga olib keladi.

4. Ma'lumotlarni sharhlash: murakkab ma'lumotlar to'plamlarini tahlil qilish va natijalarni sharhlash, ayniqsa, katta va tuzilma-

gan ma'lumotlar bilan ishlashda qiyin bo'lishi mumkin.

5. Qayta ishlab chiqarish bilan bog'liq muammolar: ba'zi ilmiy tadqiqotlar natijalarini ko'paytirishga qodir emasligi sababli tekshirildi, bu tadqiqotning ishonchliligiga va uning ta'siriga to'sqinlik qilishi mumkin.

Nogironligi mavjud shaxslar huquqlarini ta'minlash, ularni jamiyat hayotiga integratsiya qilish, qo'shimcha ehtiyojli shaxslarning jamiyat va davlat ijtimoiy-siyosiy hayotidagi ishtiroklarini mustahkamlash masalalari davlat siyosati darajasida hal etilar ekan, yuqorida sanab o'tilgan vazifalarni ijobiy hal etish maqsadida davlat tomonidan imtiyozlar tizimi yaratilganini ta'kidlab o'tishimiz kerak. Qo'shimcha ehtiyojli shaxslar uchun belgilangan imtiyozlar aynan shu toifadagi shaxslar hayotini yaxshilashga xizmat qiladi. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, imtiyozlar maxsus huquq kategoriyasining muhim bir elementi sanaladi. Jumladan, nogironligi bo'lgan shaxslarga taqdim etiladigan imtiyozlar ularning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qo'shimcha bir imkoniyat o'laroq, aqliy yoki jismoniy nuqsonlarini kompensatsiya qilish maqsadida yaratiladi. P.P. Langning yozishi-cha, huquqiy imtiyoz – huquq subyekti uchun o'z huquqlari va qonuniy manfaatlarini o'z vaqtida amalga oshirishga imkon beradigan muayyan huquqiy afzalliklarni qonuniy belgilashdir [7, 100-b.].

Imtiyoz haqiqatan ham aqliy yoki jismoniy cheklangan huquq subyektlari uchun qo'shimcha imkoniyat taqdim etadi. Fikrning bu qismini qo'llab-quvvatlash mumkin. Biroq P.P. Langning imtiyozlar tushunchasini qulayliklar yoki afzalliklar bilan uyg'unlashtirib yuborishi, nazarimizda, to'g'ri emas. Afzallik ma'lum bir huquq normasida keltirilgan foydali jihat bo'lib, nogironligi mavjud shaxslar uchun umumiyuridik ma'noda qulayliklar yaratishni taqozo etadi. Misol uchun, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 57-moddasida keltirilgan "Davlat nogironligi bo'lgan shaxslarning ijtimoiy, iqtisodiy va

madaniy sohalar obyektlari va xizmatlaridan to'laqonli foydalanishi uchun shart-sharoitlar yaratadi, ularning ishga joylashishiga, ta'lim olishiga ko'maklashadi" mazmunidagi huquqiy norma qo'shimcha ehtiyojli shaxslar uchun maxsus imtiyoz taqdim etmaydi. Biroq mazkur huquqiy normaning imperativ xususiyatga ega ekanligi ushbu huquq subyektlari uchun afzallik va qulayliklarni nazarda tutadi, ya'ni davlatning ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy sohalaridagi bino inshootlardan erkin foydalanish uchun yaratgan shart-sharoitlari bu toifa shaxslar uchun imtiyoz emas, balki qulaylik sanaladi.

V.M. Mejuyevning tushuntirishicha, imtiyozlar huquq subyektlari o'rtasida yuzaga keladigan huquqiy tengsizlik holatlarini bartaraf etishga qaratilgan qo'shimcha choralaridir [8, 51-b.].

Imtiyozlarning subyektlar o'rtasidagi huquqiy tengsizlik holatlarini bartaraf etish chorasi sifatida ta'riflanishi ijtimoiy nuqtayi nazardan to'g'ri. Agar keltirilgan ta'rifga huquqiy nuqtayi nazardan qaraydigan bo'lsak, imtiyozlarning huquqiy tengsizlik holatlarini bartaraf etish chorasi sifatida baholanishi o'ziga xos huquqiy tahlilni talab etadi. Bizning fikrimizcha, nogironligi mavjud shaxslarga taqdim etiladigan imtiyozlar ularning cheklangan qobiliyatlari ta'sirida yuzaga keladigan huquqiy oqibatlarini nisbatan kamaytirish yoki bartaraf etish maqsadida joriy qilinadi. Huquqiy tengsizlik yoki diskriminatsion holatlarning oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlar huquqiy normalar asosida tartibga solinadi. Misol uchun, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 19-moddasida belgilangan "O'zbekiston Respublikasida insonning huquq va erkinliklari xalqaro huquqning umume'tirof etilgan normalariga binoan hamda ushbu Konstitutsiyaga muvofiq e'tirof etiladi va kafolatlanadi. Inson huquq va erkinliklari har kimga tug'ilganidan boshlab tegishli bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib,

jinsi, irqi, millati, tili, dini, e'tiqodi, ijtimoiy kelib chiqishi, ijtimoiy mavqeyidan qat'i nazar, qonun oldida tengdirlar. Imtiyozlar faqat qonunga muvofiq belgilanadi va ijtimoiy adolat prinsiplariga mos bo'lishi shart" mazmunidagi huquqiy norma aynan teng huquqli yuridik muvozanatni ta'minlashga xizmat qiladi. Aytmoqchi bo'lganimiz, imtiyozlar teng huquqlilikni ifoda etuvchi norma emas, balki aqliy yoki jismoniy cheklanganlik holatlari ta'sirida yuzaga keladigan oqibatlarni kamaytirish yoki bartaraf etishga qaratilgan huquqiy vositadir. I.V. Bestujev-Ladaning aytishicha, imtiyozlar jamiyatning ijtimoiy nochor qatlami hisoblangan nogironligi mavjud shaxslar, keksalar, bolalarga beriladigan ijobiy ijtimoiy ahamiyatga ega kompensatsiyadir.

O'ylaymizki, mazkur fikrda keltirilgan yondashuv imtiyoz tushunchasini ilmiy jihatdan anglab olishda muhim ahamiyat kasb etadi. Imtiyozlar asosan jamiyatning ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlari sanalgan shaxslarga nisbatan belgilanib, bu qo'shimcha imkoniyatlar ularning hayot faoliyatini yaxshilashga xizmat qiladi. Bu toifa shaxslarga nisbatan imtiyozlarning qo'llanishi mavjud qonunchilik talablari asosida tartibga solinadi. Yuqoridagi fikr va mulohazalarni umumlashtirgan holda imtiyoz tushunchasiga quyidagicha ilmiy yuridik ta'rifni ishlab chiqishni taklif etamiz: imtiyoz – mavjud qonunchilik talablari asosida davlat tomonidan joriy etiladigan, aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini ijtimoiy-huquqiy oqibatlardan muhofaza qilish xarakteriga ega yuridik vositadir. Shu ma'noda nogironligi bo'lgan shaxslarga taqdim etiladigan imtiyozlarni shartli ravishda ijtimoiy imtiyozlar va huquqiy imtiyozlar turlariga tasniflab o'rganishni taklif etamiz. Sababi, joriy etiladigan imtiyozlar o'z maqsad va vazifalari bo'yicha o'zaro bir-birini to'ldirish xususiyatiga ega bo'lsa-da, mazmun jihatidan bir-biridan sezilarli farq qiladi. Ijtimoiy imtiyoz aholining muayyan toifalari hayot faoliyatini yengil-

lashtirishga va mustahkamlashga yo'naltirilgan qo'shimcha imkoniyatdir.

Nogironligi bor fuqarolarga o'qishga kirishda ham imtiyoz beriladi. Oliy ta'lim muassasalariga abituriyentlarni qabul qilishning umumiy soniga nisbatan nogironligi bo'lgan shaxslar uchun qo'shimcha ikki foizli davlat granti kvotalari ajratiladi. Bu imtiyozdan I va II guruh nogironligi bor fuqarolar foydalanishi mumkin. Qo'shimcha 2 foizli kvota doirasidagi tanlovda qatnashgan, biroq yetarli ball to'play olmagan abituriyentlar boshqalar qatori umumiy kvota doirasidagi tanlovda ishtirok etadi.

Qo'shimcha ikki foizli davlat granti kvotalari har bir ta'lim shakli bo'yicha oliy ta'lim muassasalari kesimida ajratiladi va abituriyentlar tomonidan tanlangan 5 ta OTM uchun ham o'rinli hisoblanadi.

Grant asosidagi 2 foizli kvota doirasida talaba bo'lishning yana bir sharti: abituriyent belgilangan maksimal ballning kamida 30 foizini to'plashi kerak. Masalan, ajratilgan kvota doirasida abituriyent to'plagan balli bo'yicha yuqori o'rinda, biroq uning balli 30 foizdan kam bo'lsa, unda abituriyent bu imkoniyatdan foydalana olmaydi. Ko'zi ojiz abituriyentlar uchun oliy ta'lim muassasalari tomonidan maxsus imtihon tashkil etiladi.

Nogironligi bo'lgan bolalar hamda ularga g'amxo'rlik qiluvchi fuqarolarga davlat idoralari va tashkilotlari tomonidan ko'rsatiladigan davlat xizmatlaridan navbatsiz foydalanish bo'yicha imtiyozlar beriladi.

Yuqorida keltirilgan nogironligi mavjud shaxslarga taqdim etilgan imtiyozlar ijtimoiy imtiyozlar hisoblanadi. Sababi, mazkur imtiyozlar aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlami deb qaraladigan muayyan toifalargagina nisbatan qo'llanyapti. Hech kinga sir emaski, nogironligi mavjud shaxslar oliy ta'lim muassasalariga kirishda mavjud manbalardan mustaqil foydalanish imkoniga ega bo'lmaganliklari sababli erkin sog'lom raqobatga kirisha olish imkoniga ega emaslar. Shu singari holatlarni kompensatsiya qilish maq-

sadida davlat tomonidan imtiyozlar joriy etilgan. Huquqiy imtiyoz subyektning mavqeyini qonuniy yengillashtirish deb tushuniladi, bu uning manfaatlarini to'liqroq qondirishga imkon beradi va qo'shimcha, maxsus huquqlar (afzalliklar) taqdim etishda ham, majburiyatlardan ozod qilishda ham ifodalanadi.

Nogironligi bo'lgan shaxslar jamiyatlari uchun ham hukumatimiz tashabbusi bilan yuridik imtiyoz taqdim etildi. Bu bevosita "Nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlari to'g'risida"gi Qonunning 23-moddasida aks ettirildi: "Ijtimoiy-maishiy va madaniy maqsadlarga mo'ljallangan qurilish obyektlarini hamda rekonstruksiya qilinayotgan obyektlarni foydalanishga qabul qilish nogironligi bo'lgan shaxslarning jamoat birlashmalari vakillari davlat qabul komissiyasi tarkibiga kiritilgan holda amalga oshiriladi.

Nogironligi bo'lgan shaxslarning obyektlar va xizmatlardan foydalanishi uchun shart-sharoitlar yaratish qurilish loyihalarining majburiy qismidir. Binolarni, inshootlarni va ularning majmualarini qurish hamda rekonstruksiya qilishga doir normalar va qoidalar nogironligi bo'lgan shaxslarning jamoat birlashmalari fikr-mulohazalarini hisobga olgan holda ishlab chiqilishi kerak".

Qonunda keltirilgan yuridik imtiyozga e'tibor qaratadigan bo'lsak, nogironlar jamiyatiga obyektlarni qabul qilishda davlat komissiyasi tarkibida ishtirok etish imkoni berilayotganini ko'rishimiz mumkin. Bunday imkoniyatning muayyan bir shaxslar toifasiga emas, nodavlat-notijorat fuqarolik institutiga taqdim etilayotgani yuridik imtiyoz tushunchasining kompleks xususiyatga ega ekanligini ko'rsatib turibdi. Shu nuqtayi nazardan yuridik imtiyozlar tor ma'noda kafolat tushunchasining muhim bir elementi sifatida namoyon bo'lsa, keng ma'noda ijtimoiy himoyaga muhtoj subyektlarning hayot faoliyatini optimallashtirishga xizmat qiladigan huquq instituti sifatida tushunilishi maqsadga muvofiqdir. Nogironligi mavjud shaxslarga nisbatan joriy etiladigan imtiyozlar ham

bevosita nuqsonli shaxslarning hayotini yengillashtirishga qaratiladi.

Davlat taraqqiyotining keyingi bosqichida aqliy yoki jismoniy nuqsoni bor shaxslar huquqlarini ta'minlash bo'yicha keng qamrovli islohotlar amalga oshirildi. Mazkur islohotlar doirasida bir qator ijtimoiy-huquqiy mazmundagi imtiyozlar joriy etildi. Jumladan, ta'lim, tibbiyot, mehnat huquqi, ijtimoiy ta'minot kabi sohalarda diqqatga sazovor ishlar izchil bir shaklda tizimli yo'lga qo'yilmoqda. Buning natijasida nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlarini ta'minlash ishlari jadal sur'atlar bilan davom ettirilmoqda. Ta'kidlab o'tish kerakki, tizimli ravishda amalga oshirilayotgan davlat islohotlari natijasida nogironligi bo'lgan shaxslar uchun quyidagi imtiyozlar joriy etildi.

Tibbiyot sohasida bu masala bo'yicha ijtimoiy imtiyozlar mazmunidagi imkoniyatlar ko'lami yanada kengaytirildi. Tibbiyot muassasalarida davolanayotgan nogironligi bo'lgan bolaga g'amxo'rlik qilish uchun shu muassasada uning otasi yoki onasiga (ularning o'rnini bosuvchi shaxsga) yoxud oilaning bolani bevosita parvarishlayotgan boshqa a'zosiga nogironligi bo'lgan bolaning yonida birga bo'lish uchun sharoit yaratildi. Jumladan, statsionar tibbiyot muassasalarida nogironligi bo'lgan bolani parvarishlayotgan shaxsga mazkur davr uchun mehnatga layoqatsizlik varaqasi berish amaliyoti yo'lga qo'yildi; bolalikdan nogironligi bo'lgan shaxslarga g'amxo'rlik qiluvchi shaxslar (ota-onasi va boshqalar) uchun davolash davrida davlat statsionar tibbiyot muassasalarida bepul ovqatlanish tizimi ishlab chiqildi; pediatriya tibbiy-ijtimoiy ekspert komissiyalari tomonidan bolalarning nogironligi bo'lgan shaxs deb topilishi asosli ekanligini aniqlash maqsadida ularni Iqtisodiyot va moliya vazirligi huzuridagi budjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi tuman (shahar) bo'limlarining yo'llanmasiga asosan qaytadan tibbiy-ijtimoiy ekspertizaga yuborish tartibi bekor qilindi.

Huquqiy sohada ham mazkur masala bo'yicha ijobiy o'zgarishlarga qo'l urildi. Jumladan, nogironligi bo'lgan shaxslarning ixtiyoriy bepul huquqiy yordam olishlariga ko'maklashish maqsadida "Yuridik yordam" axborot tizimida advokatlik tuzilmalari va advokatlar foydalanishi uchun ochiq bo'lgan nogironligi mavjud shaxslarning murojaatlari bo'limi yaratildi; nogironligi bo'lgan shaxslarning ixtiyoriy bepul yuridik yordam olish bo'yicha murojaatlari "Yuridik yordam" axborot tizimiga kiritildi hamda ixtiyoriy yordam ko'rsatilishi uchun advokatlik tuzilmalari va advokatlar e'tiboriga yetkaziladigan bo'ldi.

Ijtimoiy sohalar bo'yicha ham amaliy ahamiyati yuqori bo'lgan imtiyozlar ishlab chiqildi. 2023/2024-o'quv yiliga qabul jarayonidan boshlab qabul tartibi, test sinovlari to'g'risida abituriyentlarga ma'lumot berish uchun tayyorlanadigan materiallar nogironligi bo'lgan shaxslar uchun qulay formatda bo'lishi, xususan, videoroliklar surdo tarjima yoki subtitrlar bilan namoyish etilishini ta'minlash chora-tadbirlari ishlab chiqildi. Ta'lim olayotgan nogironligi bo'lgan talabalarga ta'lim jarayonida ko'maklashish uchun nogironligi bo'lgan shaxsning oila a'zosi yoki boshqa shaxslarga oliy ta'lim muassasida nogironligi bo'lgan shaxsning yonida birga bo'lishi uchun imkon berildi. Yuqorida sanab o'tilgan imtiyozlar mazmun-mohiyatiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, bu qo'shimcha imkoniyatlar nogironligi mavjud shaxslar huquqlarini mustahkamlashga xizmat qilishini anglashimiz mumkin. Shu ma'noda mamlakatimizda nogironligi bo'lgan shaxslarning huquq va manfaatlarini himoya qilish, bu toifa shaxslar uchun to'siqsiz muhit yaratish, ularni jamiyatga integratsiya qilish borasida izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Ayniqsa, keyingi yillarda davlatimiz rahbarining bu borada muhim farmon va qarorlari qabul qilangani nogironligi bo'lgan shaxslarning huquq va manfaatlarini himoya qilish, ularning hayotga intilishini oshirish, jami-

yat hayotida faol qatnashishini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Albatta, har bir sohaning rivojlanishi, ayniqsa, nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari bilan bog'liq masalalarni hal etish, avvalo, qonunchilikni takomillashtirishni taqozo etadi. Shu nuqtayi nazardan keyingi yillarda qonunchilikka muhim o'zgartish va qo'shimchalar kiritildi. Ushbu soha huquqiy tomondan to'liq qamrab olindi.

Masalan, nogironligi bo'lgan shaxslarning ta'lim olishi, ilm o'rganishi, kasb tanlashi, hunar o'rganish borasidagi huquqlarini amalga oshirish masalasida Mehnat kodeksiga, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunga yangi me'yorlar kiritildi.

Bundan tashqari, Shaharsozlik kodeksida nogironligi bo'lgan shaxslarning erkin harakatlanishi, ijtimoiy obyektlarga erkin kirib chiqishi uchun sharoit yaratish masalalari ko'zda tutildi. Binolarni qurishda, loyihalashtirishda ham nogironligi bo'lgan shaxslarning harakatlanishini hisobga olish alohida huquqiy me'yor sifatida belgilandi.

Umuman olganda, nogironligi bo'lgan shaxslarning bilim olishi, hunar o'rganishi, jamiyatda o'z o'rnini topishi uchun huquqiy jihatdan sharoit yaratildi. Bu borada davlat tashkilotlarining majburiyatlari aniq belgilab berildi. Ma'lumki, 2020-yil 15-oktabr kuni davlatimiz rahbari "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"gi Qonunni imzoladi. Mazkur qonunning qabul qilinishi bu toifa shaxslar huquqlarini himoya qilish borasidagi islohotlarni mutlaqo yangi bosqichga olib chiqdi. Bu boradagi ishlarning barchasi jismoniy imkoniyati cheklangan kishilarni nafaqat qo'llab-quvvatlash, balki ularning hayotda o'z o'rnini topishiga xizmat qilishi bilan ahamiyatga ega. Bu qonun davlatning nogironligi bo'lgan shaxslarga nisbatan munosabati, mas'uliyati yangi darajaga ko'tarilayotganini ham bildiradi.

Xulosa

Yuqorida keltirilgan fikr va mulohazalardan kelib chiqqan holda ta'kidlashimiz ke-

rakki, nogironligi mavjud shaxslar huquqlarini ta'minlash borasida e'tibor qaratilishi lozim sanalgan bir qator jihatlar mavjud. Jumladan, nogironligi bo'lgan talabalarga brayl yoki audio shakldagi o'quv darsliklarining yetarli darajada emasligi, nogironligi bo'lgan shaxslarni ishga joylashtirishga oid huquqiy asoslarning ishlash mexanizmlari samarali yo'lga qo'yilmagani, jamoat transportlari moslab jihozlanmagani, bekatlar va marshrutlarda eshittiruvchi, elektron ma'lumotlar tablolari kabi maxsus vositalarning yo'qligi bilan bog'liq muammolar kun tartibida turibdi. Shu kabi masalalarning yechimlari sifatida quyidagi mexanizmlarni ko'rib chiqishni tavsiya etamiz. Nogironligi mavjud talabalardagi brayl yoki audio shakldagi o'quv darsliklar taqchilligi masalasini oliygohlardagi media bo'limlari yordamida samarali bartaraf etish mumkin. Oliy ta'lim muassasasi ma'muriyati ichki buyrug'i asosida bu faoliyat turining tashkiliy-huquqiy jihatlarini ijobiy hal etish maqbul ko'riladi. Shuningdek, eng zaruriy o'quv darsliklarini audiolashtirish ishlari oliy ta'lim dargohining ma'naviy ishlar bo'yicha mutasaddi shaxslari, kutubxona va media bo'lim tizimida amalga oshirilsa, bu borada ijobiy natijalarga erishish mumkin bo'ladi.

Nogironligi bo'lgan shaxslarni ishga joylashtirish masalasi nafaqat O'zbekiston miqyosida, balki jahon darajasida ham jiddiy masala hisoblanadi. Shu bois bu borada ham ko'plab imtiyozlar joriy qilingan. 2022-yil 1-yanvardan boshlab Bandlikka ko'maklashish davlat jamg'armasi mablag'lari hisobidan nogironligi bo'lgan shaxslarni ishga qabul qilgan ish beruvchilarga (budget tashkilotlari, davlat korxonalari, ustav jamg'armasi (kapitali)da davlat ulushi 50 foiz va undan ortiq bo'lgan yuridik shaxslar bundan mustasno) har bir xodim uchun 6 oy davomida har oyda bazaviy hisoblash miqdorining 1,5 baravari miqdorida subsidiya berish amaliyoti yo'lga qo'yilgan.

Davlat buyurtmachilariga elektron kooperatsiya birjasi portalida ro'yxatdan o'tgan, ishlovchi xodimlari umumiy sonining kamida 50 foizi nogironligi bo'lgan shaxslardan iborat va nogironligi bo'lgan shaxslar mehnatiga haq to'lash fondi umumiy mehnatga haq to'lash fondining kamida 50 foizini tashkil etadigan, yagona ishtirokchisi nogironligi bo'lgan shaxslarning jamoat birlashmalari hisoblangan yuridik shaxslar bilan ular tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlarni xarid qilish bo'yicha to'g'ridan to'g'ri shartnomalar tuzishga ruxsat berildi. Hech kimga sir emaski, nogironligi mavjud shaxslar mehnat bozorida teng sharoitlarda raqobatlasholmaydigan shaxslar sanalishadi. Shuning uchun bu toifa shaxslarga xodimlar soni 20 nafardan oshiq bo'lgan tashkilotlarda 3 foizli kvota o'rinlari ajratib qo'yiladi. Shunday imtiyozlar joriy etilganiga qaramay, ko'plab holatlarda jismoniy nuqsoni mavjud shaxslar ishga joylasha olishmaydi. Bu o'z-o'zidan ishga qabul qilishning qo'shimcha huquqiy mexanizmlarini ishlab chiqish zarurati yuzaga kelayotganligini ko'rsatadi. Birinchi navbatda, Kambag'allikni qisqartirish va bandlik vazirligi tizimida nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlarini ta'minlash ishlari bilan shug'ullanuvchi maxsus bo'lim tashkil etilishi kerak. To'g'ri, ushbu vazirlik tarkibida mazkur vazifalarni bajaruvchi mas'ul mutasaddi shaxslar mavjud. Biroq bu shaxslar nogironligi bo'lgan subyektlar huquqlari bo'yicha mutaxassis emas. Bundan tashqari, bu bo'limlar vazirlik doirasida chegaralanmasdan hududiy boshqarma idoralar tizimida ham o'z faoliyatini amalga oshirishi zarur. Bu kabi maxsus bo'limlar nogironligi mavjud shaxslar mehnat qilishi mumkin bo'lgan kasblar ro'yxatini shakllantirib borish; bu toifa shaxslarni ishga joylashtirishda tashabbuskorlikni namoyon etish; qo'shimcha ehtiyojli insonlarni ishga joylashtirishning chorak va yillik monitoringlarini yuritish kabi vazifalarni bajarishlari maqsadga muvofiq hisoblanadi.

REFERENCES

1. Address of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Oliy Majlis and the people of Uzbekistan. 2022, December 20. Available at: <https://president.uz/oz/3309>
2. Rahimli P.Y. Osobennosti konstitutsionno-pravovogo statusa invalidov v Rossiyskoj Federatsii [Features of the constitutional and legal status of disabled people in the Russian Federation]. Abstract of PhD thesis. Moscow, 2007, 24 p.
3. Il'ina O.M. Konstitutsionnoye pravo na osnovnoye obshcheye obrazovaniye i garantii ego realizatsii det'mi-invalidami v Rossiyskoj Federatsii [The constitutional right to basic general education and guarantees of its implementation by disabled children in the Russian Federation]. Abstract of PhD thesis. Saratov, 2010, 29 p.
4. Brizeckiy S.N. Zakonodatel'noye obespecheniye konstitutsionnykh prav invalidov v Rossiyskoj Federatsii [Legislative support for the constitutional rights of people with disabilities in the Russian Federation]. Abstract of PhD thesis. Moscow, 2012, 23 p.
5. Markussen E. (Ed.) Menneskeverd. Funksjonshemmet i Norge [Human dignity. The disabled in Norway]. Norsk forlag AS, 2000, 137 p.
6. Fra bruker til borger [From user to citizen]. Available at: www.regjeringen.no/nb/dep/asd/dok/nouer/2001/nou-200122/6/2.html?id=143999 (accessed 07.10.2024).
7. Lang P.P. Osobyie proizvodstva v yuridicheskom protsesse: teoretiko-pravovoye issledovaniye [Special proceedings in the legal process: theoretical and legal research]. Abstract of PhD thesis. Samara, Samara State Economic University, 2017, p. 100.
8. Mezhukeyev V.M. Vlast', demokratiya, privilegii: materialy kruglogo stola [Power, democracy, privileges: materials of the round table]. *Questions Philosophy*, 1991, no. 1, p. 51.
9. Bestuzhev-Lada I.V. Vlast', demokratiya, privilegii: materialy kruglogo stola [Power, democracy, privileges: materials of the round table]. *Questions Philosophy*, 1991, no. 7, pp. 47–49.
10. Government of the Republic of Uzbekistan, MPTF UNPRPD, Unicef, United Nations Human Rights Office of the High Commissioner for Human Rights. Analysis of the situation to ensure the rights of persons with disabilities in Uzbekistan. Tashkent, 2021, September. Available at: <https://www.unicef.org/uzbekistan/media/5071/file/%D0%A1%D0%B8%D1%82%D1%83%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D0%B9%20%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%B%D0%B8%D0%B7.pdf>
11. Problemy lits s invalidnost'yu v Uzbekistane proanaliziroval Vsemirnyy bank. 2008–2024 [The problems of persons with disabilities in Uzbekistan were analyzed by the World Bank. 2008–2024]. *Society*, 2023, June 1, Gazeta.uz. Available at: <https://www.gazeta.uz/ru/2023/06/01/disability/>
12. Lockyer B., Franka R.M. Legal rights of persons with disabilities. 4th ed. Prepared under the Supervision of the California Attorney General's Public Rights Division Civil Rights Enforcement Section. Available at: https://oag.ca.gov/sites/all/files/agweb/pdfs/consumers/disabled_bookmarks.pdf
13. Pinilla-Roncancio L.M., Caicedo N.R. Legislation on Disability and Employment: To What Extent Are Employment Rights Guaranteed for Persons with Disabilities? *Int J Environ Res Public Health*, 2022, May, vol. 19 (9), p. 5654. DOI: 10.3390/ijerph19095654
14. Najafi Z., Abdi K., Khanjani M.S., Dalvand H., Amiri M. Convention on the rights of persons with disabilities: Qualitative exploration of barriers to the implementation of articles 25 (health) and 26 (rehabilitation) in Iran. *Med J Islam Repub Iran*, 2021, no. 35, p. 10. DOI: 10.47176/mjiri.35.10
15. Special report 20/2023: Supporting persons with disabilities – Practical impact of EU action is limited. European Court of Auditors. Available at: <https://www.eca.europa.eu/en/publications?ref=SR-2023-20>

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.rols.2024.8.1./EII2208>
UDC: 342.51(045)(575.1)

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI PREZIDENTI VA VAZIRLAR MAHKAMASI: O'ZARO MUNOSABATLARNING YANGICHA TARTIBI

Hoshimxonov Ahrorxon Muminovich,
Toshkent davlat yuridik universiteti birinchi
prorektori, professor v.b., yuridik fanlar doktori
ORCID: 0000-0003-4372-7173
e-mail: hoshimxonov@tsul.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Vazirlar Mahkamasi bilan o'zaro aloqalaridagi huquqiy jihatlar yangi tahrirdagi konstitutsiya moddolari asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining davlat hokimiyati tizimida tutgan o'rni va roli konstitutsiya qoidalari asnosida ochib beriladi. Hokimiyat vakolatlari taqsimlanishi prinsipiga ko'ra, davlat rahbarining qanday maqomda turishiga oid xorijlik olimlarning nazariy-ilmii fikr va mulohazalari o'rganilib, bosh qomus asosida davlat rahbarining hokimiyat tarmoqlari tizimidagi muhim vazifalari ko'rsatib beriladi. Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti davlat boshlig'i bo'lib, davlat hokimiyati organlarining kelishilgan holda faoliyat yuritishi va hamkorligini ta'minlaydi. Bunda Prezident Vazirlar Mahkamasi rahbari Bosh vazirning nomzodini taqdim etishi, hukumat a'zolarini lavozimga tayinlashda uning parlament palatalari bilan bo'ladigan o'zaro aloqalari, shuningdek, yangi tartibga ko'ra vazirliklar huzurida tashkil etiladigan qo'mita va agentliklar hamda boshqa davlat boshqaruvi organlarining rahbarlarini tayinlashi kabi muhim tashkiliy-huquqiy masalalar ahamiyati ko'rsatilgan. Shuningdek, maqolada xorijiy mamlakatlarda hukumatning davlat rahbari va parlament yuqori palatasi tomonidan hamkorlikda shakllantirilishiga oid konstitutsiyaviy tartiblar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Prezident, Vazirlar Mahkamasi, hukumat, vazir, qo'mita, agentlik, inspeksiya, davlat boshqaruvi, konstitutsiya, parlament, Senat, Qonunchilik palatasi, javobgarlik, hisobdorlik, parlament tekshiruvi, tayinlash.

ПРЕЗИДЕНТ И КАБИНЕТ МИНИСТРОВ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН: НОВЫЙ ПОРЯДОК ВЗАИМООТНОШЕНИЙ

Хошимхонов Ахрорхон Муминович,
доктор юридических наук, и. о. профессора,
профессор Ташкентского государственного
юридического университета

Аннотация. В данной статье анализируются правовые аспекты взаимодействия Президента Республики Узбекистан с Кабинетом Министров на основе статей новой редакции Конституции. Также раскрываются положение и роль Президента Республики Узбекистан в системе государственной власти согласно положениям Конституции. Также раскрываются положение и роль Президента Республики Узбекистан в системе государственной власти согласно положениям Конституции. Согласно принципу распределения полномочий изучены теоретические и научные мнения зарубежных учёных относительно статуса главы государства, показаны важные задачи главы государства в системе ветвей власти на основе

Конституции. Известно, что Президент Республики Узбекистан является главой государства и обеспечивает сотрудничество органов государственной власти. Показана важность таких организационно-правовых вопросов, как представление главой Кабинета Министров Президенту кандидатуры Премьер-министра, его взаимодействие с палатами парламента при назначении членов правительства, также уделено особое внимание назначению руководителей министерств, комитетов, ведомств и других органов государственного управления. Также в статье упоминаются конституционные процедуры зарубежных стран, связанные с формированием главой государства и верхней палатой парламента правительства.

Ключевые слова: Президент, Кабинет Министров, правительство, министр, комитет, агентство, инспекция, государственное управление, конституция, парламента, Сенат, законодательный орган, ответственность, подотчётность, парламентаский контроль, назначение.

PRESIDENT AND THE CABINET OF MINISTERS OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN: NEW ORDER OF RELATIONSHIPS

Hoshimkhonov Akhrorkhon Muminovich,
Deputy rector of Tashkent State University of Law,
Acting Professor, Doctor of Law

Abstract. This article analyzes the legal aspects of interaction between the President of the Republic of Uzbekistan and the Cabinet of Ministers based on the articles of the new edition of the Constitution. The position and role of the President of the Republic of Uzbekistan in the system of state power in accordance with the provisions of the constitution are also revealed. According to the principle of distribution of powers, the theoretical and scientific opinions of foreign scientists regarding the status of the head of state have been studied, and the important tasks of the head of state in the system of branches of government based on the constitution are shown. It is known that the President of the Republic of Uzbekistan is the head of state and ensures cooperation between government bodies. The importance of such important organizational and legal issues as the presentation by the head of the Cabinet of Ministers to the President of the candidacy of the Prime Minister, his interaction with the chambers of parliament when appointing members of the government, and special attention will be paid to the appointment of heads of committees and departments under ministries and other government bodies. The article also mentions constitutional procedures related to the formation of government in foreign countries by the head of state and the upper house of parliament.

Keywords: President, Cabinet of Ministers, government, minister, committee, agency, inspection, public administration, constitution, parliament, Senate, Legislative body, responsibility, accountability, parliamentary control, appointment.

Kirish

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi o'z faoliyatida hokimiyatlar bo'linishi tamoyilidan kelib chiqqan holda unga yuklatilgan vazifalar va boshqa faoliyatni amalga oshirar ekan, bu jarayonda Prezident, Oliy Majlis hamda sud hokimiyati bilan muntazam aloqada bo'ladi. Bu aloqa asosan Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan qonun va qarorlarning hamda Prezi-

dent farmon, qaror va farmoyishlarining ijrosi yuzasidan amalga oshiriladi. Bundan tashqari, ushbu aloqalar hukumatning qonun loyihalarini Oliy Majlisga taqdim qilishida, deputat so'rovlariga javob yo'llashida, Prezidentning Vazirlar Mahkamasi majlislarida raislik qilishida va Bosh vazir taqdimiga binoan Prezident tomonidan hukumatning shakllantirilishi kabi jarayonlarda namoyon bo'ladi.

Material va metodlar

Tadqiqot jarayonida mamlakatimizda amalga oshirilayotgan bugungi ma'muriy huquqiy va konstitutsiyaviy islohotlar natijasida davlat boshqaruvi, jumladan, Vazirlar Mahkamasi va Prezident o'rtasidagi o'zaro hamkorlik masalalarining huquqiy jihatlarini yoritib berishga harakat qilindi.

Buning uchun ilmiy bilishning tahliliy, umumlashtirish, qiyosiy-huquqiy, tizimli-tuzilmaviy va formal yuridik o'rganish usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari va tahlili

Umuman olganda, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Vazirlar Mahkamasi bilan o'zaro faoliyatini tahlil qilish orqali ushbu munosabatlarni shartli ravishda quyidagi uch guruhga bo'lib o'rganish mumkin:

- birinchi guruhga prezidentning Vazirlar Mahkamasi tarkibini shakllantirish borasidagi vakolatlariga doir o'zaro hamkorligini belgilovchi qoidalar;

- ikkinchi guruhga bevosita hukumatning faoliyati davomida qabul qiladigan normativ-huquqiy hujjatlariga nisbatan prezidentning ularni bekor qilish va hukumatning majlislarida raislik qilish borasidagi faoliyati asoslari;

- uchinchi guruhga prezidentning hukumatga nisbatan bildirilgan ishonchsizlik votumi holatida yoki uning o'zi tomonidan hukumatni vazifasidan ozod etish yuzasidan tegishli qaror qabul qilish bilan bog'liq o'zaro faoliyati huquqiy asoslari kiradi.

Ushbu holatlarga urg'u berib, ularni alohida ajratib ko'rsatishimizning boisi bu qoidalar hukumat masalasida prezidentning muayyan huquqlarga ega ekanligini ko'rsatadigan asoslardir.

O'zbekiston Respublikasi hukumati ishini tashkil etish va uning ijtimoiy hayotda o'z siyosatini olib borishi jarayonidagi faoliyatida prezident bilan muayyan aloqa tizimi va tartibining o'rnatilgani bu ikki subyektning davlat boshqaruvidagi samarali hamkorligini nazarda tutadi, albatta.

Ushbu ikki davlat hokimiyati subyekting o'zaro aloqalari va hamkorligi bevosita konstitutsiya va ushbu organlar faoliyatini belgilab beruvchi maxsus qonunchilik bilan tartibga solinishini inobatga olib, ular o'rtasidagi munosabatlar tabiatiga ko'ra uni konstitutsiyaviy-huquqiy munosabat sifatida baholash mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 11-moddasiga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi davlat hokimiyatining tizimi – qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo'linishi prinsipiga asoslanadi. Demak, ko'rinib turibdiki, asosiy qonunning hokimiyat tarmoqlarini belgilab beruvchi moddasida "prezident hokimiyati" degan alohida jumla mavjud emas.

Xuddi shunday holat yuzasidan rossiyalik taniqli olim V.Y. Chirkin Rossiya Federatsiyasi Prezidenti konstitutsiyaning 10-moddasiga muvofiq ushbu uchta hokimiyat tarmog'ining qaysidir biriga tegishli bo'lishi kerak, deb hisoblaydi [1].

Mazkur holatda mamlakatimiz qonunchiligi Rossiya qonunchiligiga muayyan darajada o'xshash bo'lganligi sababli ham aytish mumkinki, bu holatning aniq yechimi yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 105-moddasida o'z aksini topgan bo'lib, unga ko'ra, O'zbekiston Respublikasining Prezidenti davlat boshlig'idir va davlat hokimiyati organlarining kelishilgan holda faoliyat yuritishini hamda hamkorligini ta'minlaydi. Bu yerda prezidentning aynan davlat boshlig'i sifatida e'tirof etilishi hamda huquqiy jihatdan belgilanishi uning davlat hokimiyati organlari tizimida eng yuqori va oliy maqomga ega ekanligini ifoda etadi. Bu to'g'rida bir qator olimlar ham aynan shunday fikrni ilgari suradilar. Masalan, A. Shipanov: "Prezident vakolatlari davlat hokimiyatining boshqa organlariga nisbatan o'zining istisno xususiyatiga (ustunlikka) ega ekanligi bilan ajralib turadi [2]. Prezident ularning ustidan yuqorilab boradi va davlat rahbariga aylanadi" , – deb ta'kidlaydi.

Yana bir rus tadqiqotchisi S. Shkurina esa hokimiyatning bo'linishi prinsipi to'g'risida fikr bildirib, "...hokimiyatlarning bo'linishi prinsipi prezidentlik respublikalarida ko'pincha kengroq ko'rinadi [3]. Bu yerda birinchi navbatda qonunchilik va ijro hokimiyatining hamkorligini ta'minlovchi o'zaro tiyib turish va manfaatlar muvozanati mexanizmi aniqroq harakat qiladi", deb hisoblasa, boshqa bir rossiyalik olim V. Prokofyev: "Rossiya Federatsiyasi Prezidentining davlat hokimiyati organlarining kelishilgan holda faoliyat yuritishini hamda hamkorligini ta'minlash funksiyasi juda mas'uliyatli va og'irdir, qachonki davlat hokimiyati organlari muayyan masala yuzasidan kelishgan holda qarorlar qabul qila olmay, o'zaro munosabatda to'qnashuvga borgan holatda davlat rahbarining o'rni "hakam" sifatida namoyon bo'ladi", – deb fikr bildiradi [4].

Ushbu ilmiy-nazariy fikrlarni qo'llab-quvvatlab, garchi prezidentning muayyan hokimiyat tarmog'iga kirishiga oid norma konstitutsiya matnida bevosita aks etmagan bo'lsa-da, asosiy hujjatdagi hokimiyat tarmoqlari tashkil etilishi va faoliyatiga doir konstitutsiyaviy asoslar prezident hokimiyatining barcha qirralarini ochib berishi barobarida uning yuqori hokimiyat tarmog'i sifatidagi o'z o'rnini ochib berishga xizmat qilishini ta'kidlash mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ijro hokimiyatiga aloqador vakolatlari asosiy qonun bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining o'nga yaqin modda va uning bandlarida o'z ifodasini topgan.

Yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining prezident vakolatlari sanab o'tilgan 109-moddasi 1-qismi 7-bandida prezident vazirliklarni va boshqa respublika ijro etuvchi hokimiyat organlarini tuzadi hamda tugatadi, shu masalalarga doir farmonlarni keyinchalik O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati tasdig'iga kiritadi. Avvalgi konstitutsiyaviy tartibga ko'ra

bunday farmonlar parlamentning har ikki palatasiga kiritilar edi.

Yana bir muhim konstitutsiyaviy norma, ya'ni 114-moddaga ko'ra, Vazirlar Mahkamasi o'z faoliyatini ijro etuvchi hokimiyat faoliyatining O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan belgilanadigan asosiy yo'nalishlari doirasida amalga oshiradi. Demak, davlat rahbari sifatida prezident ijro etuvchi hokimiyat faoliyatining asosiy va ustuvor yo'nalishlarini belgilab beradi. Shuningdek, 116-moddaga ko'ra, Vazirlar Mahkamasi o'z faoliyatida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va O'zbekiston Respublikasi Prezidenti oldida javobgardir.

Mutaxassis olimlar prezident va hukumat o'rtasidagi aloqaning mazmun-mohiyati yuzasidan yana bir qator fikrlarni ilgari suradilar. Xususan, rossiyalik olim D. Vigolovskiy o'zining tadqiqot ishida Rossiya Federatsiyasi hukumatining prezident oldida nazorat ostida bo'lishi va hisobdorligiga doir belgilarning mavjudligi konstitutsiyaviy mustahkamlangan hokimiyatlar bo'linishi prinsipi mazmuniga zid emasligi va bu hech ham federal hukumatning maqomini tushirib yubormasligi, bu batamom mantiqli va yuridik jihatdan asoslanganini uqtiradi [5].

Y. Osavelyuk agarda konstitutsiya Rossiya Federatsiyasi Prezidentiga oliylik belgilarini taqdim etmaganida edi, u qo'yilgan vazifalarni bajara olmagan va belgilangan vakolatlar esa foydasiz bo'lishini ta'kidlaydi [6].

Olimlarimizdan huquqshunos olim M. Axmedshayeva: "Prezidentning ijro hokimiyatiga oid vakolatlari ijro hokimiyatining shakllanishi va faoliyat olib borishida qonuniylik va inson huquqlariga rioya etilishining kuchayishiga shart-sharoit yaratadi", – deb fikr bildiradi [7].

Yuqorida ta'kidlangan barcha ilmiy qarashlarda prezident va ijro hokimiyati o'rtasidagi aloqaning umumiy jihatlari keltirib o'tilgani sababli ularni to'la asosli deb hisoblash mumkin. Chunki ijro etuvchi hokimiyat tarmog'iga nisbatan eng ko'p huquqiy

ta'sir vositasi prezidentdadir. Sababi, davlat rahbarining faoliyati umumdavlat miqyosida bo'lgani va universalligi tufayli ham, u ijro etish vazifasini bajaruvchi hokimiyat tarmog'iga ta'sir o'tkazib boradi.

Endi prezident va hukumat o'rtasidagi aloqaning muhim bir qismi bo'lgan Bosh vazirni lavozimga tayinlash, ma'qullash tartiblari to'g'risida to'xtalib o'tsak. Yangi Konstitutsiyaning 118-moddasiga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri nomzodi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining mansabdor shaxslari saylangandan va organlari shakllangandan so'ng bir oy ichida yoki Bosh vazir lavozimidan ozod etilganidan keyin yoxud Bosh vazir, Vazirlar Mahkamasining amaldagi tarkibi iste'foga chiqqanidan keyin bir oy ichida Qonunchilik palatasi ko'rib chiqishi va ma'qullashi uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan barcha siyosiy partiyalar fraksiyalari bilan maslahatlashuvlar o'tkazilganidan so'ng taqdim etiladi.

Avvalgi tahrirdagi konstitutsiyaviy tartibga ko'ra esa, O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri nomzodi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga saylovda eng ko'p deputatlik o'rinlarini olgan siyosiy partiya yoki teng miqdordagi eng ko'p deputatlik o'rinlarini qo'lga kiritgan bir necha siyosiy partiya tomonidan taklif etilar edi.

Yangi konstitutsiyaviy taomil Bosh vazir lavozimiga nomzodni parlament saylovlariga bog'liqlikdan, unda elektorat ovozini eng ko'p yig'gan partiya tomonidan taqdim etilishi kabi amaliyotdan xoli qildi. Endi prezident o'zi taqdim etgan Bosh vazir lavozimiga nomzodni yangi saylangan parlamentdagi partiya fraksiyalari bilan maslahatlashgach taqdim etadi.

Yana bir muhim tartibga ko'ra, endi Bosh vazir nomzodi avvalgidek parlamentning har ikki palatasi tomonidan emas, balki faqatgina Qonunchilik palatasi tomonidan ovoz berish orqali ma'qullanadi.

Avvalgi konstitutsiyaviy tartib bo'yicha Bosh vazir nomzodi parlamentning yuqori palatasi Senatning mutlaq ovozini ololmasa nima bo'lishi belgilanmagan edi. Axir Senat partiyaviy asoslarga ko'ra emas, balki, hududiylik asosiga ko'ra shakllantiriladigan organ.

Bu xususda xorij, jumladan, MDH davlatlari amaliyotiga nazar tashlaydigan bo'lsak, u yerda hukumat raisi yoki premyer-ministr nomzodi faqatgina parlamentning quyi palatasi, ya'ni deputatlar palatasi tomonidan tasdiqlanishi amaliyotini kuzatishimiz mumkin. Masalan, Rossiya Federatsiyasining Konstitutsiyasi 111-moddasiga ko'ra yoki Qozog'iston konstitutsiyasining prezident vakolatlarini belgilovchi 44-moddasida, shuningdek, Polsha konstitutsiyasining 154-moddasiga ko'ra, parlamentning yuqori palatasi Senatning hukumat shakllanishidagi ishtiroki nazarda tutilmagan [8-10].

Demak, ikki palatali parlamentga ega bo'lgan xorij amaliyotida aksariyat hollarda hukumat rahbari va a'zolarini shakllantirishda parlamentning quyi palatasi, ya'ni ko'p partiyaviylik asosida tashkil etilgan vakillar palatasining ishtirok etishi kuzatiladi. Ushbu holat ayni paytda yangi shakllantirilayotgan hukumat faoliyatida saylovlarda yutib chiqqan partiyaning saylovoldi tashviqotidagi harakatlar dasturining, yangi hukumatning yaqin muddatga va uzoq istiqbolga mo'ljalangan harakat dasturida nechog'lik aks etishi bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy-siyosiy jarayondir.

Shu sababli ham yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining Bosh vazirni lavozimga tayinlash tartiblarini belgilab beruvchi 118-moddasini xalqaro tajribaga asoslangan holda mustahkamlangan konstitutsiyaviy tartib sifatida baholash mumkin.

Yana bir muhim yangi tartibga ko'ra, hukumat a'zolari, ya'ni vazirlar ham parlament quyi palatasi tomonidan ma'qullangach, davlat rahbari tomonidan tayinlanadi. Bu Konsti-

tutsiyaning 109-moddasi 1-qismi 9-bandida “O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Bosh vazirni, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi a‘zolarini O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi ma‘qullaganidan keyin lavozimga tayinlaydi va ularni lavozimidan ozod etadi” tarzida mustahkamlandi.

Huquqiy jihatdan tartibga solish faoliyati ijtimoiy hayotning barcha jabhalari normal tarzda kechishining muhim sharti hisoblanadi. Bunda, ayniqsa, davlat boshqaruvi organlarining huquq ijodkorlik faoliyati alohida ahamiyatga ega. Xususan, 2024-yilning yanvar oyi holatiga ko‘ra, davlat boshqaruvi organlarining normativ-huquqiy ahamiyatga ega bo‘lgan hujjatlari soni 24 311 tani tashkil etishidan ham bilsa bo‘ladi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining vakolatlari sanab o‘tilgan Konstitutsiyaning 109-moddasi 1-qismi 16-bandiga ko‘ra, prezident respublika ijro etuvchi hokimiyat organlarining va hokimlarning hujjatlarini to‘xtatishi va bekor qilishi mustahkamlandi. Demak, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huquq ijodkorlik faoliyatining muhim subyekti sifatida ijroiya organlarining norma ijodkorligini ham muayyan darajada tartibga solib turadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining huquqiy maqomi va uning davlat hokimiyati tarmoqlariga nisbatan tutgan o‘rni O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 105-moddasida o‘z aksini topgan bo‘lib, mazkur konstitutsiyaviy-huquqiy asos prezidentning mamlakat hayotidagi eng oliy mansabdor shaxs ekanini belgilab berishi barobarida uning ayni paytda davlat hokimiyati organlarining o‘zaro kelishilgan holda va hamkorlikda faoliyat yuritishlarini ta‘minlovchi subyekt ekanini ham ifoda etadi.

Prezidentning ijro hokimiyatiga daxldor vakolatlaridan yana biri sifatida ijro etish funksiyalarini amalga oshiruvchi qo‘mitalar va agentliklar kabi organlar rahbarlarini tayinlash tartibini keltirib o‘tish mumkin. Xususan, Konstitutsiyamizning 109-mod-

dasi 1-qismi 10-bandida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qo‘mitalar, agentliklar va boshqa respublika davlat organlari rahbarlarini qonunchilikka muvofiq lavozimga tayinlashi va lavozimidan ozod etishi belgilangan.

2022-yilning 23-dekabrdagi “Yangi O‘zbekiston ma‘muriy islohotlarini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Prezident farmoni va “Yangi O‘zbekiston ma‘muriy islohotlari doirasida respublika ijro etuvchi hokimiyat organlari faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qaroriga muvofiq endilikda alohida mustaqil hukumat tarkibiga kiruvchi davlat qo‘mitalari va o‘zi mustaqil tuzilma sifatida agentliklar mavjud bo‘lmaydi. Endi ushbu tuzilmalar Vazirlar Mahkamasi tarkibiga kiruvchi vazirliklar huzurida, ya‘ni tarkibida faoliyat olib borishlari mumkin bo‘ladi. Davlat rahbari Vazirlar Mahkamasi tarkibidagi barcha vazirlarni parlament quyi palatasi ma‘qullaganidan so‘ng lavozimga tayinlar ekan, ushbu vazirlik tarkibidagi boshqaruv organi hisoblanuvchi qo‘mita, agentlik va inspeksiyalar rahbarlarini ham tayinlashi mantiqan to‘g‘ri tartibdir.

Yana bir holat, avvalgi konstitutsiyaviy tartibga ko‘ra, konstitutsiyaning 93-moddasiga binoan, prezident vazirliklar, davlat qo‘mitalari hamda davlat boshqaruvining boshqa organlarini O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining taqdimiga binoan tuzib va tugatib, shu masalalarga doir farmonlarni keyinchalik O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining palatalari tasdig‘iga kiritgan bo‘lsa, yangi konstitutsiyamizning 109-moddasiga ko‘ra, prezident vazirliklarni va boshqa respublika ijro etuvchi hokimiyat organlarini o‘zi tuzishi hamda tugatishi, shu masalalarga doir farmonlarni keyinchalik O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati tasdig‘iga kiritishi belgilandi. Ya‘ni ushbu tartibda Qonunchilik palatasining tasdig‘i shart emas.

Mazkur tartibni parlament yuqori palatasining ijro etuvchi hokimiyatga daxldorligini

belgilovchi qoida sifatida tushunish mumkin. Senatning ijro etuvchi hokimiyat tarmog'iga nisbatan muayyan huquqlari mavjud bo'lib, ularga yana konstitutsiyaning 93-moddasiga binoan, Senat Qonunchilik palatasi bilan birgalikda Vazirlar Mahkamasining taqdimiga binoan O'zbekiston Respublikasining Davlat budgetini qabul qilishi, unga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritishi mumkin. Yoki ikki palata birgalikda parlament tekshiruvini o'tkazishi, shuningdek, mansabdor shaxslarga parlament so'rovini yuborishi kabi muhim vositalar borki, ular orqali Senat ijro etuvchi hokimiyat faoliyatini bevosita nazorat qilib turadi.

Xulosa

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Prezident bilan o'zaro munosabatlari huquqiy asoslari tahlili bizga quyidagi xulosalarga kelishimiz uchun asos bo'ladi:

birinchidan, hukumatni shakllantirishdan tortib to uning faoliyatini samarali tarzda tashkil etish va javobgarligini belgilashgacha bo'lgan barcha jarayonlarda prezidentning faol ishtiroki mavjudligi;

ikkinchidan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 11- va 118-moddalari Vazirlar Mahkamasining ijro etuvchi hokimiyat organi ekanini mustahkamlagan bo'lsa-da, boshqa bir qator qonun va qonunosti hujjat-

larida uning faoliyati bevosita prezidentga bog'liqligi aks etganligi;

uchinchidan, Vazirlar Mahkamasini o'z faoliyatini ijro etuvchi hokimiyat faoliyatining prezident tomonidan belgilanadigan asosiy yo'nalishlar doirasida amalga oshirishi;

to'rtinchidan, O'zbekiston Respublikasi hukumati tarkibidagi vazirliklar huzurida tashkil etiladigan qo'mita va agentliklar rahbarlarining bevosita prezident tomonidan tayinlanishi;

beshinchidan, Vazirlar Mahkamasini o'z faoliyatida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va prezident oldida javobgarligi va boshqalardir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti davlat rahbari sifatida barcha hokimiyat tarmoqlari, shu jumladan, ijro etuvchi hokimiyat faoliyatini tashkil etish, uning samarali ish olib borishi uchun tegishli yo'nalishlarni belgilab berishi muhim ahamiyatga egadir.

2023-yil 30-aprelda qabul qilingan yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi davlat hokimiyati organlari tizimi, jumladan, ijro etuvchi hokimiyat organlari tashkil etilishi va faoliyati tartibini ham yangicha mazmunda belgilagani munosabati bilan ular faoliyati asoslarini belgilab beruvchi qonun hujjatlarini yangi tahrirda qabul qilish zaruriyati mavjuddir.

REFERENCES

1. Chirkin V.Ye. Stat'i 10 i 11 konstitutsii Rossiskoy Federatsii: tri ili chetyre vetvi gosudarstvennoy vlasti v Rossii? [Articles 10 and 11 of the Constitution of the Russian Federation: three or four branches of state power in Russia?]. *State and Law*, 2018, no. 9, p. 125.
2. Shchipanov A.V. Polnomochiya Prezidenta Rossiyskoy Federatsii: varianty klassifikatsiy [Powers of the President of the Russian Federation: variants of classifications]. *Actual Problems of Humanitarian and Natural Sciences*, 2009, no. 10, p. 285.
3. Shkurina S.S. Sovremennaya model' parlamentsko-pravitel'stvennykh otnosheniy v Rossii kak institutsional'nyy faktor ukrepleniya gosudarstvennoy vlasti [Modern model of parliamentary-governmental relations in Russia as an institutional factor of strengthening state power]. Abstract of PhD thesis. Moscow, 2011, p. 11.
4. Prokof'ev V.N. Konstitutsionno-pravovaya priroda vzaimodeystviya Prezidenta RF s Pravitel'stvom RF i organami ispolnitel'noy vlasti [Constitutional and legal nature of the interaction of

the President of the Russian Federation with the Government of the Russian Federation and executive authorities]. *State and Law*, 2018, no. 4, p. 100.

5. Vygolovskiy D.S. Konstitutsionno-pravovoye regulirovaniye federal'noy ispolnitel'noy vlasti Rossii [Constitutional and legal regulation of the federal executive power of Russia]. Abstract of PhD thesis. Stavropol, 2004, p. 15.

6. Osavelyuk Ye.A. Kak klassifitsirovat' polnomochiya glavy gosudarstva v Rossiyskoy Federatsii [How to classify the powers of the head of state in the Russian Federation]. *State and Law*, 2019, no. 11, p. 117.

7. Axmedshayeva M.A. Davlat hokimiyati tizimida ijro hokimiyati [Executive power in the system of state power]. Theory and history of state and law; Abstract of Doctoral Dissertation. Tashkent, TSUL, 2010, p. 29.

8. Constitution of the Russian Federation. Chapter 5: Federal Assembly. Garant-Internet. Available at: <http://www.constitution.ru/10003000/10003000-7.htm>

9. Constitution of the Republic of Kazakhstan. Official site The President of the Republic of Kazakhstan. Available at: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution

10. Constitution of the Republic of Poland. Legal library legalns.com. Available at: <https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=http://legalns.com/download/books/cons/poland.pdf>

11. Khoshimkhonov A. The Government of the Republic of Uzbekistan - an important subject of lawmaking. *Society and Innovation*, 2022, vol. 2 (6), pp. 162-169. DOI: 10.47689/2181-1415-vol2-iss6-pp162-169

12. Hoshimkhonov A.M. Prospects for digitalization of the activities of the Cabinet of Ministers. *Journal of Law Research*, 2022, vol. 7, iss. 7, pp. 5-11. DOI: 10.5281/zenodo.7006419

13. Hoshimxonov A.M. Xorijiy mamlakatlarda hukumatni shakllantirishning noparlamentar usuli: qiyosiy-huquqiy tahlil [Non-parliamentary method of government formation in foreign countries: a comparative legal analysis]. *Review of Law Sciences*, 2022, no. 1, pp. 6-13. Available at: <https://typeset.io/pdf/non-parliamentary-way-of-forming-government-in-foreign-3dnwwqz.pdf>

14. Hoshimxonov A.M. Xalqchil davlat qurish, davlat va jamiyat boshqaruvi tizimi samaradorligini oshirishda fuqarolar ishtirokini kengaytirish masalalari [Issues of expanding citizens' participation in building a democratic state, improving the effectiveness of the state and community management system]. *Jurisprudence*, 2023, vol. 3, spec. iss. Available at: <https://jurisprudence.tsul.uz/wp-content/uploads/2023/12/Hoshimxonov-%D0%90hror-Mominovich-1.pdf>

15. Raunio T., Sedelius T. Presidents and Cabinets: Coordinating Executive Leadership in Premier-Presidential Regimes. *Political Studies Review*, 2020, no. 18, pp. 71-86. DOI: 10.1177/1478929919862227

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.rols.2024.8.1./LGCD2531>
UDC: 342.9:336.221(045)(575.1)

SOLIQ INTIZOMINI TA'MINLASHDA DAVLAT SOLIQ XIZMATI ORGANLARI ISHTIROKINING HUQUQIY ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Ergashev Ikrom Abdurasulovich,
Toshkent davlat yuridik universiteti
Ma'muriy va moliya huquqi
kafedrası professori v.b.,
yuridik fanlar doktori
ORCID: 0000-0002-3924-5182
e-mail: ikromabdurasulovich@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada soliq intizomini ta'minlashda davlat soliq xizmati organlari ishtirokining ilmiy va konseptual asoslari tizimli tahlil qilingan. Hozirga qadar bu savollar yuridik jihatdan chuqur tadqiq qilinmagan. Unda soliq intizomini ta'minlashda davlat soliq xizmati organlari ishtirokining samaradorligini oshirishning zamonaviy yo'nalishi va yangi g'oyasi taklif etilgan. Soliq intizomini ta'minlashda davlat soliq xizmati organlari ishtiroki masalalari yuzasidan milliy soliq huquqi doirasida chuqur ilmiy izlanishlar bugungi kunda mavjud bo'lmagani hamda ushbu ilmiy maqolada aks ettirilgan fikrlar ilmiy qarashlar sifatida o'rin olganini hisobga olib, ushbu tadqiqot ishida asosan qiyosiy-huquqiy tahlil metodidan foydalanildi. Shu bilan birga, kuzatish, umumlashtirish, induksiya va deduksiya metodlari qo'llandi. Soliq intizomini ta'minlashda davlat soliq xizmati organlari ishtiroki bo'yicha turli xorijiy va mahalliy iqtisodchilar, huquqshunos olimlarning fikrlari asosida muallifning tahliliy mulohazalari asosida o'rganilgan hamda xorijiy davlatlar tajribasi misolida tahlil qilingan. Natijada soliq intizomini ta'minlashda davlat soliq xizmati organlari ishtiroki borasidagi ayrim muammolar, xususan, mavjud normalarning ishlamasligi va uning sabablari aniqlandi. Muallif tomonidan davlat soliq siyosatini amalga oshirish hamda soliq to'g'risidagi qonunchilikka rioya etilishi, soliqlarning to'g'ri hisoblab chiqarilishi, to'liq va o'z vaqtida to'lanishiga oid qonunchilik normalaridagi bo'shliqlar va qonunosti hujjatlarining tez o'zgaruvchanlik sabablari, ularning soliq to'lovchilar uchun ta'siri tahlil qilindi. Shu bilan birga, soliq nazoratiga oid qonunchilikni qo'llashda kamchiliklar borligi, ularni tuzatish uchun ayrim qonun hujjatlariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish lozimligi aniqlandi. Maqolada ushbu sohadagi mavjud muammolar tahlilidan kelib chiqib taklif va tavsiyalar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: davlat soliq xizmati organlari, davlat soliq inspeksiyalari, soliq nazorati, soliq tekshiruvlari, soliq intizomi, soliq ma'muriyatchiligi, soliq tizimi, soliq to'lovchi.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРАВОВОЙ ОСНОВЫ УЧАСТИЯ ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОЙ НАЛОГОВОЙ СЛУЖБЫ В ОБЕСПЕЧЕНИИ НАЛОГОВОЙ ДИСЦИПЛИНЫ

Эргашев Икром Абдурасулович,
доктор юридических наук, и. о. профессора кафедры
«Административное и финансовое право»
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В настоящей статье анализируются научные и концептуальные основы участия органов государственной налоговой службы в обеспечении налоговой дисциплины.

Сегодня эти вопросы с правовой точки зрения глубоко не изучены. Предлагаются современные направления и новый взгляд на повышение эффективности участия органов государственной налоговой службы в обеспечении налоговой дисциплины. Принимая во внимание тот факт, что в рамках национального налогового законодательства отсутствуют глубокие научные исследования относительно участия органов государственной налоговой службы в обеспечении налоговой дисциплины, а мнения, изложенные в настоящей статье, рассматриваются как научный взгляд, в исследовательской работе преимущественно использовался сравнительно-правовой метод анализа. Вместе с тем были использованы методы наблюдения, обобщения, индукции и дедукции. Участие органов государственной налоговой службы в обеспечении налоговой дисциплины исследовано на примере опыта зарубежных стран, мнений различных зарубежных, отечественных экономистов и учёных-правоведов, а также собственных аналитических соображений автора. В результате проведённого исследования обнаружены некоторые проблемы участия органов государственной налоговой службы в обеспечении налоговой дисциплины, в частности неисполнение существующих норм, выявлены причины их неисполнения. Автор проанализировал пробелы в законодательных нормах, связанные с реализацией государственной налоговой политики, соблюдением налогового законодательства, правильным исчислением налогов, их полной и своевременной уплатой, а также причины быстрых изменений подзаконных актов и их влияние на налогоплательщиков. Кроме того, установлено, что имеются недостатки в применении законодательства о налоговом контроле, для устранения которых необходимо внести некоторые изменения в нормативно-правовые акты. В статье представлены предложения и рекомендации, основанные на анализе существующих проблем в данной сфере.

Ключевые слова: органы государственной налоговой службы, государственная налоговая инспекция, налоговый контроль, налоговые проверки, налоговая дисциплина, налоговое администрирование, налоговая система, налогоплательщик.

IMPROVING THE LEGAL BASIS OF THE PARTICIPATION OF STATE TAX SERVICE BODIES IN ENSURING TAX DISCIPLINE

Ergashev Ikrom Abdurasulovich,
Tashkent State University of Law,
Acting professor of the department of
Administrative and Financial law,
Doctor of Law (DSc)

Abstract. This article analyzes the scientific and conceptual basis of the participation of state tax bodies in ensuring tax discipline. Today, these questions have not been deeply studied from a legal point of view. Modern directions and a new vision to increase the efficiency of the participation of state tax bodies in ensuring tax discipline are proposed. Taking into account the fact that within the base of national tax legislation there are no in-depth scientific studies regarding the participation of state tax bodies in ensuring tax discipline, and also the opinions expressed in this scientific article are considered as scientific views, the research work mainly applied the comparative legal method of analysis. Meanwhile, methods of observation, generalization, induction, and deduction were also applied. The participation of state tax authorities in ensuring tax discipline is studied using the experience of foreign countries, the opinions of various foreign and national economists and law scholars, as well as the author's own analytical considerations. As a result of the study, some problems were discovered with the participation of state tax authorities in ensuring tax discipline, in particular non-compliance with existing rules, and the reasons for their non-compliance were identified. The author analyzes the gaps in legislative rules related to the application of state tax policy and compliance with tax legislation, the correct calculation of taxes, their full and timely payment, as well as the reasons for rapid amendments

in by-laws and their impact on taxpayers. In the meantime, it has been established that there are shortcomings in the application of legislation on tax control, and to eliminate them, it is necessary to make some amendments in the regulations. The article presents proposals and recommendations based on an analysis of existing problems in this sphere.

Keywords: *state tax service bodies, state tax inspection, tax control, tax audits, tax discipline, tax administration, tax system, taxpayer.*

Kirish

Davlat soliq xizmati organlarini soliq to'lovchilarning biznes-hamkori va maslahatchisi sifatidagi yangi imijini yaratish orqali xizmat ko'rsatishga yo'naltirilgan idoraga aylantirish, har bir xodim tomonidan "Soliq xizmati – insofli soliq to'lovchilarning ishonchli hamkori" degan maqsadli vazifani so'zsiz bajarish O'zbekiston Respublikasi soliq ma'muriyatchiligi tizimini takomillashtirishning eng muhim yo'nalishlaridan biri sifatida e'lon qilingan.

O'zbekistonning global integratsiyalashgan iqtisodiyotga kirishi davlatning ijtimoiy funksiyasi ahamiyatini oshirib, inson qadri ulug' degan tamoyilni esa barcha sohalarida ustuvor etib belgiladi. Soliqlar ijtimoiy hodisa, barqaror rivojlanish moliyaviy mexanizmining asosi va ijtimoiy taraqqiyotning eng muhim ta'minotchisi hisoblanadi.

Bizga ma'lumki, soliqlar orqali davlat, jamoa va shaxsiy iqtisodiy manfaatlar o'rtasida ijtimoiy muvozanatga erishiladi. Ushbu jarayonlarda soliq munosabatlari mavjud modellarini (davlat va soliq to'lovchilarning o'zaro munosabatlari tenglik, qonun va sheriklik tamoyillari nuqtayi nazaridan tavsiflovchi) hamda ularni muvaffaqiyatli amalga oshirish va takomillashtirish imkoniyatlarini ko'rib chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

O'z navbatida, soliq munosabatlarining amaldagi milliy modeli soliq to'lovchilar va davlat soliq organlarining tegishli soliqqa oid xatti-harakatlarini belgilash, tartibga solishni talab qiladi. I. Korostelkina to'g'ri qayd etganidek, "Soliq madaniyati, soliq xulq-atvori va intizomi davlat organlari va soliq to'lovchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar jarayoni

hamda milliy manfaatlarni himoya qilish, barqaror rivojlanish darajasini belgilaydi" [1].

Soliq munosabatlari amaliyoti shuni ko'rsatadiki, hozirgi vaqtda soliq agentlari xulq-atvorining o'ziga xos stereotipi mavjud [2] va soliq madaniyatining modeli shakllandi, bu bir tomondan, soliq to'lashdan qochish istagida namoyon bo'lsa, boshqa tomondan rasmiy majburiyatlarni bajarish uchun motivatsiya yetishmasligida namoyon bo'ladi.

Shu munosabat bilan biz nafaqat soliq to'lovchilarning xatti-harakatlari va shunga asoslangan bir tomonlama soliq munosabatlari tartibga solish modellarini, balki jamiyatda barqaror rivojlanish manfaatlari yo'lida soliq sohasidagi munosabatlarda davlat soliq organi va soliq to'lovchilar o'rtasidagi sherik modelidan samarali foydalanish mexanizmlarini ochib berish, zarur deb hisoblaymiz.

Shu nuqtayi nazardan, *soliq tizimining sheriklik tamoyiliga asoslangan rivojlanish konsepsiyasi* davlatning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanish darajasini tavsiflovchi ustqurma sifatida ko'rib chiqilishi maqsadga muvofiq.

Soliq to'lovchilar va davlat soliq organlarining soliq madaniyati, intizomi va xulq-atvori, soliq elementlarining (soliq tizimi, soliq munosabatlari subyektlari va soliq qonunchiligi) funksiyalari va o'zaro ta'sirining samaradorligi ushbu modelning samarali ishlashiga bevosita ta'sir qilishini unutmaslik zarur.

Mamlakatimizda davlat soliq organlari, umuman soliq intizomiga aloqador davlat organlari faoliyatining bugungi holatini mustaqillik yillarida tanlangan soliq intizomini

ta'minlash modeli tahlilidan boshlash maqsadga muvofiq sanaladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil 18-yanvardagi "O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qoshidagi Davlat soliq bosh boshqarmasini O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasiga aylantirish to'g'risida"gi PF-744-son Farmoniga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Davlat soliq bosh boshqarmasi negizida O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi tashkil etilgan.

Davlat soliq xizmati organlari faoliyatining huquqiy asoslarini belgilash maqsadida 1997-yilning 29-avgustida "Davlat soliq xizmati to'g'risida"gi Qonun qabul qilindi.

Davlat soliq xizmati organlari tomonidan ularga yuklangan vazifalarning samarali bajarilishini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 12-yanvarda "O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi faoliyatini tashkil etish masalalari to'g'risida"gi 14-son qarori qabul qilindi.

Mazkur hujjatlarning mazmuniga e'tibor qaratsak, ularda asosiy e'tibor ma'muriy boshqaruv va hokimiyat kuchini ko'rsatishga qaratilganini ko'rish mumkin.

Shu maqsadda soliq intizomini mustahkamlash, soliq to'g'risidagi qonun hujjatlari qat'iy amal qilish, soliq to'lovlari budjetga to'liq va o'z vaqtida tushishini ta'minlash, soliq to'g'risidagi qonun buzilishlarining aniqlanishi, ularning oldini olish va ularni bartaraf etish ustidan davlat nazoratini kuchaytirish, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 13-martda soliq organlari faoliyatini yanada takomillashtirishga qaratilgan "Davlat soliq xizmati organlari faoliyatini tashkil etishni takomillashtirish to'g'risida"gi 87-son qarori ham qabul qilingan.

Yangi O'zbekiston ma'muriy islohotlari dasturi ijrosini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 21-dekabrda "Yangi O'zbekis-

ton ma'muriy islohotlarini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-269-son Farmoniga muvofiq 2023-yil 1-yanvardan boshlab O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi Soliq qo'mitasi shaklida qayta tashkil etilib, Iqtisodiyot va moliya vazirligi huzuriga o'tkazildi.

Davlat soliq organlari faoliyatining yangi bosqichi va "Soliq xizmati – insofli soliq to'lovchilarning ishonchli hamkori" degan tamoyilni hayotga joriy qilish 2016-yildan keyingi davrga to'g'ri keladi. Aynan shu davrdan boshlab, davlat soliq xizmati organlari faoliyatida *sheriklik tamoyiliga asoslangan rivojlanish konsepsiyasini joriy qilishga qaratilgan ilk qadamlar tashlangan.*

Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risi"dagi PF-4947-son Farmoni bilan belgilab berilgan vazifalarni bajarish maqsadida qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 29-iyundagi PF-5468-son Farmoni bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasining Soliq siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 26-iyundagi "Davlat soliq xizmati organlari faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3802-son qarori va uni bajarish yuzasidan, shuningdek, davlat soliq xizmati organlari faoliyatini yanada takomillashtirish maqsadida qabul qilingan Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 17-apreldagi "Davlat soliq xizmati organlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 320-son qarori va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi.

So'nggi besh yil mobaynida davlat soliq organlari faoliyatining tashkiliy-huquqiy asoslarini takomillashtirishga qaratilgan yirik normativ massiv yaratilganini alohida ko'rsatib o'tish zarur. Jumladan, so'nggi to'rt yilda soliq sohasining tashkiliy-huquqiy asoslarini

takomillashtirishga qaratilgan 15 ta qonun, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 26 ta farmon va qarorlari, Vazirlar Mahkamasining 52 ta qarori qabul qilingan.

Mazkur hujjatlar asosida zamonaviy soliq intizomini ta'minlashga qaratilgan bir qator ustuvor vazifalar belgilab olindi. Jumladan:

“Soliq ma'muriyatchiligi jarayoniga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va ilg'or avtomatlashtirilgan tahlil uslublarini keng joriy etish, soliq to'lovchilarga, eng avvalo, tadbirkorlik subyektlariga to'g'ridan to'g'ri muloqotsiz elektron xizmat ko'rsatishga to'liq o'tish;

soliq majburiyatlarini bajarishda soliq to'lovchilarga har tomonlama ko'maklashish, soliqqa oid huquqbuzarliklar profilaktikasining ta'sirchan mexanizmlarini ishlab chiqish va soliq to'lovchilarning huquqiy madaniyatini oshirish, soliq nazoratini amalga oshirishning zamonaviy uslublarini joriy etish.

Bularning barchasi, davlat soliq xizmati organlari faoliyatini tashkil qilish va ularning samaradorligini oshirishga qaratilgan yangi davr boshlanganini ko'rsatadi.

Davlat soliq organlari faoliyatida soliq intizomi darajasini oshirishda bir qator fundamental masalalar borligini unutmash zarur. Jumladan, soliq organlari o'z faoliyatida shaffoflikni, soliq nazorati tartib-taomillari samaradorligini oshirishi, soliq ma'muriyatchiligi tizimidagi texnologik innovatsiyalar salohiyatidan faolroq foydalanishi zarur [3].

Bundan tashqari, soliq sohasidagi qonuniy va noqonuniy xatti-harakatlar o'rtasidagi tanlov nafaqat soliq to'lovchini o'z xatti-harakatlarining foydasi va xarajatlarini iqtisodiy hisobga olish bilan, balki subyektiv qiymat omillari, xususan, ko'pchilikka xos bo'lgan adolat istagi bilan ham belgilanadi [4].

Y.N. Grigoryeva “Oddiy soliq to'lovchi tomonidan davlatning fiskal siyosatini tushunish uning adolatliliigi yoki adolatsizligini subyektiv baholashdir”, – deb qayd etgan.

Bizningcha, soliq tizimining adolatliliigi, avvalo, jamiyatdagi soliq madaniyatining da-

rajasi bilan ham bog'liq. Shuni unutmash zarurki, soliq tizimining asosiy va ustuvor vazifasi markazlashtirilgan pul mablag'larini shakllantirish uchun daromadlarni yig'ishdir.

Shu bilan birga, huquq ustuvorligi ta'minlanadigan davlatda soliqqa tortishning muhim vazifasi jamoatchilik ongida soliqdan kelib tushgan budjet mablag'larini adolatli tarzda qayta taqsimlashdir. Xususan, “soliqlar ijtimoiy qiyinchiliklarni kamaytirishi, barcha darajada (shaxslar, guruhlar, umuman jamiyat) jamiyatda tinchlik va totuvlikni saqlash vositasi sifatida harakat qilishi lozim” [5].

Demak, O'zbekistonda soliq tizimini modernizatsiyalash jamiyatda daromadlarning adolatli taqsimlanishiga (qayta taqsimlanishiga) yordam berishi lozim. Bu vazifani amalga oshirish O'zbekiston aholisining soliq madaniyatini oshirish uchun zaruriy shartdir.

Material va metodlar

Tadqiqot jarayonida uchta savolga javob berishga harakat qilindi: birinchi, davlat soliq xizmati organlarining barcha soliq to'lovchilar – yuridik shaxslar, yakka tartibdagi tadbirkorlar va jismoniy shaxslar bilan munosabati qanday bo'lishi kerakligi, bu borada xorijiy va mahalliy olimlar fikrlari qandayligi, ikkinchi, soliq to'lovchilar – yuridik shaxslar, yakka tartibdagi tadbirkorlar va jismoniy shaxslarning o'z majburiyatlarini ixtiyoriy bajarishda davlat soliq xizmati organlarining tutgan o'rni qandayligi; uchinchi, soliq tizimining sheriklik tamoyiliga asoslangan rivojlanish konsepsiyasini O'zbekiston soliq qonunchiligiga joriy qilish istiqbollari qandayligi?

Mazkur savollarga javob tariqasida mualliflik pozitsiyasi ishlab chiqilib, soliq tizimining sheriklik tamoyiliga asoslangan rivojlanish konsepsiyasini O'zbekiston soliq qonunchiligiga joriy qilishning bir qator muhim xususiyatlari alohida ta'kidlandi. Ushbu maqola xorijiy keng tarqalgan usullarni konseptual, nazariy, konstitutsiyaviy-huquqiy va amaliy tushunishga qaratilgan. Ushbu tadqiqotda ilmiy bilishning tahlil,

umumlashtirish, qiyosiy-huquqiy, tizimli-tuzilmaviy, formal-yuridik o'rganish usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari va tahlili

O'tkazilgan so'rovnomada natijalariga e'tibor qaratsak, "Shaxslarning soliqlarni o'z vaqtida va to'liq to'lash intizomini ixtiyoriy ta'minlash uchun qanday choralar ko'riliishi lozim?" degan savolga respondentlarning 29,9% i qat'iy javobgarlik choralarni joriy qilish lozim, 27,5 % i soliq qonunchiligini soddalashtirish va adolatli prinsiplarni joriy etish lozim, 22,8 % i soliqlarni to'lashning qulay vositalari va xizmatlarini joriy qilish lozim, 19,8 % i soliqlar to'liq to'langanda uning bir qismini qaytarish prinsipini joriy qilish lozim, deb javob bergan.

Shuni ta'kidlash zarurki, jamiyatning soliq madaniyatini takomillashtirish va zamonaviy soliqqa tortish modellarini konseptual takomillashtirish soliq to'lovchilar xulq-atvorining *rag'batlantiruvchi* omillarini o'rganishni talab qiladi.

Ayniqsa, ushbu sohada turli soliq turlari bo'yicha, misol uchun qo'shilgan qiymat solig'i, mol-mulk solig'i, yer solig'i, yer qaridan foydalanganlik uchun soliq, aksiz solig'ini avvaldan to'lab qo'rganlik uchun ushbu yuridik shaxslarga summadan kelib chiqqan holda 0,2 dan 0,5 % gacha keshbek tizimini joriy qilish zarur. Ushbu keshbek summasidan kelgusida faqat soliqlarni to'lash uchun sarflash tizimini o'rnatish taklif qilinadi.

Ushbu taklifni o'tkazilgan so'rovnomada respondentlar ham qo'llab-quvvatladi. Jumladan, "Sizningcha, soliq to'lovchilar soliqlarni ixtiyoriy ravishda o'z vaqtida to'lagan taqdirda, soliq to'lovchilarga to'langan soliqning 5 foizini qaytarish tizimini joriy qilish maqsadga muvofiqmi?" degan savolga respondentlarning 50 % i – "Ha, foyda beradi va soliqlar to'lovlarini oshishiga olib keladi", 19,7 % i – "Yo'q, foyda bermaydi", 20,8 % i – "Ha, faqat jismoniy shaxslarga qo'llasa foyda beradi" deya, 8,4 % i esa boshqa javoblarni bergan.

Aholining soliq intizomini takomillashtirishning ahamiyati tobora ortib borayotgani davlat soliq organlarining soliq to'lovchilar bilan ishlashning yangi va zamonaviy yondashuvlarini joriy qilishini taqozo etadi.

Davlat soliq inspektorlari va maslahatchilari uchun targ'ibot ishlari soliq to'lovchilarga kerakli ma'lumotlarni taqdim etishda eng ustuvor yo'nalishlardan biri bo'lishi zarur. Bundan tashqari, soliq solish obyektlarini to'liq qamrab olish va soliq solinadigan bazani kengaytirish, shuningdek, soliq va yig'imlarni o'z vaqtida yig'ish uchun mavjud resurslarni safarbar qilish maqsadida soliq organlarining tashkiliy-shtat tuzilmasini qisqartirish kerak. Bundan maqsad, qisqargan shtat o'rinlariga inson omilini cheklash orqali sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalar asosida soliq to'lovchilar bilan masofaviy aloqa o'rnatish va avtomatik ravishda ishlashni yangi bosqichga ko'tarishga yo'naltirish zarur, deb hisoblaymiz.

M.V. Lukyanenkoning fikricha, nazorat qiluvchi organlar faoliyatini qat'iy tartibga solish va standartlashtirish asosida soliq intizomini ta'minlash vazifasi dolzarbdir [6]. Ushbu fikrga qo'shilish mumkin. Davlat soliq organlari o'z vazifa va funksiyalarini matematik algoritmlardek bilishi va professional bo'lishlari zarur.

Shu o'rinda qayd etib o'tish joizki, davlat soliq xizmatiga ilk marotaba ishga kirayotgan shaxslarni maxsus amaliyotga ixtisoslashtirilgan kurslarda o'qitish, ularning davlat va huquq nazariyasi, Konstitutsiyaviy huquq, ma'muriy huquq kabi fundamental bilimlarini oshirishga alohida e'tibor qarantish lozim. Bu, o'z navbatida, soliq intizomini to'g'ri tashkil etishga imkon beradi. Ushbu zaruratni sudlarda bekor qilinayotgan soliq xizmati organlari qarorlarining soni ham tasdiqlaydi.

Bundan tashqari, respondentlardan o'tkazilgan so'rovnomada natijalariga ko'ra, "Sizningcha, Davlat soliq qo'mitasi tizimidagi xodimlarga O'zbekiston Respublikasi

Soliq kodeksi normalarini to'g'ri qo'llashda qaysi jihatlar xalaqit beradi?" degan savolga respondentlarning 25,1 %i – O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi normalari ko'pchilik holatlarda noaniqligi, 17 %i – yuridik normalarni talqin qilish yoki sharhlash ko'nikmasini yetarli emasligi, 8,5 %i – yuridik ma'lumot bo'yicha ta'limning mavjud emasligi, 49,4 %i boshqa javoblarni bergan.

Davlat soliq organlari faoliyati va ularni amalga oshirish vositalari soliq to'lovchilarning xulq-atvoriga kuchli ta'sir ko'rsatadi, shuningdek, ular tomonidan soliq organlariga ham ma'lum bosim o'tkaziladi. Shuning uchun bu jarayon o'zaro bog'liq bo'lib, uning biron-bir qismi bo'lmasa, samarali ishlashi imkonsizdir. Shu bilan birga, shuni tushunish kerakki, bunday bosimning umumiy huquqiy chegaralaridan chiqib ketishi nizoli vaziyatlarga sabab bo'ladi.

Ko'pchilik tadqiqotchilar ham shunga o'xshash qarashni ilgari surgan. Jumladan, L.P. Danchenko: "Nazorat va majburlov vositalari ustuvorligi bilan bir tomonlama ma'muriy ta'sirga asoslangan soliq ma'muriyatchiligining ma'muriy-buyruqbozlik modelidan "mijozga yo'naltirilgan xizmat" tamoyiliga, nizolarni sudgacha hal qilish, o'zaro ishonch va boshqaruvchi bilan o'zaro manfaatli "almashinuvi"ga asoslangan "shiriklik hamkorligi" modeliga o'tish" [7] zarurligini asoslab bergan.

Soliq tizimini boshqarishning bunday talqini I.A. Maiburov tomonidan taklif qilingan ta'rifga mos keladi: "...bu soliq sohasida vakolat berilgan davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari tomonidan amalga oshiriladigan, tegishli ijro va boshqaruv faoliyatini hamda qonunchilik bazasini shakllantirish jarayoni bo'lib, bu jarayonda soliq tizimini davlat soliq siyosatining ustuvor maqsadlari, modellari va usullariga muvofiqlashtirish asosida davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladigan harakatlar izchilligi va birligi ta'minlanadi" [8].

Soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlarning boshida soliq organlari, soliq to'lovchi yuridik shaxslar va jismoniy shaxslar o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash ishlari yotadi. Soliq savodxonligi, soliq madaniyati, individual va jamoaviy soliq javobgarligi darajasini oshirish orqali budjetga soliq to'lovlarini o'z vaqtida to'lash hajmini ko'paytirish va oshirish mumkin [9], bu esa iqtisodiyot va jamiyatga soliq yukini oshirishga hojat qoldirmasdan xarajatlar majburiyatlarini to'liq moliyalashtirishni ta'minlaydi.

Ushbu holatlar iqtisodiyoti rivojlanayotgan Markaziy Osiyo davlatlari uchun juda muhimdir va ularning rivojlanishi korporativ va xususiy sektorning ishlashi uchun soliq sharoitidagi o'zgarishlarga juda sezgir [10, 11].

Soliq organlari soliq to'lovchilar bilan hamkorlikni mustahkamlashdan eng ko'p manfaatdordir. Amalga oshirilayotgan soliq siyosatining asoslaridan qat'i nazar, soliq to'lovchi uning eng muhim obyekti hisoblanadi [5], shu bilan birga, soliqlar va yig'implarni to'lashning to'liqligi va o'z vaqtida to'lanishi nuqtayi nazaridan faqat soliq to'lovchining javobgarligini boshqarish yetarli emas.

Shuni ham qayd etish zarurki, davlat soliq xizmati organlarining soliqlarni o'z vaqtida va bir xildagi tushumini ta'minlash funksiyasini takomillashtirish, shuningdek, ushbu sohadagi ma'muriy tartib-taomillarni qisqartirish va soddalashtirishga qaratilgan bir qator ilmiy nazariyalar shakllangan.

Powerful authority and trustful taxpayers (kuchli hokimiyat va ishonuvchan soliq to'lovchilar) nazariyasi vakillari Katharina Gangl, Eva Hofmann, Barbara Hartl va Mihaly Berkicslarning fikriga ko'ra, soliq organi soliq tushumi va intizomini ta'minlash uchun ikkita yondashuvdan foydalanadi: birinchisi, hokimiyat yondashuvi va ikkinchisi, ishonch yondashuvi. *Hokimiyat yondashuvi* (boshqaruv, nazorat va ushlab turish deb ham deb ataladi) doimiy soliq tekshiruvi va soliqdan

bo'yin tovlash holatlarida og'ir jarimalar tayinlashga asoslanadi. *Ishonch yondashuvi* esa shaffoflik, adolatli jarayon va soliq to'lash ijtimoiy burch ekanligiga ishonitirishda ifodalinishini ta'kidlashadi [12].

Y.V. Xit o'z tadqiqotlarida hokimiyat yondashuvini yoqlagan holda: "Soliq intizomiga rioya qilish, ya'ni soliqlarning to'g'ri hisoblanishi, qonun hujjatlarida belgilangan muddatlarga muvofiq o'z vaqtida to'lanishi soliq organlari tomonidan qarz, penya, penya undirish ko'rinishidagi da'volar bo'lmasligini ta'minlaydi" [13], – deb qayd etadi.

Slippery Slope Framework (sirpanchiq qiyalik modeli) nazariyasi vakillari Erich Kirchler, Erik Hoelzl, Ingrid Wahl qayd etishi-cha, soliq intizomi soliq organlari va soliq to'lovchilar o'rtasidagi munosabatga bog'liq, agar ular o'rtasida "politsiya va o'g'ri" munosabati bo'lsa, davlat soliq xizmatchilari soliq to'lovchilarni doim "o'g'ri" sifatida soliq to'lashdan bo'yin tovlashi va tekshirib turish lozim. Soliq to'lovchilar esa soliq organlari tomonidan doim ta'qib ostida ekanligi uchun imkon qadar yashirinishga harakat qiladi. Ushbu holatda taraflar o'rtasida hurmat yoki ijobiy munosabat bo'lmaydi, aksincha, soliq to'lovchi "ratsional o'lchov", ya'ni soliqdan bo'yin tovlashning daromadi va xarajatlarini o'lchab ko'rish prinsipida ishlaydi.

Ushbu nazariya vakillari soliq organlari va soliq to'lovchilar "xizmat va mijoz" prinsipida ishlashi lozimligi, soliq organi soliq to'lovchilarga xizmat ko'rsatishi, natijada soliq to'lovchilar soliq tizimining adolatli ishlayotgani va ishongani sababli ixtiyoriy soliqlarni to'lashga o'tishini ta'kidlaydi. Shuningdek, soliq to'lovchilarning ixtiyoriy to'lash prinsipi xarajatli bo'lgan soliq tekshiruvlarini kamaytirishi hamda "tekshiruvchilarni tekshirish" kabi ortiqcha xarajatlardan voz kechishga olib kelishini ta'kidlashadi [14].

Bir qator tadqiqotlar (Gadžo, Klemenčić, Gribnau, Mathias) [15] soliq organlari va soliq to'lovchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning faollashishi muqarrar ravishda

soliq siyosatini amalga oshirish sifati va samaradorligini oshirishga olib kelishini isbotladi. Bu esa soliq va yig'implarni o'z vaqtida to'lashni rag'batlantirish maqsadida soliq to'lovchilar bilan o'zaro aloqalarni faollashtirish soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirishning muhim manbasi ekanligini ko'rsatadi.

Bizningcha, yuqoridagi nazariyalarning milliy davlat soliq xizmatiga joriy qilinishi davlat soliq xizmati organlarini soliq to'lovchilarning biznes hamkori va maslahatchisi sifatidagi yangi imijini yaratish orqali xizmat ko'rsatishga yo'naltirilgan idoraga aylantirish, har bir xodim tomonidan "Soliq xizmati – insofli soliq to'lovchilarning ishonchli hamkori" degan maqsadli vazifani so'zsiz bajarishga olib keladi.

O'zbekiston iqtisodiyoti rivojlanishining hozirgi bosqichidagi asosiy muammo ham aynan fuqarolarning soliq savodxonligi va madaniyatini shakllantirishdir. Bugungi kunda soliq madaniyati past darajada, bu fuqarolarning o'z huquqlari to'g'risida va soliqlar haqida xabardorlik darajasi past ekanligi bilan tavsiflanadi, masalan, barcha soliq to'lovchilar ijtimoiy va mulkiy chegirmalar olish huquqiga ega yoki imtiyozlarga ega ekanliklarini bilishmaydi yoki qanday amalga oshirishni bilish imkoniyatiga ega emas.

Soliq intizomining yuqori darajasi va "Soliq xizmati – insofli soliq to'lovchilarning ishonchli hamkori" degan ustuvor vazifani oldimizga qo'yar ekanmiz, barcha davlat organlari kabi bugungi kunda davlat soliq organlari faoliyati samaradorligini baholash masalalarini ham kun tartibiga qo'yishimiz zarur.

Iqtisodiyotning eng murakkab va ko'p qirrali muammolaridan biri samaradorlikni baholash muammosidir. Bu o'z-o'zidan ancha murakkab vazifa bo'lib, uni hal qilishda kompleks, tizimli yaxlit yondashuvni talab qiladi.

Davlat soliq organlari faoliyati samaradorligini baholash mezonlaridan biri soliqlardan budjetga rejalashtirilgan [16] va haqiqiy tushumlarni real baholashga ega bo'lishi ke-

rak. Bu tushumlarning rejalashtirilgan hajmini baholash muammosini keltirib chiqaradi, chunki hududning soliq salohiyatini baholashning mavjud yondashuvlari soliq yig'ishning barcha mumkin bo'lgan omillarining ta'sirini to'liq hisobga olmaydi [17].

Alohida-alohida, soliq organlari tomonidan qo'llanadigan yoki qo'llangan baholash mezonlarini birlashtiruvchi usullar guruhi ajratib ko'rsatish kerak. Shunday qilib, 1994-yilda davlat soliq xizmati tomonidan quyi bo'g'indagi hududiy soliq organlariga bir qator ko'rsatkichlar bo'yicha hisobotlar olish, ularni hududlar kesimida taqqoslash asosida faoliyati baholab borilgan.

Shuni ta'kidlash kerakki, ushbu metodologiya doirasida yuqori turuvchi soliq organlari tomonidan soliq inspeksiyalari faoliyatining holati va sifatini tekshirish natijalaridan va boshqa ma'lumotlardan foydalanilgan.

Bizningcha, alohida soliq organi faoliyatining samaradorligi ikkita asosiy omil bilan belgilanadi:

- budjetga soliq to'lovlarining tushumi, ularning miqdori ma'lum bir hudud (viloyat, shahar, tuman) soliq salohiyatini ta'minlay oladigan miqdorga imkon qadar yaqin bo'ladi;

- soliq to'lovchilar tomonidan ham, soliq organlari tomonidan ham soliq qonunchiligining buzilishi (qasddan va ehtiyotsizlik) yo'qligi, ya'ni amaldagi soliq qonunchiligiga qat'iy rioya etilishi darajasi.

Bizningcha, bugungi kunda keng qo'llanayotgan "tekshiruv davomida qonunbuzarliklar aniqlangan soliq to'lovchilar ulushi", "qo'shimcha soliq va penyalar miqdori", "hujjatlashtirilgan, soliq to'lovchiga to'g'ri keladigan qo'shimcha yig'imlar summasi" va boshqa shunga o'xshash ko'rsatkichlar va mezonlarni davlat soliq organlari faoliyatini baholash mezonlaridan chiqarib tashlash zarur. Asosiy mezon ma'lum bir hududda soliq to'lovchilar tomonidan ixtiyoriy o'z vaqtida to'langan soliqlar miqdoridan kelib chiqishi kerak.

Shu nuqtayi nazardan samaradorlik tur-larini farqlash va ularni birlashtirish usullari, samaradorlik dinamikasi omillarini tahlil qi-lishning batafsil va murakkabligi, samaradorlik hisoblari amalga oshiriladigan obyektlar va tadbirlar sonining ko'payishi, shuningdek, samaradorlik ko'rsatkichlari tizimlarini qurishda iyerarxiya bu boradagi tadqiqotlarning asosiy yo'nalishlari hisoblanadi.

Xulosa

Soliq organlari faoliyatini baholashning yagona tizimini, shu jumladan, uning samaradorligini baholash mezonlarining yagona tizimini yaratish taklif qilinadi. Shu bilan birga, soliq ma'muriyatchiligi soliq organlarining tashkilotlar va jismoniy shaxslar tomonidan soliq qonunchiligiga rioya etilishini nazorat qilish bo'yicha faoliyati sifatida soliq tizimi va soliq organlari tizimining eng samarali ishlashiga yordam beradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib quyidagi xulosalar ilgari suriladi:

birinchi, soliq to'lovchilarning xatti-harakatlari va shunga asoslangan bir tomonlama soliq munosabatlari tartibga solish modellarini, balki jamiyatda barqaror rivojlanish manfaatlari yo'lida soliq sohasidagi munosabatlarda davlat soliq organi va soliq to'lovchilar o'rtasidagi sherik modelidan samarali foydalanish mexanizmlarini ochib berish zarur, deb hisoblaymiz. Shu nuqtayi nazardan *soliq tizimining sheriklik tamoyiliga asoslangan rivojlanish konsepsiyasini O'zbekiston soliq qonunchiligiga joriy qilish taklif qilinadi;*

Ikkinchi, soliq va yig'imlarni o'z vaqtida yig'ish uchun mavjud resurslarni safarbar qilishda oqilona yondashuvni shakllantirish uchun *soliq organlarining tashkiliy-shtat tuzilmasini doimiy ravishda takomillashtirish talab qilinadi.* Bunda asosiy e'tiborni inson omilini cheklash orqali sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalar asosida soliq to'lovchilar bilan masofaviy aloqa o'rnatishni yangi bosqichga ko'tarish zarur.

Uchinchi, kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish, soliq organlarini ma'naviy-axloqiy jihatdan yuqori malakali xodimlar bilan to'ldirish bo'yicha tizimli ishlarni amalga oshirish, shuningdek, xodimlarni fundamental huquqiy bilimlarini oshirishga qaratilgan tizim yaratish zarur. Bizningcha, davlat soliq xizmatiga ilk marotaba ishga kirayotgan shaxslarning *davlat va huquq nazariyasi, konstitutsiyaviy huquq, ma'muriy huquq kabi fundamental bilimlarini* oshirishga alohida e'tibor qaratish lozim. Bu, eng avvalo, soliq qonunchiligi normalarini to'g'ri talqin qilish va amaliyotga qo'llashda soliq xizmati organlari xodimlarining soliq to'lovchilar manfaatlarini buzmasligiga sabab bo'ladi.

To'rtinchi, soliq intizomini ta'minlashda *ishonch yondashuvi doktrinasi* asosida soliq organlari va soliq to'lovchilar o'rtasidagi muno-

sabatlarni "xizmat va mijoz" prinsipi asosida tashkil etish taklif qilinadi. Bizningcha, ushbu nazariyalarning milliy davlat soliq xizmatiga joriy qilinishi davlat soliq xizmati organlarini soliq to'lovchilarning biznes-hamkori va maslahatchisi sifatidagi yangi imijini yaratish orqali xizmat ko'rsatishga yo'naltirilgan idoraga aylantirish, har bir xodim tomonidan "Soliq xizmati – insofli soliq to'lovchilarning ishonchli hamkori" degan maqsadli vazifani so'zsiz bajarishga olib keladi.

Yuqoridagi taklif va mulohazalar mamlakatimizda soliqlar va yig'implarni yig'ish, soliq solinadigan bazani kengaytirish va soliq to'lovchilarning huquqiy madaniyatini oshirishga, davlat soliq xizmati organlarini soliq to'lovchilarning biznes hamkori va maslahatchisi sifatidagi yangi imijini yaratishga xizmat qiladi.

REFERENCES

1. Korostelkina et al. Models of tax relations: improving the tax culture and discipline of taxpayers in the interests of sustainable development. *E3S Web of Conferences. EDP Sciences*, 2020, vol. 159, p. 06014.
2. Murodov R.D. Tax culture in the system of tax relations. *Fundamental research*, 2016, no. 6, pp. 424–428.
3. Kuz'menko V.V., Molodykh V.A. Problemy formirovaniya effektivnoy nalogovoy politiki v otnoshenii tenevogo sektora ekonomiki [Problems of forming an effective tax policy in relation to the shadow sector of the economy]. *Bulletin of North Caucasus State Technical Institute*, Stavropol, 2016, no. 4, pp. 69–73.
4. Grigor'yeva Ye.N. Vzaimosvyaz' pravosoznaniya i pravovoy kul'tury nalogoplatel'shchika s fiskal'noy funktsiyey sovremennogo gosudarstva [Interrelation of legal consciousness and legal culture of the taxpayer with the fiscal function of the modern state]. *Bulletin of Perm University. Legal sciences*, 2012, no.
5. Demin A.V. Sovershenstvovaniye nalogovoy kul'tury kak vazhneyshaya predposylka perekhoda k «partnerskoy» modeli nalogovogo administrirovaniya [Improving tax culture as the most important prerequisite for the transition to a "partnership" model of tax administration]. *Bulletin of the Kazan Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia*, 2016, no. 4 (26), pp. 81–85.
6. Luk'yanenkov M.V. Nalogovaya distsiplina kak element sotsial'no otvetstvennogo povedeniya gosudarstva, biznesa i grazhdan [Tax discipline as an element of socially responsible behavior of the state, business and citizens]. *Izvestiya of higher educational institutions. Volga region. Social Sciences*, 2007, no. 3 (32), pp. 30–36.
7. Danchenko L.P. Nalogovaya konkurentsia kak tsel' ekonomicheskogo razvitiya Ukrainy [Tax competition as a goal of economic development of Ukraine]. *Institutional foundations for the*

functioning of economics under the conditions of transformation: a collection of scientific articles, 2014, pp. 201–203.

8. Maiburov I.A. Encyclopedia of theoretical foundations of taxation. Moscow, Unity-Dana Publ., 2016, 503 p.

9. Gorchakova E.R. Povysheniye nalogovoy gramotnosti kak strategicheskiy oriyentir razvitiya gosudarstva i regionov [Increasing tax literacy as a strategic guideline for the development of the state and regions]. *Vector of Economics*, 2018, no. 3 (21), p. 22.

10. Nazarbekova G.N., Nogoyeva A. Problemy razgranicheniya nalogovogo planirovaniya i ukloneniya ot uplaty nalogov v Kyrgyzskoy Respublike [Problems of distinguishing between tax planning and tax evasion in the Kyrgyz Republic]. *Izvestiya of the Issyk-Kul Forum of Accountants and Auditors of Central Asia*, 2016, no. 1-2-2 (13), pp. 293–297.

11. Deyeva T.V. Tsifrovyye tekhnologii v sisteme sovremennykh modeley vzaimodeystviya nalogoplatel'shchikov i nalogovykh organov: opyt Tsentral'noy Azii i industrial'no razvitykh stran [Digital technologies in the system of modern models of interaction between taxpayers and tax authorities: the experience of Central Asia and industrially developed countries]. *Economics of Central Asia*, 2019, vol. 3, no. 4, pp. 253–264. DOI: 10.18334/asia.3.4.111601

12. Gangl K., Hofmann E., Hartl B., Berkics M. The impact of powerful authorities and trustful taxpayers: evidence for the extended slippery slope framework from Austria, Finland, and Hungary. *Policy Studies*, 2019, vol. 41 (1), pp. 98–111. DOI: 10.1080/01442872.2019.1577375

13. Khit Ye.V. Bukhgalterskiy uchet i audit: proshloye, nastoyashcheye i budushcheye [Accounting and auditing: past, present and future]. Proceedings of the Regional scientific and practical conference, 2016, pp. 158–162.

14. Kirchler E., Hoelzl E., Wahl I. Enforced versus voluntary tax compliance: The "slippery slope" framework. *Journal of Economic Psychology*, University of Vienna, 2008, no. 29, pp. 210–225.

15. Gadzo S., Klemencic I. Effective international information exchange as a key element of modern tax systems: promises and pitfalls of the OECD's common reporting standard. *Public Sector Economics*, 2017, no. 2.

16. Shishkareva Ye.YU. Kriterii otsenki effektivnosti kontrol'noy deyatel'nosti nalogovykh organov RF [Criteria for assessing the effectiveness of control activities of tax authorities of the Russian Federation]. Available at: <http://www.rae.ru/forum2012/pdf/n35.pdf>

17. Kunitsyn D.V., Sinitsyna Ye.S., Khudyayeva L. A. Metodiki otsenki effektivnosti deyatel'nosti nalogovykh organov: vidy, osobennosti, problemy ispol'zovaniya i puti sovershenstvovaniya [Methods for assessing the effectiveness of tax authorities: types, features, problems of use and ways of improvement]. *Siberian Financial School*, 2004, no. 3, pp. 69–74.

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.rols.2024.8.1./VYYZ3091>

UDC: 342.5(045)(575.1)

ZAMONAVIY DAVLAT BOSHQARUVI VA DAVLAT FUQAROLIK XIZMATINING NAZARIY-HUQUQIY JIHATLARI

Maxmudov Firuz Baxtiyor o'g'li,Yuridik kadrlarni xalqaro standartlar bo'yicha
professional o'qitish markazi direktori o'rinbosari,

Toshkent davlat yuridik universiteti

Ma'muriy va moliya huquqi kafedrasida dotsenti
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD),

ORCID: 0000-0001-9036-0277

e-mail: firuzbek2015@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy davlat boshqaruvi va davlat fuqarolik xizmatining nazariy-huquqiy jihatlari ilmiy manbalar, doktrinal qarashlar, yangi yondashuv, nazariya hamda konsepsiyalar asosida tahlil qilingan. Milliy shakllangan amaliyot va xorijiy tajriba asosida sohadagi mavjud muammolar, ularni bartaraf etish bo'yicha ilmiy yondashuv va chora-tadbirlar muallif tomonidan o'rganilgan. Zamonaviy davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish bo'yicha mamlakatda olib borilgan ma'muriy islohotlar tahlil qilinib, bu boradagi huquqiy norma va qonunchilik asoslari ilmiy-huquqiy jihatdan muhokama qilingan. Zamonaviy davlat boshqaruvini samarali amalga oshirishda davlat fuqarolik xizmatining o'rni va ahamiyati asoslab berilgan. Davlat fuqarolik xizmatini klassifikatsiya qilish mezonlari, davlat fuqarolik xizmatchilarining reyestrini shakllantirish dolzarbligi ilmiy-huquqiy jihatdan asoslantirilib, davlat boshqaruvida muhim o'rin tutishi isbotlab berilgan. Maqola ilmiy bahs, munozara, qiyoslash, tanqidiy tahlil, induksiya va deduksiya, mantiqiylik metodologiyasi asosida yozilib, muallif fikri va pozitsiyalari shakllantirilgan. Tadqiqot yakuni bo'yicha amaldagi muammolarni bartaraf etish yuzasidan qator huquqiy takliflar, jumladan, mavjud qonunchilikni takomillashtirish yuzasidan taklif va tavsiyalar ilgari surilgan. Virtual davlat boshqaruvi va davlat fuqarolik xizmatini tashkil etish, jahon amaliyotida e'tirof etilgan zamonaviy davlat boshqaruvini keng joriy etish, davlat boshqaruvi bilan bog'liq ma'muriy islohotlarni davom ettirish va samarali ijrosini ta'minlash mamlakat rivoji va aholi farovonligini ta'minlashda asosiy hal qiluvchi omillardan biri ekanligi bo'yicha ilmiy xulosaga kelingan.

Kalit so'zlar: zamonaviy davlat boshqaruvi, davlat fuqarolik xizmati, manfaatlar to'qnashuvi, minimal state, effective state governance, corporate governance, public service, civil service, government service.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ СОВРЕМЕННОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ И ГОСУДАРСТВЕННОЙ ГРАЖДАНСКОЙ СЛУЖБЫ

Махмудов Фируз Бахтиёр угли,

доктор философии по юридическим наукам (PhD),

заместитель директора Центра профессионального

обучения юридических кадров по международным

стандартам, доцент кафедры «Административное

и финансовое право» Ташкентского государственного

юридического университета

Аннотация. В статье анализируются теоретические и правовые аспекты современного государственного управления и государственной гражданской службы на основе научных источников, доктринальных взглядов, новых подходов, теории и концепций. Рассматривая отечественную практику и зарубежный опыт, автором проанализированы существующие проблемы в отрасли, предложены научный подход и меры по их устранению. Проведён анализ проводимых в стране административных реформ для совершенствования современной системы государственного управления, а также с научно-правовой точки зрения обсуждены правовые нормы и законодательная база. Обоснована роль и значение государственной гражданской службы в эффективном осуществлении современного государственного управления. С научно-правовой точки зрения обоснованы критерии классификации государственной гражданской службы, важность создания реестра государственных гражданских служащих с приведением доказательств его значительной роли в государственном управлении. Статья написана на основе научной дискуссии, обсуждения, сравнения, критического анализа, индукции и дедукции, логической методологии, формируются мнение и позиции автора. По итогам исследования был выдвинут ряд законодательных предложений по устранению существующих проблем, в том числе предложения и рекомендации по совершенствованию действующего законодательства. Так, создание виртуального государственного управления и государственной гражданской службы, широкое внедрение современного государственного управления, признанного в мировой практике, продолжение и эффективное осуществление административных реформ, связанных с государственным управлением, являются основными факторами обеспечения развития и благосостояния страны. Сделан научный вывод, что это одни из решающих факторов.

Ключевые слова: современное государственное управление, государственная гражданская служба, конфликт интересов, *minimal state*, *effective state governance*, *corporate governance*, *public service*, *civil service*, *government service*.

THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS OF MODERN STATE ADMINISTRATION AND PUBLIC CIVIL SERVICE

Makhmudov Firuz Bakhtiyar ugli,
Deputy Director of the Center for Professional
training of lawyers by International Standards,
Associate Professor of the Department of
Administrative and Financial Law of
Tashkent State University of Law
Doctor of Philosophy in Legal Sciences (PhD),

Abstract. In this article, theoretical and legal aspects of modern state administration and state civil service are analyzed based on scientific sources, doctrinal views, new approaches, theories, and concepts. Based on national practice and foreign experience, the existing problems in the field, the scientific approach, and measures to eliminate them were discussed by the author. The analysis of the administrative reforms carried out in the country for the improvement of the modern state management system was carried out, and the legal norms and legislative bases in this regard were discussed from a scientific and legal point of view. The role and importance of the state civil service in the effective implementation of modern state administration are justified. The criteria for the classification of the state civil service and the importance of creating a register of state civil servants have been substantiated from a scientific and legal point of view, and it has been proved that it plays an important role in state administration. The article is written on the basis of scientific discussion, comparison, critical analysis, induction and deduction, logic methodology, and the author's opinion and positions. At the end of the study, a number of legal proposals were put forward for the elimination of current problems,

including proposals and recommendations for improving the existing legislation. The establishment of virtual public administration and public civil service, the widespread introduction of modern public administration recognized in world practice, and the continuation and effective implementation of administrative reforms related to public administration are the main factors in ensuring the development of the country and the well-being of the population. A scientific conclusion was reached that it is one of the decisive factors.

Keywords: *modern state administration, state civil service, conflict of interests, minimal state, effective state governance, corporate governance, public service, civil service, government service.*

Kirish

Har bir mamlakatda huquq ustuvorligining ta'minlangani, samarali ijro hokimiyatining mavjudligi, pirovardida fuqarolar huquq va manfaatlarining ishonchli himoya qilinishi ko'p jihatdan mamlakatda munosib davlat boshqaruvi mexanizmlari joriy etilganiga bog'liq. Bugungi globallashuv va ijtimoiy munosabatlarning o'zgarib borayotgani davlat funktsiya va vazifalarining ham o'zgarishiga sabab bo'lib, natijada bugungi kunga mos zamonaviy boshqaruv mexanizmlarini joriy etish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

O'z navbatida, har qanday boshqaruv usullarini joriy etish va ularning samarali ishlashi kadrlar, xususan, davlat fuqarolik xizmatchilarining kasbiy ko'nikmalari, axloqi va o'z mehnat faoliyatini ijobiy olib borishiga bevosita bog'liqdir. Bu borada korrupsiya va manfaatlar to'qnashuvi holatlariga yo'l qo'ymaydigan, halol davlat fuqarolik xizmatchilari davlat vazifa va funksiyalarini samarali ijro etishda islohotlar lokomotivi bo'ladi. Fikrimizcha, davlat fuqarolik xizmatining ilmiy-nazariy va shakllangan huquqiy tartibotlarini tahlil qilishdan oldin bevosita zamonaviy davlat boshqaruvi masalalariga oid ilmiy-nazariy va bugungi jahon amaliyotida shakllanayotgan tendensiya va yo'nalishlarni tahlil qilish maqsadga muvofiq. Chunki bugungi kunda mamlakatimizda ham aynan zamonaviy davlat boshqaruvi mexanizmlarini joriy etish, samarali va natijaga asoslangan ixcham mobil boshqaruv apparatini yaratish borasida huquqiy islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu esa davlat fuqarolik xizmatini rivojlantirish jarayonida e'tiborga olish lozim

bo'lgan masalalarni tahlil qilish imkoniyatini beradi.

Mavzu yuzasidan amalga oshirilayotgan huquqiy islohotlarga e'tibor beradigan bo'lsak, 2022-yil 28-yanvarda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmoni bilan bilan 2022–2026-yillarga mo'ljallangan O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi tasdiqlandi. Unda davlat va jamiyat hayotini rivojlantirishga qaratilgan 100 ta ustuvor maqsad belgilanib, 4-maqsad sifatida davlat boshqaruvi organlari faoliyatini "fuqarolarga xizmat qilishga yo'naltirish" tamoyili asosida transformatsiya qilish, 5-maqsad sifatida ixcham, professional, adolatli, yuqori natijadorlikka xizmat qiladigan davlat boshqaruvi tizimini joriy qilish, 6-maqsad sifatida esa davlat boshqaruvi tizimida ma'muriy apparatni ixchamlashtirish va ish jarayonlarini maqbullashtirish nazarda tutildi.

Bundan tashqari, davlat rahbarining 2022-yil 21-dekabrda "Yangi O'zbekiston ma'muriy islohotlari doirasida respublika ijro etuvchi hokimiyat organlari faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-447-son qarori bilan respublika ijro etuvchi hokimiyat organlari funksiyalarining aniq chegarasi va vazifalari belgilandi, vazifa va vakolatlar, funksiyalarni taqsimlash, takrorlanuvchi funksiyalarni kamaytirish, funksiyalar reyestrini yuritish, davlat boshqaruvining ochiqlik darajasini oshirish va boshqa qator yangi mexanizmlar belgilandi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 25-yanvardagi "Respublika ijro etuvchi hoki-

miyat organlari faoliyatini samarali yo'lga qo'yishga doir birinchi navbatdagi tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-14-son Farmoni bilan davlat boshqaruvi organlarining asosiy faoliyatini takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlari belgilandi, tizimda yangi idora va lavozimlarni tashkil qilishning aniq mezonlari yaratildi, ularning shtat birliklari tasdiqlanib, ixcham va mobil davlat boshqaruvini tashkil etishning tashkiliy jihatlari yaratildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 21-dekabrda "Yangi O'zbekiston ma'muriy islohotlarini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-269-son Farmoni bilan zamonaviy talablarga javob beradigan ixcham davlat boshqaruvi tizimi shakllantirildi. Xususan, ijro etuvchi hokimiyat organlari tuzilmasi, soni va asosiy vazifalari, davlat boshqaruvi organlarining huquqiy maqomi belgilandi. 2023-yil 1-yanvardan boshlab mustaqil faoliyat yurituvchi respublika ijro etuvchi hokimiyat organlarining soni 61 tadan 28 tagacha, shu jumladan, vazirliklar soni 25 tadan 21 tagacha qisqartirildi.

Bu boradagi zarurat davlat rahbari tomonidan ham qayd etilib, hozirgi kunda davlat apparatida takrorlanish ko'pligi, keraksiz shtatlar borligi, markazlashuv esa yuqori ekanligi aytib o'tildi. Oqibatda bugungi murakkab masalalarga to'g'ri yechim topish uchun ortiqcha vaqt, kuch va resurs sarflanayotgani, vazirlarning hukumat qabul qilayotgan qarorlarda, ta'bir joiz bo'lsa, "ovozi yo'qligi", ya'ni ularning ushbu qarorlarni tayyorlash va hayotga joriy qilishdagi ishtiroki va mas'uliyati yetarli emasligi e'tiroz sifatida ta'kidlandi [1]. Ayni shu jihatdan, fikrimizcha, ma'muriy islohotlar asosida dunyo tajribasida rivojlangan va samara bergan davlat boshqaruvining zamonaviy modellari tahlil qilish muhimdir. Chunki bugungi kunda davlat boshqaruidagi byurokratiya, markazlashtirish, davlat xizmati faoliyatining beqarorligi, iyerarxik vertikal tizimning

kuchliligi, aholining davlat boshqaruvi tizimiga ishonchi pasayishi va bozor mexanizmlari dunyo amaliyotida yangi yondashuvlarni talab etmoqda.

Material va metodlar

Mazkur tadqiqot ishida zamonaviy davlat boshqaruvi, u bilan bog'liq yangi konsepsiya va yondashuvlar, shuningdek, davlat fuqarolik xizmati tizimi asosiy o'rganish predmeti sifatida tanlanib, ilmiy-nazariy tahlil qilingan. Tadqiqot ishi ilmiy-nazariy, huquqiy va amaliy tahlil metodologiyasiga asoslangan, holat ilmiy qarashlar, konsepsiyalar, maktablar, huquqiy amaliyot asosida tahlil qilingan.

Tadqiqot ishida mantiqiy ketma-ketlik va izchillik, taqqoslash va qiyoslash, induksiya va deduksiya, tarixiylik, holatlarni amaliyot materiali va statistik ma'lumotlar bilan ilmiy asoslash kabi metodlardan foydalanilgan.

Shu bilan birga, zamonaviy davlat boshqaruvida davlat fuqarolik xizmati alohida muhim institut sifatida tanlanib, tizim ham kasbiy faoliyat, ham institut sifatida kompleks tahlil qilingan.

Tadqiqot natijalari va tahlili

Tarixiy ilmiy manbalarga e'tibor qarata digan bo'lsak, zamonaviy davlat boshqaruvi alohida boshqaruv konsepsiyasi sifatida XX asrning oxirlaridan shakllana boshlagan. Shu jihatdan, davlat boshqaruvi va uni takomillashtirish har doim olimlarning ilmiy tahlillari muhokamasida bo'lgan. O'z navbatida, har bir davlat mavjud boshqaruv tizimini isloh qilib, mavjud faoliyatini takomillashtirish yuzasidan yangi amaliyotlarni joriy etishga harakat qiladi. Umuman olganda, davlatning global miqyosidagi rolini o'rganish jamiyat farovonligini ta'minlashda sifatli davlat boshqaruvining katta ahamiyatini ko'rsatib bermoqda. Jahon bankining tadqiqot natijalari-ga ko'ra, davlat boshqaruvi rivojlanishining asosiy poydevori "kuchli" davlat bilan bir qatorda, samarali davlat boshqaruvini amalga oshirish hisoblanadi.

Shuni ilmiy jihatdan qayd etish lozimki, zamonaviy davlat boshqaruvi masalalari qa-

tor dissertatsiya tadqiqotlari obyektini ham tashkil qilgan. Xususan, X. Xalilova zamonaviy sharoitda davlat boshqaruvini isloh qilish oqilona byurokratiyaning Veber modelidan postindustrial jamiyatni shakllantirish manfaatlariga mos keladigan davlat xizmatchilari modeliga o'tish bilan bog'liq degan xulosani ilgari surgan. Uning qayd etishicha, davlat boshqaruvini isloh qilish samaradorligi fuqarolarning davlat xizmatlarini olishda byurokratik qog'ozbozlik va o'zboshimchalikdan mustaqillik darajasi bilan belgilanadi [2, 40-b.]. Huquqshunos olim V. Potenxin ham jamiyatning barqaror va ilg'or rivojlanishi uchun davlat boshqaruvi tizimini modernizatsiya qilish muhim ahamiyatga egaligini, boshqaruv faoliyati sifati va samaradorligini zamonaviy darajaga ko'tarish imkonini beradigan davlat boshqaruvining ilmiy asoslangan yangi modelini amaliyotga joriy etish davlatning kundalik vazifasi ekanligini ta'kidlab, jahon amaliyotida davlat boshqaruvini modernizatsiya qilishning ma'lum bir algoritmi mavjudligini qayd etadi: birinchidan, asosiy e'tibor faoliyatning me'yoriy-huquqiy asoslarini yaratishga va qonunchilikka qaratilishini, so'ngra boshqaruvning tashkiliy asoslari shakllantirilishini, so'nggi bosqichda esa ijroni ta'minlash davlat boshqaruvi tizimini modernizatsiya qilish imkonini berishini qayd etib o'tadi. Davlat boshqaruvining "ideal" modeliga asoslangan faoliyatining tanazzulga uchrashi esa 3-elementga e'tibor qaratmaslik natijasida yuzaga kelishini ta'kidlaydi [3, 41-b.]. Fikrimizcha, yuqorida bildirilgan fikrlarga to'raligicha qo'shilish mumkin va mazkur fikrlarning barchasi bir-birini to'ldiradi va bugungi kunda ham zamonaviy davlat boshqaruvini takomillash-tirishda o'ta dolzarbdir.

Boshqa bir huquqshunos olim E. Talapina esa davlat boshqaruvini isloh etish zarurati haqida gapirib, ochiq hukumat bugungi zamonaviy davlat boshqaruvida asosiy mezon ekanligini, bu boradagi faoliyatda esa zamonaviy axborot texnologiyalari marka-

ziy o'ringa chiqishini qayd etib o'tadi. Mamlakatni barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda axborot resurslari va AKTdan foydalanish imkoniyatining mavjudligi tufayli fuqarolarni davlat boshqaruvida ishtirok etishini faollashtirishni taklif etadi [4, 53-b.]. Huquqshunos va siyosatchi-politolog olim T. Gusakova ham zamonaviy davlat boshqaruvi bugungi virtuallashuv nuqtayi nazaridan vaziyatga mos bo'lishi lozimligini qayd etib, elektron ommaviy axborot vositalari, internet va uning xizmatlari hokimiyat organlari tomonidan jamiyat va fuqarolarga ko'rsatilayotgan xizmatlar sifatiga tobora katta ta'sir qilayotganini, davlat apparati faoliyatida virtual segmentning roli obyektiv ravishda ortib borayotganini, bu jarayonda zamonaviy virtual davlat boshqaruvi tizimini huquqiy va tashkiliy jihatdan tartibga solish zaruratini qayd etadi [5, 37-b.].

Yuqoridagi fikrlarning barchasiga qo'shilgan holda bugungi zamonaviy davlat boshqaruvida ochiqlik va nomarkazlashtirish, elektron hukumat ustuvorlik kasb etayotganini alohida ta'kidlashimiz mumkin. Ayniqsa, virtual davlat boshqaruvining ahamiyati katta bo'lib, uni ham tashkiliy, ham huquqiy tartibga solishga katta ehtiyoj mavjuddir.

Milliy olimlardan M. Axmedshayeva, A. Saidov, O. Xusanov, R. Xakimov, A. Bekmurodov, B. Mirboboyev, B. Alimov, X. Xayitov, Sh. Asadov va boshqalar ham mamlakat rivojida zamonaviy davlat boshqaruvida doimo ehtiyoj mavjudligini qayd etib, bu borada ixcham davlat boshqaruvi tizimi, davlat funksiyalarini fuqarolarga xizmat qilishga yo'naltirish, nomarkazlashtirish, elektron davlat xizmatlari, jamoatchilik va parlament nazorati masalalarini davlat boshqaruvini takomillash-tirishda asosiy elementlar sifatida aytib o'tadilar.

Turli mamlakatlarda davlat boshqaruvi-ning takomillashuvi turli jihatlar bilan xarakterlansa-da, umumiy tamoyillar va o'xshash yondashuvlar, universal rivojlanish tendensiyalari mavjuddir. Davlat boshqaruvining

zamonaviy nazariyalarida har qanday davlatga taalluqli universal tamoyillar mavjud. Davlat boshqaruv tizimi va modellarining bir-biriga yaqinlashishi, biri ikkinchisining tajribasidan foydalanishi va modellarning aralashuvi zamonaviy davlat boshqaruvida ko'p kuzatilmoqda.

Qayd etish kerakki, bugungi kunda mamlakat fuqarolarining o'z huquqlari va hukumat vazifalari to'g'risida xabardorligi ortib bormoqda. Davlat boshqaruvi organlarining roli va funksiyalari ham ancha dinamik xarakterga ega bo'lib, jamiyatning o'zgaruvchan talab va ehtiyojlaridan kelib chiqib, doimiy ravishda rivojlanib bormoqda. Jahon amaliyotiga e'tibor qaratiladigan bo'lsa, zamonaviy davlat boshqaruvi tizimida Singapur tajribasi ancha ommalashgan. Buni mamlakatning iqtisodiy salohiyati, aholi yashash darajasi, ma'muriy organlarning tuzilishi va faoliyat olib borishidan ham ko'rish mumkin. Knight Frank and Citi Private Wealth tashkiloti tomonidan o'tkazilgan tadqiqot natijasida Singapur aholi jon boshiga daromadi yuqori bo'lgan mamlakatlar ichida 1-o'rinni egallashini va jarayon 2050-yilgacha davom etishi ko'rsatilib, bu jamiyatda o'rnatilgan siyosiy barqarorlik va unga daxldor bo'lgan siyosiy institutlarning faoliyati bilan bog'liqdir (Siyosiy barqarorlik bo'yicha 10 ballik tizimda Singapur 9,5 ballga egalik qiladi) [6]. Fikrimizcha, aynan Singapur bilan korrupsiyaga qarshi kurashish va davlat boshqaruvi hamda davlat xizmati sohasida boshlangan islohotlardan ham ayni shu maqsadlar ko'zlangan.

Shu o'rinda qayd etishimiz lozimki, zamonaviy davlat boshqaruvi nazariya va yondashuvlarida quyidagi 4 nazariya muhim ahamiyat kasb etib, muhokama mavzulariga aylanib bormoqda:

Minimal davlat (Minimal State) konsepsiyasida zamonaviy davlat boshqaruvida davlatning aralashuvi minimallashtirilishi kerak, barcha asosiy funksiyalar iloji boricha raqobatbardosh asosda bajarilishi va asosan bo-

zor mexanizmlari asosida tartibga solinishi kerak. Fuqarolar va o'zini o'zi boshqarish, nodavlat tuzilmalar faolligi bu borada asosiy lokomotiv bo'lishi kerak.

Bundan tashqari, *ijtimoiy davlat tushunchasi* (social state – ijtimoiy ta'minot tizimi, bepul o'qitish va boshqalar) konsepsiyasida esa davlat iqtisodiyotni fuqarolarning farovonligi nuqtayi nazaridan ko'proq ko'rib chiqishi kerak. Samarali davlat boshqaruvi (*“Effective State Governance”*) konsepsiyasida esa samaradorlik va natijadorlik, maqsadga muvofiqlik tamoyillari ustuvor bo'lib, boshqaruv kam harakat, kam xarajat va yuqori natija prinsipida amalga oshiriladi.

Korporativ boshqaruv konsepsiyasi (*“Corporate governance”*) ham zamonaviy davlat boshqaruvida mashhur bo'lib, bu yondashuv yirik korporatsiya va iqtisodiy kuch orqali davlat boshqaruvinu samarali tashkil etish mumkin degan g'oyani birlashtiradi.

Davlat boshqaruvi modellari yuzasidan qisqa xulosa qilib aytganda, bugungi kunda yuqorida tahlil qilingan barcha model va nazariyalarning ijobiy va salbiy jihatlari borligini inobatga olish zarur. Shu bilan bir qatorda, modelni yanada samarali amalga oshirishda davlatning tarixiy, siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy, huquqiy jihatdan xususiyatlarini hisobga olish lozim. Bugungi kunda boshlangan davlat boshqaruvidagi ma'muriy islohotlar esa mamlakatimizda samarali boshqaruv tizimini rivojlantirish uchun fundamental asos bo'lmoqda. Mazkur jarayonlarda esa yuqoridagi modellarning ijobiy jihatlari inobatga olish islohotlar samaradorligi va natijadorligini oshirishda yordam beradi. Asosiy maqsad fuqarolarga xizmat qiladigan samarali davlat boshqaruvi va barqaror rivojlanish bo'lsa-da, ma'muriy islohotlarning samarali amalga oshirilishi “Hukumat samaradorligi” (*“Government Effectiveness”*), “Davlat fuqarolik xizmati samaradorligi bo'yicha xalqaro indeks” (*“The International Civil Service Effectiveness Index”*) kabi davlat boshqaruvi hamda davlat xizmatiga taalluqli rey-

ting va indekslarda ham mamlakat o'rnining oshishi mamlakatning iqtisodiy va huquqiy imijiga ham ijobiy ta'sir qiladi.

Ilmiy-doktrinal jihatdan zamonaviy davlat boshqaruvi tushunchasiga nazariy xulosa qiladigan bo'lsak, *zamonaviy davlat boshqaruvi – ixcham va natijaga asoslangan, vazifa va funksiyalar davlat va nodavlat sektor o'rtasida mutanosib va aniq taqsimlangan, markazlashishdan qochgan, boshqaruv qarorlarini qabul qilishda fuqarolarning faol ishtirokini nazarda tutadigan boshqaruv apparatini tashkil etadigan faoliyat turidir.*

Endi esa tahlilni bevosita davlat fuqarolik xizmatiga oid ilmiy nazariy fikrlar bilan davom ettirish maqsadga muvofiq. Chunki fikrimizcha, yuqorida tahlil qilingan zamonaviy davlat boshqaruvi va uning zamonaviy modellari samarali amalga oshirishda katta o'rinni davlat fuqarolik xizmati tizimi egallaydi. Zero, Prezident Shavkat Mirziyoyev ham parlamentga murojaatnomasida zamonaviy, oqilona boshqaruv tizimini joriy etish – oldimizga qo'ygan vazifalarni bajarishning asosiy sharti ekanini qayd etib o'tgan edi [7].

Ta'kidlash lozimki, davlat fuqarolik xizmatini tashkil etish, uning huquqiy va tashkiliy asoslarini mustahkamlash borasida so'nggi yillarda qator islohotlar olib borildi. Davlat fuqarolik xizmatchilarining yangi, zamonaviy korpusi shakllantirilmoqda. Lekin xalqaro reyting ko'rsatkichlari bu sohani yanada takomillashtirish zarurati ham ko'rsatmoqda. Har yili Jahon banki tomonidan e'lon qilinadigan "Hukumat samaradorligi" (Government Effectiveness) indeksining eng muhim mezoni ham mamlakatda aynan professional va samarali davlat xizmati tizimi tashkil etilgani hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi "Hukumat samaradorligi" indeksida 2016-yil 28,57 % ko'rsatkich bilan 144-o'rinni bilan qayd etgan bo'lsa, sohada amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida 2022-yil 38,21 % ko'rsatkich bilan 193 ta davlat orasida 112-o'rinni egalladi [8].

Davlat fuqarolik xizmati huquqiy jihatdan mamlakatimizda yangi institut sohasi hisoblansa-da ilmiy yoki faoliyat nuqtayi nazardan ancha yillardan beri mavjud sanaladi. Davlat xizmati yuzasidan shakllangan ilmiy maktablarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, B.M. Lazarev, A.P. Alexin, V.M. Manoxin, Y.A. Tixomirov, E.E. Duysenov, Y.M. Kozlov, A.V. Obolonskiy, Y.N. Starilovlar davlat xizmatiga davlat organlarida davlatning funksiya va vazifalarini amalga oshirishga qaratilgan, maosh evaziga bajariladigan faoliyat sifatida ta'rif berishgan bo'lsa [9], milliy olimlarimizdan E. Bazarbay, U. Tojixanov, A.A. Li, E.T. Xojiyev, G.S. Ismailova, shuningdek, M.A. Raximovlar davlat xizmatini kasbiy faoliyat turining bir ko'rinishi sifatida ta'riflashgan [10].

Mamlakatda shakllangan yana bir ilmiy maktab olimlari – E.T. Xojiyev, N.Sh. Said-Gaziyeva, B.Sh. Mirboboyev va X.T. Azizov kabilarning qarashlarida esa davlat xizmati mehnat faoliyati ekani e'tirof etilgan. Xususan, huquqshunos N.Sh. Said-Gaziyevaning fikricha esa "... davlat xizmati ko'pdan ko'p tarkibiy qismlar birligidir. Bu tashkiliy-huquqiy institutlar (tuzilmalar) tizimi va ishlab chiqarish – mehnat munosabatlarning kompleksi, davlat apparatida ishlashga tayyorlangan odamlar majmui hamda ijtimoiy-huquqiy munosabatlarning alohida tizimidir" [11, 49-b.].

Huquqshunos olim F.U. Yuldasheva esa davlat xizmatini davlat budjetidan o'z mehnati va xizmatlari uchun haq oladigan davlat xizmatchilari tomonidan davlatning vazifalari va funksional majburiyatlarini amalga oshirishga qaratilgan ommaviy faoliyat sifatida baholaydi [12, 116-b.]. D. Rahimov esa davlat xizmatini davlat organlari va tashkilotlaridagi lavozimlarda davlat budjetidan to'lanadigan maosh evaziga fuqarolar tomonidan davlatning vazifalari va funksiyalarini amalga oshirishga qaratilgan kasbiy (professional) faoliyat sifatida ta'riflashni taklif etadi [13, 140-b.]. Huquqiy jihatdan

qaraydigan bo'lsak, mazkur sohani tartibga solishga qaratilgan maxsus qonunda esa davlat fuqarolik xizmatiga davlat xizmatining bir turi, O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining davlat fuqarolik xizmati lavozimlaridagi davlat organlari vakolatlari amalga oshirilishini ta'minlashga doir haq to'lanadigan kasbiy faoliyat sifatida ta'rif berilgan.

Umuman olganda, yuqoridagi fikrlarning barchasiga qo'shilish mumkin. Ular asosan bir-birini to'ldiradi. Lekin yuqorida bildirilgan fikrlarning deyarli barchasi davlat xizmatiga nisbatan berilganini, mamlakatimizda esa davlat fuqarolik xizmati tizimi shakllanayotganini ham e'tiborga olishimiz lozim. Bu esa bevosita davlat xizmatining tizimi, klassifikatsiyasi bilan bog'liqdir. Ya'ni davlat xizmatini maxsus va fuqarolik xizmatiga bo'lishga oid huquqiy amaliyot shakllanmoqda. Maxsus (harbiylashtirilgan) tizimdagi faoliyat va xizmat davlat xizmatining maxsus shakli tarkibini bersa, boshqa tuzilmalar, asosan ijro va mahalliy davlat hokimiyati tizimidagi organlar davlat fuqarolik xizmatining asosini tashkil etmoqda.

Davlat xizmatining klassifikatsiyasiga oid ilmiy-nazariy fikrlarga e'tibor beradigan bo'lsak, D.M. Ovsyanko [14, 287-b.] respublika va mahalliy darajadagi davlat xizmatchilariga, Y.N. Starilov [15, 345-b.] butun umrlik yoki vaqtincha faoliyat yurituvchi davlat xizmatchilariga, X.R. Alimov [16, 113-b.] rahbar kadrlar va yordamchi kadrlar sinfiga bo'ladi. Huquqshunos B.Sh. Mirboboyev [17, 57-b.] asosiy qonunda ko'rsatilgan (Prezident, Bosh vazir, vazir, hokim, sudya, deputat va senatorlar, prokuror) davlat xizmatchilariga e'tibor qaratsa, E.T. Xojiyev yuqoridagilar bilan bir qatorda sudyalarni ham davlat xizmatchilari toifasiga kiritadi [18, 39-b.].

Yuqorida biz davlat xizmatini toifalashda davlat maxsus xizmati va fuqarolik xizmati haqida fikr bildirgan edik. Bu nafaqat ilmiy adabiyotlardagi, balki mamlakatimizda shakllangan huquqiy amaliyot bilan ham bevosita bog'liqdir. Xususan, huquqshunos olimlar

S. Yusupov va F. Isayevalar [19, 216-b.] davlat xizmatiga davlat organlari apparatida doimiy yoki vaqtincha mansabni egallab turgan hamda davlat budjetidan mablag' bilan ta'minlanuvchi shaxslarning faoliyati, deb ta'rif berish bilan bir qatorda, klassifikatsiya qilishda davlatning maxsus va fuqarolik xizmatiga ajratilishini ham qayd etib o'tadilar. Umuman olganda, mazkur klassifikatsiyaga to'laligicha qo'shilish mumkin. Shu o'rinda "maxsus" va "fuqarolik" kategoriyalarining ishlatilishiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, maxsus shaklda, birinchidan, davlat xizmatini o'tashning maxsus talablari, xususan, ishga kirishda, o'tashda, lavozimdan bo'shshda belgilangan bo'lsa, ikkinchidan, ushbu munosabatlarni tartibga solish maxsus qonunchilik bilan amalga oshiriladi. Masalan, davlat xizmatining maxsus shaklini o'z ichiga oladigan, soliq, bojxona, davlat xavfsizlik xizmati, ichki ishlar, mudofaa, prokuratura va boshqa sohalarni tartibga soluvchi maxsus qonunchilik asoslari mavjuddir. Ushbu hujjatlarda davlat maxsus xizmati bilan bog'liq barcha munosabatlar tartibga solingan. Tadqiqotimiz obyektini tashkil etadigan davlat fuqarolik xizmati bo'yicha maxsus "Davlat fuqarolik xizmati to'g'risida"gi Qonuni qabul qilingan.

Ilmiy-nazariy jihatdan "fuqarolik xizmati" tushunchasiga e'tibor beradigan bo'lsak, jahon amaliyotidagi "public service" ("ommaviy xizmat"), "civil service", ("fuqarolik xizmati") "government service" ("hukumat xizmati") atamaları bu bilan bevosita bog'liqdir. Tarjima qilinganda, umumiy ma'noda ma'nodosh fikrlarni anglatadigan mazkur so'zlarga faoliyat nuqtayi nazaridan qaraydigan bo'lsak, ommaviy davlat xizmatini o'tashga nisbatan ishlatiladi. Faoliyat esa ijro tizimi bilan bevosita bog'liq bo'lib, unga hukumatning funktsiya va vazifalarini bajarishga qaratilgan ommaviy faoliyat sifatida baho beriladi. Fikrimizcha, huquqiy jihatdan klassifikatsiya qilishda mamlakatning huquqiy tizimi va amaliyoti asos bo'lishi lozim.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, aytish mumkinki, *davlat fuqarolik xizmati muayyan haq evaziga davlatning asosan ijro etuvchi hokimiyati tarmog'idagi funktsiya va vazifalarini bajarishga qaratilgan davlat xizmatining bir turi bo'lgan kasbiy faoliyat hisoblanadi.*

Tahlillarni bevosita huquqiy normalar tahlili bilan davom ettiradigan bo'lsak, mamlakatimizda shu tizimlarning shakllangan asosiy huquqiy asoslardan biri bo'lmish Ma'muriy islohotlar konsepsiyasi bilan bevosita bog'liqdir. Mazkur hujjatda davlat xizmatchilarining professional korpusini yaratish maqsadida davlat xizmatini tashkil etish, shu jumladan, huquqiy maqomi, davlat xizmatchilarining klassifikatsiyasi, davlat xizmatining unifikatsiyalangan huquqiy asoslari, davlat xizmatchilarining maqomini belgilovchi yagona normalarni ishlab chiqishga oid qoidalar belgilandi. Shu jihat va shakllangan amaliyotdan, shuningdek, tartibga solish doirasidan kelib chiqib, maxsus va fuqarolik xizmati maxsus qonunlar asosida klassifikatsiya qilindi. Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 3-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasida kadrlar siyosati va davlat fuqarolik xizmati tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5843-sonli Farmoni davlat fuqarolik xizmati uchun huquqiy asos bo'lib xizmat qildi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 3-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat xizmatini rivojlantirish agentligi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4472-son qarori bilan faoliyat aniq soha sifatida ajratilib, uni tartibga solish va muvofiqlashtirish bo'yicha vakolatli organ – Davlat xizmatini rivojlantirish agentligi tashkil etildi.

Mamlakatda davlat fuqarolik xizmatining huquqiy va tashkiliy jihatdan faoliyat asoslarini belgilashda O'zbekiston Respublikasining 2022-yil 8-avgustdagi "Davlat fuqarolik xizmati to'g'risida"gi Qonuni markaziy o'rinni egallaydi. Mazkur qonun bilan davlat fuqaro-

lik xizmatining maqomi, vakolatlar, huquq va majburiyatlar belgilandi. Qayd etish kerakki, aynan mazkur qonunning 3-moddasida qonunning qo'llanish sohasi belgilanib, qonun davlat fuqarolik xizmati lavozimlarining davlat reyestriga kiritilgan lavozimlardagi davlat fuqarolik xizmatchilarining faoliyatiga nisbatan tatbiq etilishi va qator sohalarga nisbatan tatbiq etilmasligi nazarda tutildi. Shundan kelib chiqib, davlatning maxsus xizmat sohaslariga ham aniqlik kiritilganini qiyoslash asosida bilib olish mumkin.

Fikrimizcha, davlat fuqarolik xizmati sohasi maxsus qonun bilan tartibga solingan bo'lsa-da, qonunni qo'llash va tushunishda turli xilliklar, amaliyotda kamchilik va kerak bo'lsa, huquqiy muammolar ham yuzaga kelmoqda. Bunga birgina misol, faoliyat doirasi va undagi maxsus talablardan kelib chiqib, yuqorida qayd etganimiz kabi soliq va bojxona tizimidagi xizmat ilmiy-nazariy jihatdan maxsus davlat xizmati tarkibini bersada, ma'muriy islohotlar doirasida yuqoridagi faoliyat belgilangan qo'mitalar ijro tizimi va davlat fuqarolik xizmati bilan bevosita bog'liq bo'lgan Iqtisodiyot va moliya vazirligi tarkibiga o'tkazildi. Shu jihatdan, davlat xizmatini klassifikatsiya qilish, avvalo, huquqiy tartibga solish va qonunchilikni qo'llash sohasini aniqlash uchun juda muhimdir.

Davlat fuqarolik xizmatchilarining toifalarini aniqlash esa, avvalo, davlat fuqarolik xizmati lavozimlarining davlat reyestri bilan bog'liqdir. Qonunni qo'llash uchun davlat fuqarolik xizmatchilarining toifalarini aniqlash lozim. Bugungi kun amaliyoti esa haligacha mazkur reyestr qabul qilinmaganini ko'rsatadi. Amaliyot huquqning umumiy tamoyillari va tajriba, ish yurituv tartibotlaridan kelib chiqib qonunni qo'llab kelmoqda. Masalan, birgina ishga qabul qilish bo'yicha tanlovlarni oladigan bo'lsak, nafaqat davlat xizmatchilariga, balki yuridik xizmat xodimlariga ham bu amaliyot, qonun normalari tatbiq etilmoqda. Bu borada aynan kimlarga nisbatan qonunni

qo'llash masalasida ham muammolar yuzaga kelmoqda. Shu jihatdan, reyestrni qabul qilish va qonun va amaliyot uyg'unligini ta'minlash muhim sanaladi.

Bundan tashqari, davlat xizmati tizimi va maqomi bugungi kunda ham ochiq turgan masalalardan biri hisoblanadi. Shu jihatdan, fikrimizcha, ayrim manbalarda qayd etilayotgan "Davlat fuqarolik xizmatchisining maqomi to'g'risida"gi yoki "Davlat xizmati tizimi to'g'risida"gi Qonunlarni qabul qilish o'rniga mavjud "Davlat fuqarolik xizmati to'g'risida"gi Qonunga tegishli normalarni kiritgan holda davlat fuqarolik xizmati tizimi, shuningdek, davlat xizmatchilarning aniq maqomiga oid qoidalarni kiritish nafaqat huquqdagi ochiq masalalarni, balki takror huquqiy tartibga solishning ham oldini oladi.

Xulosa

Tadqiqot mavzusi yuzasidan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, davlat boshqaruvi tizimida davlat fuqarolik xizmati muhim o'rin tutadi. Davlat boshqaruidagi, xususan, ijro tizimidagi eng muhim vazifalar ham davlat fuqarolik xizmatchilari tomonidan amalga oshiriladi. Bu borada amalga oshirilgan tahlil natijasida quyidagi xulosalarga kelindi va takliflar ishlab chiqildi:

zamonaviy davlat boshqaruvi ixcham va natijaga asoslangan, vazifa va funksiyalar davlat va nodavlat sektor o'rtasida mutanosib hamda aniq taqsimlangan, markazlashishdan qochilgan, boshqaruv qarorlarini qabul qilishda fuqarolarning faol ishtirokini nazarda tutadigan boshqaruv apparatini

tashkil etadigan faoliyat turi ekani bo'yicha xulosaga kelindi;

zamonaviy davlat boshqaruvida davlat fuqarolik xizmati va uning nazariy-huquqiy tahlili amalga oshirilib, unga nisbatan muayyan haq evaziga davlatning asosan ijro etuvchi hokimiyati tarmog'idagi funktsiya va vazifalarini bajarishga qaratilgan davlat xizmatining bir turi bo'lgan kasbiy faoliyat ekanligi bo'yicha mualliflik ta'rifi ishlab chiqildi;

davlat fuqarolik xizmatchilarining toifalarini aniqlash va bu boradagi muammolarning oldini olish maqsadida Davlat fuqarolik xizmati lavozimlarining yagona reyestrini tasdiqlash;

"Davlat fuqarolik xizmati to'g'risida"gi Qonunga tegishli normalarni kiritgan holda, davlat fuqarolik xizmati tizimi, shuningdek, davlat xizmatchilarining aniq maqomiga oid qoidalarni kiritish taklif qilindi.

Xulosa qilib aytganda, Taraqqiyot strategiyasida ham alohida maqsad sifatida davlat fuqarolik xizmati tizimini zamonaviy standartlar asosida tashkil etishning belgilangani, davlat xizmatida korrupsiya omillarini bartaraf etish, kadrlarni ishga qabul qilish va ular faoliyati samaradorligini baholashning huquqiy asoslarini takomillashtirish, milliy kadrlar zaxirasi, "Raqamli davlat xizmati" loyihasi amalga oshirilishi nafaqat soha rivojiga, balki mamlakatda shakllangan professional davlat fuqarolik xizmati korpusining yangi bosqichga chiqishiga imkon beradi.

REFERENCES

1. Address of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Oliy Majlis and the people of Uzbekistan, 2022.

2. Khalilova Kh.A. Gosudarstvennoye upravleniye v sovremennoy Rossii: effektivnost' yego reformirovaniya [Public administration in modern Russia: the effectiveness of its reform]. Abstract of PhD thesis. Stravropol, 2009, p. 40.

3. Potekhin V.A. Modernizatsiya gosudarstvennogo upravleniya v sovremennoy Rossii: napravleniya i mekhanizmy [Modernization of public administration in modern Russia: directions and mechanisms]. Abstract of PhD thesis. Moscow, 2011, p. 41.
4. Talapina E.V. Modernizatsiya gosudarstvennogo upravleniya v informatsionnom obshchestve: informatsionno-pravovoye issledovaniye [Modernization of public administration in the information society: information and legal research]. Abstract of PhD thesis. Moscow, 2015, p. 53.
5. Guskova T.V. Problemy gosudarstvennogo upravleniya v sovremennoy Rossii: sotsialno-filosofskiy analiz [Problems of public administration in modern Russia: socio-philosophical analysis]. Abstract of PhD thesis. Moscow, 2009, p. 37.
6. Mahammadjonov G'. O'zbekiston-Singapur: davlat boshqaruvi sohasida hamkorlikning yangi tendensiyasi [Uzbekistan-Singapore: a new trend of cooperation in the field of public administration]. Uza.uz. Available at: https://uza.uz/uz/posts/ozbekiston-singapur-davlat-boshqaruvi-sohasida-hamkorlikning-yangi-tendensiyasi_446686
7. Address of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Oliy Majlis. Xalk Sozi Newspaper, 2018, December 29, no. 271-272 (7229-7230).
8. Worldwide Governance Indicators. A global compilation of data capturing household, business, and citizen perceptions of the quality of governance in more than 200 countries and territories. Worldbank. Available at: <https://www.worldbank.org/en/publication/worldwide-governance-indicators/interactive-data-access>
9. Lazarev B.M. Gosudarstvennaya sluzhba [Civil service]. Moscow, BeK Publ., 1993, pp. 5–6.
10. Manokhin V.M. Sluzhba i sluzhashchiye v Rossiyskoy Federatsii: pravovoye regulirovaniye [Service and employees in the Russian Federation: legal regulation]. Moscow, 1997, p. 9.
11. Said-Gazieyva N.Sh. O'zbekiston Respublikasida davlat xizmatini isloh etish masalalari [Issues of civil service reform in the Republic of Uzbekistan]. Tashkent, TSUL Publ., 2008, p. 49.
12. Yuldasheva F.U. O'zbekiston Respublikasida davlat xizmatiga kirish va o'tashning huquqiy mexanizmini takomillashtirish [Improvement of the legal mechanism of entry and transition to public service in the Republic of Uzbekistan]. Doctoral Dissertation. Tashkent, 2021, p. 116.
13. Rahimov D. Davlat fuqarolik xizmatini kadrlar bilan ta'minlashning tashkiliy-huquqiy asoslarini takomillashtirish [Improving the organizational and legal basis of providing personnel for the state civil service]. PhD thesis. Tashkent, 2024, p. 140.
14. Ovsyanko D.M. Gosudarstvennaya sluzhba Rossiyskoy Federatsii [Civil Service of the Russian Federation]. Moscow, Yurist, 2003, 287 p.
15. Starilov Y.N. Sluzhebnoye pravo [Service law]. Moscow, BeK Publ., 1996, pp. 345–355.
16. Alimov Kh.R. Administrativnoe pravo Respubliki Uzbekistan [Administrative law of the Republic of Uzbekistan]. Tashkent, Adolat Publ., 1999, pp. 113–116.
17. Mirboboev B., Xusanov O., Begmatov A. O'zbekiston davlat xizmatini tashkil etishning tashkiliy huquqiy masalalari [Organizational and legal issues of the organization of the state service of Uzbekistan]. Tashkent, Akademiya Publ., 2005, p. 57.
18. Xojiev E.T. Davlat xizmati [State service]. Tashkent, TSUL Publ., 2004, p. 39.
19. Yusupov S.B., Isayeva F.B. Davlat xizmati [State service]. Tashkent, TSUL Publ., 2023, p. 216.
20. Alexin A.P., Kozlov Y.M., Karmolitskiy A.A. Administrativnoye pravo Rossiyskoy Federatsii [Administrative law of the Russian Federation]. Moscow, Zertsalo Publ., 1996, p. 152.
21. Obolonskiy A.V. Gosudarstvennaya sluzhba (kompleksnyy podkhod) [Public service (integrated approach)]. Moscow, 1999, p. 20.
22. Starilov Y.N. Gosudarstvennaya sluzhba v Rossiyskoy Federatsii: Teoretiko-pravovoye issledovaniye [Civil service in the Russian Federation: Theoretical and legal research]. Doctoral Dissertation. Voronezh, 1996, p. 28.
23. Tikhomirov Y.A. Administrativnoye pravo i protsess: polnyy kurs [Administrative law and process: complete course]. Moscow, 2006, p. 309.

24. Duysenov Ye.Ye. Pravovyye problemy reformirovaniya gosudarstvennogo upravleniya (Respublika Kazakhstan i Kirgizskaya Respublika) [Legal problems of public administration reform (Republic of Kazakhstan and Kyrgyz Republic)]. Doctoral Dissertation. Almaty, 2003, 367 p.

25. Bazarbay Ye.B. Stanovleniye i razvitiye gosudarstvennoy sluzhby Kirgizskoy Respubliki: istoriko-pravovoye issledovaniye [Formation and development of the civil service of the Kyrgyz Republic: historical and legal research]. Abstract of PhD thesis. Ekaterinburg, 2007, p. 10.

26. Yuridik ensiklopediya [Legal encyclopedia]. Ed. U. Tozhikhanov. Tashkent, Sharq Publ., 2001, 656 p.

27. Li A. Pravovoye regulirovaniye gosudarstvennoy sluzhby [Legal regulation of public service]. Tashkent, TSUL Publ., 2021, pp. 11–12.

28. Xojiev E.T., Ismailova G.S., Raximova M.A. Davlat xizmati [State service]. Tashkent, Baktria press, 2015, p. 15.

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.rols.2024.8.1./YQKD9691>
UDC: 349.6:69(045)(575.1)

QURILISH SOHASIDA EKOLOGIK YURIDIK JAVOBGARLIK

Nurullayev Shoxrux Shuxratillayevich,
Toshkent davlat yuridik universiteti
tayanch doktoranti
ORCID: 0000-0002-6831-559X
e-mail: shokhrukhnurullayev@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada qurilish sohasida atrof-muhitni huquqiy muhofaza qilishda yuridik javobgarlik va uni takomillashtirish masalalari yoritilgan. Mavzuning dolzarbligi, sohadagi tegishli kamchiliklar, muammolar hamda rivojlangan davlatlarning mazkur sohada qo'llaydigan amaliyoti tahlil qilingan. Maqola so'ngida mazkur sohani rivojlantirish, jumladan, qurilish sohasida ekologik me'yorlarni kuchaytirish, ushbu sohada komplaensni ta'minlash uchun tegishli takliflar berilgan. Mavzuni o'rganish jarayonida mavjud qonunchilik bazasi o'rganilib, tegishli kamchiliklar aniqlandi, huquqiy javobgarlikni oshirish va atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha innovatsion yechimlar taklif etildi. Tadqiqot natijalaridan kelib chiqqan holda xulosa qilish mumkinki, qurilish sohasida ekologik yuridik javobgarlikni yanada yaxshilash uchun eng avvalo, javobgarlik choralari kuchaytirish, monitoring va hisobot berish mexanizmlarini yaxshilash, ekologik normalarning buzilishiga qarshi kurashishda nodavlat-notijorat tashkilotlarini faol ravishda jalb qilish, shuningdek, qonunchilikdagi ba'zi normalarga qo'shimcha kiritish shu sohaning yanada rivojlanishiga turtki bo'ladi. Bundan tashqari, qurilish sohasida fuqarolarning yoki yuridik shaxslarning tabiatga nisbatan do'stona munosabatini ta'minlash uchun tegishli rag'batlantiruvchi choralarning yetishmasligi ham shu sohaning kamchiliklaridan biri sifatida e'tirof etildi.

Kalit so'zlar: ekologiya, atrof-muhit, zararli chiqindilar, yuridik javobgarlik qurilish sohasi.

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ПРАВОВАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ В СФЕРЕ СТРОИТЕЛЬСТВА

Нуруллаев Шохрух Шухратиллаевич,
базовый докторант
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В данной статье освещены вопросы юридической ответственности и её совершенствования при правовой охране окружающей среды в сфере строительства. В статье анализируется актуальность темы, впервые – соответствующие недостатки и проблемы в сфере, а также практика развитых стран в этой сфере. В процессе изучения темы была проанализирована существующая правовая база, выявлены соответствующие недостатки и предложены инновационные решения по повышению качества охраны окружающей среды и юридической ответственности в этой сфере. По результатам исследования можно сделать краткий вывод, что для дальнейшего совершенствования эколого-правовой ответственности в строительной сфере прежде всего необходимо усилить меры подотчётности, усовершенствовать в целом механизмы мониторинга и отчётности, а также активно привлекать к борьбе с нарушениями экологических норм неправительственные и некоммерческие организации, кроме того, дополнения к некоторым нормам в законодательстве

должны стимулировать дальнейшее развитие данной сферы. Одним из недостатков данной отрасли было признано отсутствие в строительной сфере, соответствующих мер стимулирующих граждан или юридических лиц к доброжелательному отношению к природе. **Ключевые слова:** экология, окружающая среда, вредные отходы, юридическая ответственность.

ENVIRONMENTAL LEGAL LIABILITY IN THE FIELD OF CONSTRUCTION

Nurullayev Shokhrukh Shukhratillayevich,
Basic Doctoral Student,
Tashkent State University of Law

Abstract. This article covers the issues of legal responsibility and its improvement in the legal protection of the environment in the field of construction. The article first analyzes the relevance of the topic, relevant shortcomings and problems in the field, as well as the practices of developed countries in this field. In the process of studying the subject, the existing legal framework was studied, the relevant shortcomings were identified, and innovative solutions for increasing legal responsibility and environmental protection were proposed. Based on the results of all the research, it can be briefly concluded that to further improve environmental legal responsibility in the construction sector, first of all, it is necessary to strengthen accountability measures, improve monitoring and reporting mechanisms, and actively involve non-governmental and non-profit organizations in the fight against violations of environmental norms, as well as additions to some norms in the legislation will stimulate the further development of this field. In addition, the lack of appropriate incentive measures to ensure the friendly attitude of citizens or legal entities towards nature in the construction sector was recognized as one of the shortcomings of this sector.

Keywords: ecology, environment, harmful waste, legal liability.

Kirish

Barqaror rivojlanish va atrof-muhitni muhofaza qilish global ustuvor vazifaga aylangan bugungi dunyoda qurilish sohasida atrof-muhitni huquqiy muhofaza qilishda huquqiy javobgarlik va uni takomillashtirish masalalari muhim ahamiyat kasb etadi. Qurilish sanoati iqtisodiy rivojlanishda hal qiluvchi rol o'ynashi bilan birga, ko'pincha atrof-muhit uchun jiddiy muammolarni keltirib chiqaradi. Ushbu muammolarni hal qilish nafaqat manfaatdor tomonlarning atrof-muhitga ta'siri uchun javobgarligini, balki mas'uliyatli va barqaror amaliyotlarni rag'batlantiradigan mustahkam huquqiy bazani talab qiladi.

Fikrimizcha, qurilish sohasida turli manfaatdor tomonlarning huquqiy javobgarligi bo'yicha aniqlik mavjud emas, bu atrof-muhit

qoidalariga rioya qilmaslik kabi oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Qurilish sohasida huquqiy javobgarlikni oshirish atrof-muhitga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, World Green Building Council tomonidan olib borilgan tadqiqot shuni ko'rsatdiki, yashil binolar an'anaviy binolarga nisbatan energiya sarfini 50 %ga, suvdan foydalanishni 40 %ga va uglerod chiqindilarini 35 %ga kamaytirishi mumkin [1]. Bu barqaror qurilish amaliyotini joriy etishga ko'maklashish uchun qurilish sohasida huquqiy javobgarlikni oshirish muhimligini ta'kidlaydi.

Qurilish sohasida atrof-muhitni huquqiy muhofaza qilishda huquqiy javobgarlik va uni takomillashtirish masalalariga bag'ishlangan ushbu tadqiqot ko'p jihatlarni qamrab olgan bo'lib, mavzuni chuqur tahlil qilishga

qaratilgan, bundan tashqari, tegishli yechim va takliflar ham berilgan. Qurilish sohasida huquqiy javobgarlik va atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha tegishli adabiyotlar atrof-licha o'rganilib, tahlil qilindi. Mavjud joriy qonunchilik bazasi, tegishli sud amaliyotlari va ushbu sohadagi ilmiy ishlar, maqolalar, turli xil rasmiy saytlardan foydalanildi. Qurilish sohasida atrof-muhitni huquqiy muhofaza qilish bo'yicha ilg'or tajriba va takomillashtirish bo'yicha salohiyatli yo'nalishlarni aniqlash maqsadida turli yurisdiksiyalardagi huquqiy baza va amaliyotning qiyosiy tahlili o'tkazildi. Bu turli mamlakatlar va mintaqalardagi huquqiy tizimlar va tartibga solish yondashuvlarini o'rganishni o'z ichiga oldi.

Adabiyotlarni o'rganish, ma'lumotlarni to'plash, qiyosiy tahlil qilish va boshqa izlanish natijalari asosida qurilish sohasida huquqiy javobgarlik va atrof-muhit muhofazasini yaxshilash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqildi.

Material va metodlar

Ushbu mavzuda olib borilgan ilmiy tadqiqot qurilish sohasida atrof-muhitni muhofaza qilish bilan bog'liq murakkab va dolzarb vazifalarni hal etishga qaratilgan. Tadqiqot jarayonida mavjud qonunchilik bazasi o'rganildi, tegishli kamchiliklar aniqlandi, huquqiy javobgarlikni oshirish va atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha innovatsion yechimlar taklif etildi.

Tadqiqot qurilish sohasida atrof-muhitni muhofaza qilishni tartibga soluvchi joriy me'yoriy hujjatlarni, jumladan mahalliy, milliy va xalqaro qonunlar, qoidalar va standartlarni o'rganishdan boshlandi. Ushbu tahlil atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha turli huquqiy hujjatlar mavjud bo'lsa-da, qurilish industriyasida ijroni ta'minlash, ularga rioya qilish va javobgarlik mexanizmlarida hali ham jiddiy kamchiliklar mavjudligini ko'rsatdi. Belgilangan asosiy muammolardan biri qurilish loyihalarida ishtirok etuvchi manfaatdor tomonlar, masalan, ishlab chiquvchilar, pudratchilar, arxitektorlar va

davlat idoralari o'rtasida huquqiy javobgarliklarning aniq belgilanmaganidir. Huquqiy majburiyatlardagi noaniqliklar ko'pincha nizolarga, chalkashliklarga va pirovardida atrof-muhitga zarar keltiradi. Tadqiqotda qurilish faoliyati natijasida atrof-muhitga yetkazilgan zararining misollari o'rganilib, huquqiy ravshanlik va javobgarlikni yaxshilash zarurligi ta'kidlandi.

Monitoring va hisobot berish mexanizmlarining yetarli darajada yo'qligi ekologik huquqbuzarliklarni aniqlash va bartaraf etishga to'sqinlik qilayotgani, atrof-muhit uchun salbiy oqibatlarini kuchaytirayotgani aniqlandi. Ushbu muammolarni hal qilish uchun tadqiqot qurilish sohasida huquqiy javobgarlikni oshirish va atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha bir qator tavsiyalar taklif qilindi. Ushbu tavsiyalar qurilish loyihalari uchun atrof-muhitga ta'sirni baholashning kompleks tartib-qoidalarini belgilash, qat'iy monitoring va hisobot talablarini amalga oshirish, loyiha manfaatdor tomonlari o'rtasidagi shartnomalar va kelishuvlarga aniq huquqiy javobgarliklarni kiritishni o'z ichiga olgan.

Qurilish sohasida atrof-muhitni huquqiy muhofaza qilishda huquqiy javobgarlik va uni takomillashtirish mavzusi murakkab va ko'p qirrali masala bo'lib, chuqur tahlil qilishni talab etadi. Ushbu mavzuni to'liq tushunish va hal qilish uchun tadqiqot usullari, metodologiyasi va tadqiqot obyektlariga har tomonlama va strategik yondashuv zarur. Birinchi navbatda, tegishli faktlarning asosiligi va ishonchligini ta'minlash uchun ushbu mavzu bo'yicha tadqiqot usullarini tanlash diqqat bilan ko'rib chiqilishi kerak. Adabiyotlarning chuqur tahlili, sohadagi tegishli shaxslarning fikrlarini o'rganish kabi sifatli usullar turli xil huquqiy, atrof-muhit va qurilish bilan bog'liq muammolar haqida chuqur ma'lumot berishi mumkin. Boshqa tomondan, statistik tahlil va so'rovlar kabi miqdoriy usullar sifatli tadqiqotni qo'llab-quvvatlash uchun raqamli ma'lumot-

larni taklif qilishi mumkin. Ikkala usulning aralashmasidan foydalangan holda tadqiqot qurilish sohasida huquqiy javobgarlik va atrof-muhitni muhofaza qilishning nozik va murakkab dinamikasini qamrab oladi.

Bunda tanlangan tadqiqot usullari, metodologiyasi va tadqiqot obyektlari aniq. Sifat va miqdoriy usullarni qo'llash, ko'p tarqoqli yondashuvni joriy etish va turli xil tadqiqot obyektlarini hal qilish orqali tadqiqot huquqiy javobgarlik va atrof-muhitni huquqiy muhofaza qilishda uni takomillashtirish masalalarini ishonchli va har tomonlama tahlil qilish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari va tahlili

Qurilish sohasida atrof-muhitni huquqiy muhofaza qilishda huquqiy javobgarlik va uni takomillashtirish mavzusi katta ahamiyatga ega. Qurilish sanoati atrof-muhitning buzilishiga eng katta hissa qo'shuvchi sohalardan biri bo'lib, global energiya iste'molining taxminan 40 foizini va issiqxona gazlari emissiyasining 30 foizini tashkil qiladi. Qurilish sohasi tabiiy resurslarning kamayishi, o'rmonlarning kesilishi va yashash joylarining yo'q qilinishi uchun ham javobgardir. Shu bois qurilish ishlari ekologik jihatdan barqaror tarzda amalga oshirilishini ta'minlaydigan qonunchilik bazasiga ega bo'lish zarur. Biroq bu maqsadga qanday erishish bo'yicha konsensus yo'q. Ba'zi olimlar bu masalada yechim sifatida qurilish faoliyatining atrof-muhitga ta'sirini kamaytiradigan yangi texnologiyalarni ishlab chiqishni taklif etsa, boshqalar esa qurilish industriyasida atrof-muhit muhofazasini yaxshilashning kaliti pudratchilarni o'z harakatlari uchun javobgarlikka tortadigan samarali huquqiy bazani joriy etishdan iborat, deb ta'kidlaydi [2]. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Atrof-muhit bo'yicha dasturi (UNEP) hisobotiga ko'ra, qurilish sanoati 2052-yilga kelib uglerod izini 84 gigatonna CO₂ ga kamaytirish imkoniyatiga ega. Bu global isishni cheklash uchun zarur bo'lgan umumiy uglerod emissiyasining 22 %iga teng.

Shu sababli qurilish sohasida atrof-muhitni huquqiy muhofaza qilishda huquqiy javobgarlik va uni takomillashtirish masalasini hal qilish juda muhimdir. Shunday qilib, biz qurilish sohasi iqlim o'zgarishi oqibatlarini yumshatish va kelajak avlodlar uchun atrof-muhitni muhofaza qilishda o'z rolini o'ynashini ta'minlashimiz mumkin.

Olingan ilmiy natijalar shuni ko'rsatadiki, qurilish sohasida ekologiyaning barqarorligini ta'minlash uchun bir qancha choralar qo'llanishi mumkin. Bularga *kuchaytirilgan jarimalar, aholining xabardorligini kuchaytirish, qattiq monitoring va hisobot mexanizmlarini joriy qilish, shuningdek, ekologiyaga do'stona munosabatda bo'lgan holda qurilish ishlarini amalga oshirgan subyektlar uchun rag'batlantirish mexanizmlarini* joriy etish kabilar kirishi belgilab o'tildi.

Qurilishda ekologik qonunchilikni buzganlik uchun jazolar mamlakatga qarab farq qiladi. Masalan, umumiy huquqqa asoslanuvchi Angliyada Atrof-muhitni muhofaza qilish agentligi va mahalliy hokimiyat organlari asosiy atrof-muhitni tartibga soluvchi organlar bo'lib, ular ijro etish to'g'risidagi bildirishnomalar, tozalash to'g'risidagi bildirishnomalar va atrof-muhit qonunchiligining aksariyat buzilishi uchun jarima va qamoq jazosi berishlari mumkin. Magistratlar sudida ko'rilgan ishlar uchun maksimal jazo odatda 50 000 funt sterlinggacha bo'lgan jarima va/yoki olti oylik qamoq jazosini tashkil etadi. Crown sudida ko'rilgan ishlar uchun maksimal jazo odatda cheksiz jarima va/yoki ikki yillik qamoq jazosi hisoblanadi. Fuqarolik jazolari, shu jumladan, qat'iy belgilangan pul jazolari va ijro majburiyatlari, shuningdek, ayrim turdagi huquqbuzarliklar uchun jinoyiy javobgarlikka tortish muqobil ravishda tadbirkorlarga nisbatan qo'llanishi mumkin [3]. Yevropada Daniya, Fransiya, Niderlandiya kabi davlatlar qurilishda atrof-muhitni muhofaza qilish qoidalarini joriy etishda yetakchilik qilmoqda. Germaniya, Belgiya, Buyuk Britaniya va Shveysariya davlat lo-

yihalari va davlat binolari uchun Life Cycle Assessment (LCA) talablarini joriy qildi [4]. Xo'sh, O'zbekiston qonunchiligi bu narsaga qanday qaraydi?

O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksida shunga yaqin bir necha normalar mavjud. Kodeksning VIII bobi "Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasidagi huquqbuzarliklar uchun ma'muriy javobgarlik" deb nomlanib, undagi normalar qurilish sohasida yuzaga keladigan ekologik yuridik javobgarlikni belgilab bergan. Qurilish sohasida ekologik yuridik javobgarlik – shaharsozlik-qurilish faoliyatini tartibga soluvchi normalarga zid harakat yoki harakatsizlikka qarshi qaratilgan sanksiyaning bir turi hisoblanadi.

Masalan, kodeksning 88-moddasida qurilish ishlarini va boshqa ishlarni bajarish chog'ida yonilg'i moddalarni va qurilish materiallarini bir joyga to'plashda, ushbu moddalar va materialarni, shuningdek, yonilg'i hisoblanmaydigan materiallarni yoqishda atmosfera havosini muhofaza qilish talablariga rioya etmaslikka doir tegishli sanksiyalar keltirilgan. Bundan tashqari, qurilish chiqindilari bilan bo'lgan munosabatlarga nisbatan ham bir qancha javobgarliklar mavjud.

Bundan tashqari, mamlakatimizda ekologik huquqbuzarliklar uchun bir nechta zamonaviy chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Masalan, yaqindagina, "Jamoatchilik ekologiya nazoratchisi" faoliyatining asosiy yo'nalishlari belgilanib,

unga ko'ra, ekologiya nazoratchisi bo'lish istagini bildirgan nomzod vazirlik tomonidan belgilangan tegishli kursni tamomlashi kerak bo'ladi. Ekologiya nazoratchisi chiqindilarni yoqib yuborish va boshqacha holatda atmosfera havosini ifloslantirish; avtotransport vositalarini ochiq suv havzalari (kanal, kollektor, ariqlar) yaqinida yuvish hamda oqova suvlarni ushbu havzaga oqizish; daraxtlarni noqonuniy kesish, yovvoyi holda o'suvchi o'simliklarni noqonuniy yig'ish va boshqa

turdagi o'simlik dunyosini yo'q qilishga olib keladigan va boshqa holatlar yuzaga kelganda dalolatnoma rasmiylashtirish huquqiga ega bo'ladi.

Bundan kelib tushgan jarima uchun pul mukofotlari beriladi:

– daraxtlar, butalar, boshqa o'simliklar va nihollarni qonunga xilof ravishda kesish, kundakov qilish, shikastlantirish, yo'q qilish yoki boshqa joyga ko'chirib o'tkazish bo'yicha – huquqbuzardan undirilgan mablag'lar hisobidan bazaviy hisoblash miqdorining bir baravari miqdorida;

– ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasidagi boshqa huquqbuzarlik bo'yicha – huquqbuzardan undirilgan jarima miqdorining o'n besh foizi miqdorida. Bunda o'n besh foiz jarima miqdorining besh foizi Davlat ekologik nazorat inspeksiyasi inspektorini rag'batlantirish uchun yo'naltiriladi.

Angliyada atrof-muhit qonunchiligini buzishning aksariyati jinoiy huquqbuzarliklardan iborat bo'lib, jazolar jarima va qamoqqa olishni o'z ichiga olishi mumkin. Daniya, Fransiya va Niderlandiya kabi boshqa Yevropa mamlakatlarida ham qurilishda ekologik qoidalar qat'iy qo'llanadi. Qurilishda ekologik qonunchilikni buzishni jinoyat deb bilishimiz kerakmi yoki yo'qmi, bu murakkab masala. Atrof-muhitga yetkazilgan zarar jiddiy oqibatlariga olib kelishi aniq bo'lsa-da, buzilish uchun javobgar bo'lgan kompaniya yoki shaxsning niyatini hisobga olish ham muhimdir. Ba'zi hollarda buzilish qasddan yoki bilim yoki resurslarning yetishmasligi natijasida sodir bo'lishi mumkin. Qurilishda ekologik qonunchilikni qanday qo'llash to'g'risidagi qaror alohida mamlakatlar va ularning huquqiy tizimlariga bog'liq.

Rossiya Federatsiyasining 2002-yil 10-yanvardagi 7-sonli "Atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunining 75-moddasiga muvofiq, mamlakatda qurilishda atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun mul-

kiy, intizomiy, ma'muriy va jinoiy javobgarlik belgilanadi [5]. Rossiyada qurilishda atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik turi haqida ko'proq ma'lumot Rossiya Federatsiyasi Jinoyat kodeksining 246-moddasida va Rossiya Federatsiyasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksida keltirilgan. Loyihalarni rejalashtirish, texnik-iqtisodiy asoslash, korxonalar, inshootlar yoki boshqa obyektlarni loyihalash, joylashtirish, qurish, rekonstruksiya qilish, foydalanishga topshirish, foydalanishga topshirishda ekologik talablarni buzish tegishli ravishda javobgarlikka tortishga asos bo'ladi [6].

Huquqdagi murakkab amaliy masalalardan biri ekologik huquqbuzarliklarni jinoiy huquqbuzarlik yoki ma'muriy huquqbuzarlik sifatida kvalifikatsiya qilishdir. Rossiya Federatsiyasi Jinoyat va Ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi kodekslarida ekologik jinoyatlar va huquqbuzarliklarga nisbatan shunga o'xshash elementlarni aniqlash mumkin. Ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi kodeks "Loyihalarni rejalashtirish, texnik-iqtisodiy asoslash, loyihalash, joylashtirish, qurish, rekonstruksiya qilish, foydalanishga topshirish, korxonalar, inshootlar yoki boshqa obyektlarni ekspluatatsiya qilishda ekologik talablarga rioya qilmaslik" kabi norma va Jinoyat kodeksida "Ish, ishlab chiqarishda atrof-muhitni muhofaza qilish qoidalarini buzish" bunga misol bo'lishi mumkin. Ikkala holatda ham atrof-muhitni muhofaza qilish qoidalarini buzganlik uchun javobgarlik paydo bo'ladi, yagona farq shundaki, qilmishni jinoyat deb kvalifikatsiya qilish uchun radioaktiv fonning sezilarli o'zgarishi shaklida inson salomatligiga zarar yetkazish, hayvonlarning ommaviy nobud bo'lishi yoki boshqa og'ir zararli oqibatlarining yuzaga kelishi asos bo'ladi. Ekologik jinoyatlar va ma'muriy huquqbuzarliklar o'rtasidagi farq ularning tarkibining subyektiv tomonida namoyon bo'ladi, xususan, jinoyatlar aybning qasddan shakli bilan tavsiflanadi, ekologik

xavfsizlikka putur yetkazadigan ma'muriy huquqbuzarliklar esa asosan ehtiyotsizlik tufayli ham sodir etilishi mumkin bo'ladi yoki ziyon birmuncha kamroq bo'ladi.

Xitoyda atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha keng qamrovli huquqiy baza mavjud bo'lib, u Xitoy Xalq Respublikasining "Atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonuni hisoblanadi. Ushbu qonun atrof-muhitni muhofaza qilish va yaxshilash, ifloslanish va boshqa jamoat xavflarining oldini olish va nazorat qilish, inson salomatligini saqlash va sotsialistik modernizatsiyani rivojlantirishga ko'maklashish uchun ishlab chiqilgan. Qonun atrof-muhitni ifloslantirish va boshqa jamoat xavf-xatarlarini keltirib chiqaradigan bo'linmalar atrof-muhitni muhofaza qilish ishlarini o'z rejalariga kiritishi va atrof-muhitni muhofaza qilish uchun javobgarlik tizimini yaratishi shartligini belgilab o'tadi. Ishlab chiqarish, qurilish jarayonida hosil bo'ladigan chiqindi gazlar, chiqindi suvlar, chiqindi qoldiqlar, chang, yomon hidli gazlar, radioaktiv moddalar, shovqin, tebranish va elektromagnit nurlanishlar bilan atrof-muhitning ifloslanishi va zararlanishining oldini olish hamda nazorat qilish bo'yicha samarali choralar ko'rishlari shartligi ham belgilangan. Davlat kengashi huzuridagi atrof-muhitni muhofaza qilish boshqarmasining vakolatli bo'linmalari butun mamlakat bo'ylab atrof-muhitni muhofaza qilish ishlarini yagona nazorat va boshqarishni amalga oshiradi. Tuman darajasidagi yoki undan yuqori mahalliy xalq hokimiyatlarining atrof-muhitni muhofaza qilish boshqarmasining vakolatli bo'limlari o'z yurisdiksiyasi ostidagi hududlarda atrof-muhitni muhofaza qilish ishlarini yagona nazorat va boshqarishni amalga oshiradilar. Xitoy 2015-yilda atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunini yangilagan bo'lib, unda atrof-muhitni ifloslantiruv "quruvchi"larga nisbatan qattiqroq jazolarni o'rnatgan [7].

Ushbu qonunning eng muhim joyi shuki, unda hatto nodavlat-notijorat tashkilotla-

riga jamoat manfaatlarini ko'zlagan holda, qurilish olib borayotgan subyektlarga qarshi da'volar qo'yish imkoni berilgan. Xuddi shunday taklifni O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga ham aniq aks ettirish nodavlat tuzilmalarining yanada ko'proq shu sohada "harakatga kelishiga" zamin yaratishi mumkin deb hisoblaymiz. Bundan tashqari, Xitoy atrof-muhitni yaxshilashga yordam beradigan shaxslarni, ayniqsa, ifloslantiruvchi moddalarni aniqlagan va xabar berganlarni mukofotlash uchun pul ajratadigan mexanizm ham joriy etgan. Bu esa, shubhasiz, ham davlat sektorini, ham nodavlat sektorni bu borada birdek harakat qilishda muhim rol o'ynashiga turtki bo'ldi [8].

Yaponiya tajribasiga qaraydigan bo'lsak, u yerda atrof-muhitni himoya qilish borasidagi qonunlar bir qancha maxsus guruhlariga bo'lib chiqilganligiga e'tibor qaratish mumkin. Yaponiyada "Atrof-muhit to'g'risida"gi asosiy qonun mavjud bo'lib, ushbu qonun atrof-muhitni muhofaza qilish va barqaror jamiyatni yaratishga yordam berish uchun ishlab chiqilgan. Qonun hukumat, korxonalar va jismoniy shaxslarning atrof-muhitni muhofaza qilish va barqaror jamiyatni yaratishga yordam berish uchun birgalikda ishlashini, shuningdek, korxonalardan atrof-muhit ifloslanishining oldini olish va o'z faoliyatining atrof-muhitga ta'sirini minimalashtirish choralari ko'rishni talab qiladi. Yaponiya, shuningdek, atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha bir qator qonun va qoidalar, jumladan, havo ifloslanishini nazorat qilish qonunini, suv ifloslanishini nazorat qilish qonunini va chiqindilarni boshqarish va jamoat tozalash qonunlarini qabul qilgan. Ushbu qonunlar va qoidalar atrof-muhit sifati standartlarini belgilaydi va korxonalardan atrof-muhit ifloslanishining oldini olish va muhofaza qilish choralari ko'rishni talab qiladi [9].

AQSh da qurilishdagi atrof-muhitni muhofaza qilish qoidalari Atrof-muhitni muhofa-

za qilish agentligi (EPA) tomonidan amalga oshiriladi. EPK AQShdagi suvga ifloslantiruvchi moddalarni chiqarish bo'yicha ko'rsatmalarni o'rnatadi va mahalliy va federal ekologik talablarga rioya qilmaslik katta moliyaviy jazolar, fuqarolik harakatlari va hatto jinoiy javobgarlikka olib kelishi mumkin [10].

Qurilish sanoati atrof-muhitning ifloslanishiga katta hissa qo'shmoqda va ko'plab mamlakatlar uning ta'sirini kamaytirish uchun turli xil qoidalarini amaliyotga tatbiq etadilar. Jahon Iqtisodiy Forumiga ko'ra, qurilish sanoati aniq nol uglerod nimani anglatishining aniq ta'rifini qabul qilishi kerak va sanoat butun umr davomida uglerodni baholashni qabul qilishi, sektorni karbonsizlantirish bo'yicha aniq maqsadlarni belgilashi kerak. Hisobotda shuningdek, har hafta dunyoda Parij o'lchamidagi shaharga tenglashtirilgan shaharlar qurilishi, ammo ularning bir foizdan kamrog'i uglerod izlarini aniqlash uchun baholanishi qayd etib o'tilgan [11].

Xulosa

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib, fikrimizcha, qurilish sohasiga ekologik normativ-huquqiy hujjatlarni o'zgartirishda bir qancha masalalarga jiddiy e'tibor berish lozim.

Qonunchilik hujjatlarini takomillashtirishga oid ayrim takliflar ham mavjud. Jumladan qurilish jarayonida yo'l qo'yilgan qoidabuzarliklar uchun belgilangan jazo choralari kuchaytirilishi lozim. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksiga "Atmosfera havosini muhofaza qilish talablariga rioya qilmaslik" normalari kiritilishi, bu narsa MJtK 88-moddasini takroran sodir etgan yoki katta miqdorda ziyon yetkazgan shaxslarga nisbatan jinoiy javobgarlik kiritilishini ta'minlash zarur.

Bundan tashqari, monitoring va hisobot berish mexanizmlari kuchaytirilishi kerak. Bunda fuqarolar tomonidan beriladigan ruxsat binoni qurayotgan taraf tomonidan olinishi emas, balki tegishli organ tomoni-

dan fuqarolarga bo'lajak qurilishning oqibati tushuntirilgan holda olinishi maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz.

Bundan tashqari, pudratchilar tomonidan sodir etilgan huquqbuzarlik uchun, huquqiy ta'sir chorasini qo'llash to'g'risida sudga da'vo arizasini kiritishni nodavlat-notijorat tashkilotlari vakolatiga o'tkazish mamlakatda bu kabi jinoyatlarning oldini olishga yordam beradi, degan fikrdamiz. Faqat davlat organlari emas, balki bu vakolatni boshqa sektorga taqdim qilsak, fikrimizcha, taklif etilayotgan kuchli monitoring tizimiga erishda o'zimizga katta yordam bergan bo'lar-dik. Ya'ni bunda IPKning 215-moddasiga quyidagicha o'zgartirish kiritish lozim deb hisoblaymiz:

"Huquqiy ta'sir choralarini qo'llash to'g'risidagi arizalar bilan sudlarga nazorat

qiluvchi organlar murojaat etishga haqli. Atrof tabiiy muhitga zararli ta'sir ko'rsatayotgan obyektlar faoliyatini tugatishda nodavlat-notijorat tashkilotlari ham ariza berishlari mumkin".

Qurilish sohasida fuqarolarning yoki yuridik shaxslarning tabiatga nisbatan do'stona munosabatini ta'minlash uchun tegishli rag'batlantiruvchi choralarning yetishmasligi ham ushbu sohada qonunlarning buzilishi ehtimolini tug'dirayotganini aytishimiz mumkin. Shuning uchun ham qurilishda munosib o'rnak ko'rsatgan, atrof-muhitga nisbatan do'stona materiallardan foydalangan pudratchilar, fuqarolar, bu borada albatta, tegishli imtiyozlar olishi lozim. Bu esa sohada qonun buzilishi kamayishiga olib borishi va eng asosiysi, atrof-muhit barqarorligiga ijobiy ta'sir qilishi mumkin.

REFERENCES

1. Laccourreya O., Maisonneuve H. French scientific medical journals confronted by developments in medical writing and the transformation of the medical press. *European Annals of Otorhinolaryngology, Head and Neck Diseases*, 2019, vol. 136, iss. 6, pp. 475–480. DOI: 10.1016/j.anorl.2019.09.002.
2. International Law Commission. Draft articles on the conservation of biodiversity in areas beyond national jurisdiction. Available at: https://legal.un.org/ilc/sessions/73/pdfs/english/poe_iucn.pdf
3. DMH Stallard LLP. Penalties for Breaching Environmental Legislation. Available at: <https://www.dmhstallard.com/news-insights/blog/penalties-for-breaching-environmental-legislation>
4. Structures Insider. Environmental Regulations in Construction 2022: What's Changing. Available at: <https://www.structuresinsider.com/post/environmental-regulations-in-construction-2022-what-s-changing>
5. Legalacts.ru. Federal Law on Environmental Protection, Chapter XIV, Article 75. Available at: <https://legalacts.ru/doc/FZ-ob-ohrane-okruzhajuwej-sredy/glava-xiv/statja-75/>
6. Spravochnick.ru. Liability for Violations of Environmental Legislation. Available at: https://spravochnick.ru/pravo_i_yurisprudenciya/ekologicheskije_pravootnosheniya/otvetstvennost_za_narushenie_zakonodatelstva_v_oblasti_ohrany_okruzhayuschey_sredy
7. China.org.cn. China's Environmental Laws and Regulations. Available at: <http://www.china.org.cn/english/environment/34356.htm>
8. China.org.cn. China's Efforts in Environmental Protection. Available at: <http://www.china.org.cn/english/2004/Mar/88988.htm>
9. Levelset. Environmental Regulations in the Construction Industry. Available at: <https://www.levelset.com/blog/environmental-regulations-construction>

10. World Economic Forum. The Construction industry doesn't know where it stands when it comes to carbon emissions. Available at: <https://www.weforum.org/agenda/2021/07/construction-industry-doesn-t-know-where-it-stands-when-it-comes-to-carbon-emissions>

11. United Nations Environment Programme. Promoting Environmental Rule of Law. Available at: <https://www.unep.org/explore-topics/environmental-rights-and-governance/what-we-do/promoting-environmental-rule-law-0>

12. The Conversation. Punishing the Polluters: Why Large Fines Are an Important Step Towards Cleaner Corporations. Available at: <https://theconversation.com/punishing-the-polluters-why-large-fines-are-an-important-step-towards-cleaner-corporations-115727>

13. The Guardian. Building Works Responsible for 18% of UK Large Particle Pollution. Available at: <https://www.theguardian.com/environment/2022/oct/21/building-works-responsible-for-18-of-uk-large-particle-pollution>

14. World Economic Forum. 5 Critical Incentives That Could Protect Nature and the Climate. Available at: <https://www.weforum.org/agenda/2021/11/5-critical-incentives-that-could-protect-nature-and-the-climate/>

15. World Economic Forum. Net Zero: Risks, Benefits, and the Climate. Available at: <https://www.weforum.org/agenda/2022/02/net-zero-risks-benefits-climate/>.

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.rols.2024.8.1./GGJF8180>
UDC: 343.23(045)(575.1)

JINOYATGA SUIQASD QILISHDAN IXTIYORIY QAYTISHGA OID KONSEPTUAL QARASHLAR

Kamalova Dildora Gayratovna,
Toshkent davlat yuridik universiteti
Jinoiy odil sudlov fakulteti dekani
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD),
ORCID: 0000-0001-6747-8883
e-mail: d.kamalova@tsul.uz

Annotatsiya. Jinoyatga suiqasd qilish bosqichidan ixtiyoriy qaytish masalasi murakkab hisoblanadi. Jinoyat huquqi ta'limotida suiqasd qilish tamom bo'lgan va tamom bo'lmagan suiqasd turlariga ajratilganligi bois har bir suiqasd turidan ixtiyoriy qaytish masalasini alohida ko'rib chiqish maqsadga muvofiq. Ma'lumki, jinoyat huquqi doktrinasida tamom bo'lgan suiqasddan ixtiyoriy qaytish mumkin emas degan fikr mustahkamlangan. Biroq so'nggi yillardagi ilmiy tadqiqotlarda tamom bo'lgan suiqasddan ham ixtiyoriy qaytish mumkinligi va jinoiy javobgarlik istisno etilishi nuqtayi nazari ilgari surilmoqda. Qayd etish lozimki, mazkur qarash ilmiy va nazariy jihatdan munozarali bo'lib, ushbu maqolada jinoyat huquqi nazariyasi qoidalari, sud amaliyoti materiallari tahlili asosida jinoyatga suiqasd qilish bosqichidan ixtiyoriy qaytishga oid fikrlar tahlil qilinib, muallifning pozitsiyasi shakllantirilgan. Tadqiqot yakunida muallif tomonidan bir qancha xulosalarga kelingan. Jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish mavjudligini aniqlashda jinoyat tarkibi tuzilishi muhim hisoblanadi. Tamom bo'lmagan suiqasd qilish bosqichidan ixtiyoriy qaytish mumkin va bu jinoiy javobgarlikni keltirib chiqarmaydi. Shuningdek, tamom bo'lgan suiqasddan ixtiyoriy qaytishda shaxsda huquqqa xilof qilmish rivojlanishi ustidan nazorat qilish imkoniyati; qilmish va ijtimoiy xavfli oqibat yuzaga kelish xavfi o'rtasida vaqt oralig'ining mavjudligi; ixtiyoriy qaytishning faol amalga oshirilganligi kabi holatlar majmui e'tiborga olinishi lozim.

Kalit so'zlar: jinoyatga suiqasd qilish, jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish, moddiy tarkibli jinoyatlar, formal tarkibli jinoyatlar, kesik tarkibli jinoyatlar, tamom bo'lgan suiqasddan ixtiyoriy qaytish, tamom bo'lmagan suiqasddan ixtiyoriy qaytish.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ВОЗЗРЕНИЯ НА ДОБРОВОЛЬНЫЙ ОТКАЗ ОТ ПОКУШЕНИЯ НА ПРЕСТУПЛЕНИЕ

Камалова Дилдора Гайратовна,
доктор философии по юридическим наукам (PhD),
декан факультета уголовного правосудия
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. Вопрос добровольного отказа на стадии покушения на преступление представляет особую сложность. Поскольку в доктрине уголовного права покушение делится на оконченное и неоконченное покушение, целесообразно рассмотреть вопрос о добровольном отказе от каждого вида покушения в отдельности. Известно, что в доктрине уголовного права принято мнение о невозможности добровольного отказа после оконченного покушения. Однако в последние годы в научных исследованиях выдвигается точка зрения на возможность добровольного отказа от оконченного покушения и исключения уголовной ответственности. Следует отметить, что данная точка зрения с научной и теоретической

позиций представляется спорной. В данной статье на основе анализа положений теории уголовного права, материалов судебной практики анализируются идеи о добровольном отказе на стадии покушения на преступление и формируется позиция автора. По итогам исследования автор приходит к следующим выводам. При определении наличия добровольного отказа от совершения преступления состав преступления имеет важнейшее значение. Добровольный отказ на стадии неоконченного покушения возможен и не влечёт уголовной ответственности. Также при добровольном отказе на стадии оконченного покушения следует принять во внимание ряд обстоятельств, в том числе возможности контроля лицом развития противоправного деяния; наличие временного интервала между деянием и риском наступления общественно опасных последствий; активного осуществления добровольного отказа.

Ключевые слова: покушение на преступление, добровольный отказ от совершения преступления, преступление с материальным составом, преступление с формальным составом, преступление с усечённым составом, добровольный отказ от оконченного покушения, добровольный отказ от неоконченного покушения.

CONCEPTUAL VIEWS ON VOLUNTARY RENUNCIATION OF ATTEMPTED CRIME

Kamalova Dildora Gayratovna
Tashkent State University of Law,
Dean of Faculty Criminal Justice,
Doctor of Philosophy in Law,

Abstract. *The issue of voluntary renunciation from the stage of attempted crime is complex. Since the doctrine of criminal law divides attempted murder into completed and incomplete, it is appropriate to consider the issue of voluntary renunciation from each type of murder separately. It is known that the doctrine of criminal law establishes that it is impossible to renunciation voluntarily after a completed murder. However, in recent years of scientific research a point of view on the possibility of voluntary renunciation and exclusion of criminal responsibility is put forward. It should be noted that this point of view is scientifically and theoretically controversial, on the basis of the analysis of the norms of criminal law theory and case law the author's position is formed on the basis of the analysis of opinions on voluntary renunciation from the stage of attempted crime. According to the results of the study, the author came to a number of conclusions. The corpus delicti of the crime is relevant to determine the presence of voluntary renunciation from the commission of a crime. Voluntary renunciation from the incomplete phase of murder is possible and does not entail criminal responsibility. Also the possibility of controlling the development of a person's offense in a voluntary renunciation from the attempt; the presence of a time interval between the act and the risk of socially dangerous consequences; a number of circumstances should be taken into account, such as the active implementation of voluntary renunciation.*

Keywords: *criminal attempt, voluntary renunciation, a crime with a material element, a crime with a formal element, a crime with a truncated element, voluntary renunciation of a completed attempt, voluntary renunciation of an unfinished attempt.*

Kirish

Jinoyat huquqi doktrinasida jinoyatga suiqasd qilishning turlarga ajratilishi ahamiyati, qilmishni kvalifikatsiya qilish va jazo tayinlashga bevosita ta'siri yuzasidan bildirilgan fikrlarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin:

birinchi guruh vakillariga jinoyatga suiqasd qilishni turlarga ajratishning ahamiyati jinoyatdan ixtiyoriy qaytish bilan bog'liqlikni ifodalaydi. "Faqatgina tamom bo'lmagan suiqasd va jinoyatdan tayyorgarlik ko'rishdan ixtiyoriy qaytish mumkinligi tufayli suiqasdni turlarga

ajratish ahamiyatli hisoblanadi” [1, 108-b; 2, 51–52-b.].

Ta’kidlash kerakki, amaldagi jinoyat qonunida “tamom bo’lgan” va “tamom bo’lmagan” suiqaqd atamallari qo’llanmagan bo’lsa-da, Jinoyat kodeksi 58-moddasi 1-qismida sud tamom bo’lmagan jinoyat uchun jazo tayinlashda jazo tayinlashning umumiy asoslari bilan bir qatorda “jinoiy niyat amalga oshirilishining darajasi”ni ham hisobga olish zarurligi nazarda tutilgan. Jinoyat bir-birini inkor etuvchi ikkita sabab, ya’ni jinoyatning shaxsga bog’liq bo’lmagan holda oxiriga yetkazilmagani yoki shaxsning o’z xohishiga binoan ixtiyoriy to’xtatilganligi sababli tamom bo’lmaganligi bois tamom bo’lgan va tamom bo’lmagan suiqaqd turlari jinoyatdan ixtiyoriy qaytish masalasini to’g’ri hal etish uchun amaliy ahamiyatga ega. Mazkur tasnifning mavjudligi jazo tayinlashda jinoiy niyatni amalga oshirganlik darajasini hisobga olish hamda jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish masalasini hal qilish zarurati bilan bog’liq [3, 226-b.].

Demak, shaxsning subyektiv fikriga ko’ra jinoyat sodir etishga suiqaqd qilishni tamom bo’lgan va tamom bo’lmagan suiqaqd turlariga ajratish maqsadga muvofiq.

Jinoyatga suiqaqd qilishni tamom bo’lgan va tamom bo’lmagan turlarga ajratish jinoyatga suiqaqd qilishni jinoyatdan ixtiyoriy qaytishdan farqlash va qilmishning ijtimoiy xavfliligi hamda xususiyatini aniqlashda amaliy ahamiyatga ega [4, 117-b.].

“Shaxs ijtimoiy xavfli zarar yetkazish maqsadida jinoyat obyektiga hujum qilgan, bu uning jinoyatni bajarishga bevosita qaratilgan harakatlari (harakatsizligi) bilan bog’liq bo’lgan, ammo jinoyat mazkur shaxsga bog’liq bo’lmagan sabablarga ko’ra bevosita bajarish bosqichiga yetkazilmagan bo’lsa, jinoyat sodir etish tamom bo’lmagan suiqaqd deb topiladi” [5, 269-b.].

Demak, shaxs tomonidan jinoiy niyatiga erishish uchun zarur bo’lgan barcha harakat (harakatsizlik)ni o’ziga bog’liq bo’lmagan ho-

latlarga ko’ra amalga oshira olmagan bo’lsa, qilmish tamom bo’lmagan suiqaqd deyiladi.

“Agar shaxs jinoiy maqsadiga erishish uchun zarur bo’lgan barcha harakat (harakatsizlik)ni amalga oshirgan, biroq jinoyat shaxsga bog’liq bo’lmagan holatlarga ko’ra oxirigacha yetkazilmagan bo’lsa, qilmish tamom bo’lgan suiqaqd deyiladi [6, 188-b.].

Demak, shaxs tomonidan jinoiy maqsadga erishish uchun zarur bo’lgan barcha harakat yoki harakatsizlik amalga oshirilgan, biroq shaxs istagan oqibat unga bog’liq bo’lmagan sabablarga ko’ra yuz bermagan bo’lsa, tamom bo’lgan suiqaqd deyiladi.

Material va metodlar

Ushbu ilmiy maqoladagi mavzuni tadqiq etishda analiz va sintez, deduksiya va induksiya, mantiqiylik kabi tadqiqot usullari qo’llangan.

Mazkur mavzu yuzasidan o’zbek olimlaridan M.X. Rustamboyev, A.S. Kayumov, Q. Payzullayev; xorijiy olimlardan A.I. Orlova, A.Y. Malyar, A.A. Klyuyev, N. Skorilkin, S. Dadonov, A. Annenkovlarning ilmiy ishlari tahlil qilingan.

Tadqiqot natijalari va tahlili

1. Tamom bo’lmagan suiqaqddan ixtiyoriy qaytish

Tamom bo’lmagan suiqaqd bosqichidan ixtiyoriy qaytish masalasi jinoyat huquqi doktrinasida bahslarni yuzaga keltirmaydi. Darhaqiqat, shaxs tomonidan jinoyat obyektiv tomonini bajarishga qaratilgan barcha zarur harakat (harakatsizlik) amalga oshirilmagan bo’lsa, jinoyatni davom ettirishdan o’zini tiyishga hech narsa to’sqinlik qilmaydi. Bunday holda jinoyatdan voz kechish (aktiv yoki passiv) jinoiy qilmish shakli (harakat yoki harakatsizlik)ga qarama-qarshi bo’ladi [7, 89-b.].

Tamom bo’lmagan suiqaqddan ixtiyoriy qaytish odatda harakatsizlikda ifodalana- di. Jinoyatning obyektiv tomoniga kiradigan harakatlarni sodir etishni boshlagan shaxs jinoiy faoliyatini to’xtatadi. Masalan, odam o’ldirish uchun jabrlanuvchini nishonga ol-

gan shaxsning o'q uzmasligi, nomusga tegish jinoyatida zo'rlik ishlatish vaqtida jabrlanuvchiga achinganligi tufayli jinsiy aloqa qilmaslik kabi holatlarni keltirish mumkin.

II. Tamom bo'lgan suiqastdan ixtiyoriy qaytish

Tamom bo'lgan suiqastdan ixtiyoriy qaytish mumkinligi yuzasidan bildirilgan fikrlarni shartli ravishda to'rt guruhga ajratish mumkin.

1) *Birinchi guruh olimlarining fikrlariga ko'ra, jinoyatga tayyorgarlik ko'rish va tamom bo'lmagan suiqastdan ixtiyoriy qaytish mumkin bo'lib, tamom bo'lgan suiqastdan ixtiyoriy qaytish istisno etiladi* [8, 117-b.; 2, 52-b.]. Chunki shaxs tomonidan jinoiy natijaning yuz berishi uchun zarur bo'lgan barcha harakatlarni amalga oshirilmagan bo'ladi.

M.X. Rustamboyev va Q. Payzullayevning fikrlariga ko'ra, "...tamom bo'lgan suiqastdan ixtiyoriy qaytish mumkin emas (odam o'ldirish jinoyati misolida). Qasddan odam o'ldirish jinoyatida qilmish sodir etilganidan so'ng aybdor jabrlanuvchining o'limi yuz bermasligining oldini olish imkoniyatiga ega bo'lgan taqdirda ham sodir etilgan qilmishni orqaga qaytarish, bartaraf etish mumkin emas. Bunday hollarda jabrlanuvchining o'limi yuz bermasligi ehtimoli mavjud bo'lib, bu ham aybdorning irodasiga aloqador bo'lmagan holatlarga bog'liq. Umuman olganda, jinoyatdan ixtiyoriy qaytish aktiv emas, balki passiv xulq-atvorda ifodalanishi kerak" [9, 29-b.].

Bu borada S.M. Korabelnikov fikrini quyidagicha asoslantirgan: "Tamom bo'lgan suiqastdan ixtiyoriy qaytish mumkin emas. Chunki tamom bo'lgan suiqastda qilmish sodir etilganligi tufayli jinoiy harakatlarni yakunlash haqida so'z yuritish mumkin emas. Istisno tariqasida qilmish va oqibat o'rtasida muayyan vaqt oralig'i mavjud jinoyatlardagina ixtiyoriy qaytish mumkin. Ya'ni jinoiy oqibat qilmish sodir etilganidan so'ng muayyan vaqt o'tgach yuz bersa va shaxs ijtimoiy xavfli oqibatning oldini olish imkoniyatiga ega bo'l-

gan hollardagina bo'lishi mumkin (masalan, shaxs terroristik aktini sodir etish maqsadida transport vositasiga mexanizmlil portlovchi moddani joylashtiradi, biroq biroz vaqt o'tganidan so'ng jinoiy maqsadidan voz kechib, portlovchi vositani olib tashlaydi). Mazkur holatda aybdor shaxs faqatgina portlovchi vosita bilan muomalada bo'lgani uchun jinoiy javobgarlikka tortiladi" [10, 113-b.].

2) *Ikkinchi guruh olimlari fikriga ko'ra, tamom bo'lmagan suiqastdan ixtiyoriy qaytish masalasi moddiy tarkibli jinoyatlarga nisbatan qo'llanishi mumkin.* Binobarin, yuz bermagan jinoiy oqibat jinoyatdan ixtiyoriy qaytish masalasini hal qilishda yuridik ahamiyat kasb etadi, chunki mazkur oqibatlarsiz jinoyat tugallanmagan hisoblanadi. Agar yuz bergan oqibatlar qilmishni tugallangan jinoyat deb kvalifikatsiya qilish uchun ta'sir ko'rsatmasa (formal va kesik tarkibli jinoyatlarda), jinoiy natija yuz berishiga qaratilgan shaxsning barcha harakatlari oqibat yuz bergan yoki yuz bermaganidan qat'i nazar, shaxsning qilmishini tugallangan jinoyat deb topishga sabab bo'ladi va o'z navbatida, ixtiyoriy qaytish imkoniyatini istisno qiladi" [7, 90-b.].

"Tamom bo'lgan va tamom bo'lmagan suiqastdan ajratish masalasi, ayniqsa, hayot va sog'liqqa qarshi qaratilgan jinoyatlarda alohida ahamiyatga ega. Masalan, aybdor shaxs jabrlanuvchini o'ldirish maqsadida oshxona pichog'ini yurakka sanchib, og'ir shikast yetkazadi. Jabrlanuvchi tirikligini ko'rgan aybdor jinoiy maqsadini amalga oshirishga real imkoniyati mavjud bo'la turib, voqea joyini tark etadi, jabrlanuvchi esa tirik qoladi. Mazkur ishlar sud va tergov tomonidan qasddan badanga og'ir shikast yetkazish sifatida kvalifikatsiya qilinadi. Bunday noto'g'ri kvalifikatsiyaga asos aybdorning jinoyatni oxirigacha yetkazish imkoniyati mavjudligini anglagani va jinoyatdan ixtiyoriy voz kechgani hisoblanadi. Fikrimizcha, bu noto'g'ri, chunki jinoyat tarkibining subyektiv tomoni belgilari barchasi e'tiborga olinmay, qilmish yuz bergan

oqibatga ko'ra kvalifikatsiya qilinmoqda. Mazkur holatda shaxsning qilmishi odam o'ldirishga suiqasd deb baholanmog'i lozim, chunki aybdor jinoiy maqsadini amalga oshirishga qaratilgan barcha zarur choralarni sodir etgan, biroq jinoiy natija yuz bermagan, shundan so'nggina shaxs takroran tajovuz qilishdan ixtiyoriy voz kechgan bo'ladi" [4, 121-b.].

Shu o'rinda quyidagi misolni tahlil qilishimiz o'rinli. Shaxs jabrlanuvchini o'ldirish maqsadida unga qarab o'q uzadi, biroq o'q jabrlanuvchiga tegmaydi. Shunda aybdor shaxs ikkinchi o'qni havoga qarata otadi. Qilmish kvalifikatsiyasida ikki xil yondashuv mavjud: qasddan odam o'ldirishga suiqasd yoki qasddan odam o'ldirishdan ixtiyoriy shaxsni qaytish. Jinoyatdan ixtiyoriy qaytgani uchun javobgarlikdan ozod qilinishi lozim deb hisoblaydigan mualliflar fikriga ko'ra, "shaxsning jinoiy qasдини to'liq amalga oshirish va jinoiy qilmishini oxiriga yetkazish imkoniyati bo'la turib, jinoyat yakunlanmagan uchun harakat jinoyatdan ixtiyoriy qaytish deb topilishi lozim [11]. Boshqalarning fikriga ko'ra, shaxs jinoiy maqsadiga erishishga qaratilgan harakatlarni amalga oshirgan. Birinchi sodir etilgan harakatda natijaning mavjud emasligi jinoyatdan ixtiyoriy qaytishda talab qilinadigan shaxs sa'y-harakatlarining ifodasi bo'lmay, tashqi muhit ta'siri hisoblanadi (qurolning yaroqsizligi, shaxs tajribasining yetarli darajada emasligi va h.k.). Shaxsning takroran tajovuz qilishdan ixtiyoriy qaytgunga qadar sodir etilgan harakatlari jinoyatga suiqasd belgilari bo'lib, qasddan sodir etilib, shaxsga bog'liq bo'lmagan holatlarga ko'ra oxirigacha yetkazilmagan qilmish hisoblanadi [12, 384-b.].

Biz ham yuqoridagilarga qo'shilamiz. Birinchidan, aybdor shaxsda jinoiy qilmishini oxiriga yetkazish imkoniyati bo'la turib, jinoiy qasдини to'liq amalga oshirmagan. Birinchi sodir etilgan harakatda jinoyat obyektiv tomon belgilari mavjud, jinoiy oqibat shaxsga bog'liq bo'lmagan holatlarga ko'ra

yuz bermagan. Shaxsning havoga qarata o'q uzish uning jinoiy oqibatni bartaraf etish istagi bo'lmaganini ko'rsatadi. Ikkinchidan, shaxsning havoga qarata o'q uzishi takroran jinoiy tajovuz sifatida baholanishi lozim. Takroran jinoiy tajovuz qilishdan ixtiyoriy qaytish tamom bo'lgan suiqasddan jinoiy javobgarlik istisno etmay, sud tomonidan jazo tayinlashda e'tiborga olinishi mumkin. Mazkur holatda jinoyatni oxiriga yetkazishdan ixtiyoriy qaytish emas, balki takroran jinoiy tajovuzdan ixtiyoriy qaytish mavjud. Uchinchidan, shaxs jinoyatni oxiriga yetkazishdan o'z tashabbusiga ko'ra ixtiyoriy qaytgan bo'lsa-da, birinchi tajovuz sodir etish vaqtida jinoiy oqibat yuz berishini istagan. To'rtinchidan, jinoyat huquqi obyektiga zarar yetkazish xavfi ostida qolgan. Hatto shaxs dastlabki jinoiy maqsadida voz kechgan hollarda ham, sodir etilgan harakatda tamom bo'lmagan jinoyat tarkibi belgilari mavjud. *Shuning uchun mazkur qilmishda jinoyat tarkibining barcha elementlari mavjud bo'lib, tamom bo'lgan suiqasd sifatida kvalifikatsiya qilinishi lozim.*

Aytish kerakki, tamom bo'lgan suiqasddan ixtiyoriy qaytishni hal etish murakkab va amaliyotda qator qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Masalan, agar jabrlanuvchini o'ldirish maqsadida uning sog'lig'iga zarar yetkazilib, jabrlanuvchining o'limi yuzaga kelishi muqarrar bo'lsa-da, aybdor shaxs jinoiy oqibat yuzaga kelishini bartaraf etsa va unga yordam bersa, qilmish yuzaga kelgan oqibatlariga ko'ra sog'liqqa zarar yetkazganlik uchun javobgarlikka tortiladi. Biroq qasddan odam o'ldirishga suiqasd qilishdan ixtiyoriy qaytganligi uchun u jinoiy javobgarlikdan ozod etilishi zarur [13, 58-b.].

Mazkur masalada shunga o'xshash quyidagi fikr va misol tahlilini keltirish o'rinli. "Shikast yetkazish maqsadida jabrlanuvchining boshiga og'ir jism bilan bir necha marotaba urg'an aybdor shaxs qo'rqib ketib, tez yordamni chaqiradi. Tez yordam kelguniga qadar qon ketishining oldini olish maqsadida jarohatlarni bog'laydi. Mazkur masala

asosida jinoyatga suiqasd qilish oxiriga yetkazilmagani tufayli aybdor yuzaga kelgan oqibatga qarab, ya'ni badanga og'ir shikast yetkazgani uchun javobgarlikka tortilishi lozim, deyish noto'g'ri. Jinoyatga suiqasd qilish tamomlangan, aybdor shaxs jinoiy maqsadiga erishishga qaratilgan takroran tajovuz qilishdan (jabrlanuvchining o'limi) ixtiyoriy qaytgan hollarda jinoyatni oxiriga yetkazishdan ixtiyoriy qaytish emas, takroran tajovuz qilishdan ixtiyoriy qaytish sifatida baholanishi lozim. Bunda jinoyatga suiqasd qilish tamomlangan, shaxsning jinoiy qasdi amalga oshirilgan (jabrlanuvchining boshiga shikast yetkazilgan), jinoiy oqibat esa shaxsga bog'liq bo'lmagan holatlarga yuz bermagan. Aybdor shaxs takroran tajovuz qilishdan ixtiyoriy qaytgan bo'lib, shaxsni jinoiy javobgarlikdan ozod qilish uchun asos hisoblanmaydi, shuning uchun yengillashtiruvchi holat sifatida jazo tayinlashda inobatga olinishi mumkin" [14, 32-b.].

Demak, huquqni qo'llash amaliyotida jinoyatdan ixtiyoriy qaytish institutini tamom bo'lgan suiqasdga nisbatan tatbiq etishda jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytishning umumiy belgilari (ixtiyoriylik, qat'iylik, o'z vaqtida amalga oshirganlik)dan tashqari quyidagi holatlar e'tiborga olinishi lozim: shaxsda huquqqa xilof qilmish rivojlanishi ustidan nazorat qilish imkoniyati mavjudligi; qilmish va ijtimoiy xavfli oqibat yuzaga kelish xavfi o'rtasida vaqt oralig'ining mavjudligi; ixtiyoriy qaytishning faol amalga oshirilgani; jinoyat tarkibining tuzilishi" [14, 32-b.].

Agar jinoyatni oxiriga yetkaza olmaganlik sabablari aybdorning xohish-irodasiga bog'liq bo'lsa yoki boshqacha aytganda, jinoyat sodir etayotgan shaxs zararni qoplash yoki yetkazilgan ziyonni bartaraf etish yo'li bilan ijtimoiy xavfli oqibatlarning oldini olishga harakat qilsa, tamom bo'lgan suiqasdda jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish imkoniyati to'g'risidagi masala yuzaga keladi [15, 75-b.].

Fikrimizcha, tamom bo'lgan suiqasddan ixtiyoriy qaytish mumkin va shu asosga ko'ra shaxs jinoiy javobgarlikdan ozod etiladi. Masalan, o'g'rilik jinoyati sodir etish uchun barcha zarur harakatlarni amalga oshirgan, mulk saqlanadigan uy-joyga yashirin ravishda kirgan shaxs o'zganing mulkini qo'lga kiritish imkoniyatiga real ega bo'la turib, bironing aralashuvisiz, to'siqlarga uchramasdan turib, jinoiy maqsadini amalga oshirishdan uzil-kesil voz kechgan bo'lsa, sodir etilgan qilmish o'g'rilikdan ixtiyoriy qaytish deb baholanishi hamda shaxs o'g'rilikka suiqasd uchun javobgarlikka tortilmasligi lozim.

Jinoyatning obyektiv tomoni harakatsizlik orqali ifodalanadigan jinoyatlarda ixtiyoriy qaytish aktiv xulq-atvorda namoyon bo'lib, maqsad jinoiy oqibat yuz berishining oldini olish hisoblanadi. Masalan, go'dakni o'ldirish maqsadida uni emizmayotgan onaning go'dakni emizishni boshlashi.

Ixtiyoriy qaytish yuzasidan tadqiqot o'tkazgan A.S. Kayumovning quyidagi fikrlariga qo'shilamiz. "Nazariy jihatdan tamom bo'lgan suiqasddan ixtiyoriy qaytishga shifokor, akusher, ginekolog yoki ona tomonidan chaqaloqni o'ldirish maqsadida suv to'la chelakka uni tashlab yuborishi, biroq darhol jinoiy maqsaddan qaytib, chaqaloq qutqarib olinishi, aybdor suzishni bilmaydigan shaxsni qirg'oqdan daryoga itarib yuborganidan so'ng jinoiy maqsadidan voz kechib, aybdor tomonidan jabrlanuvchining qutqarib olinishi, zahar bergan shaxsning shu zahoti zaharga qarshi dori berishi va h.k. Shuni ta'kidlash kerakki, har qanday vaziyatda ham shaxsga hech qanday zarar yetkazilmagan bo'lishi lozim. Asosiysi jinoiy oqibatning yuz berishi oldi olingan, tasodifiy holatlar (shok, tomirning tortishib qolishi, hushidan ketish) yuz bermagan va sababiy bog'lanishga ta'sir qilmagan bo'lishi lozim" [16, 64–65-b.]. Demak, jinoiy oqibat yuz berishini ixtiyoriy bartaraf etishda jinoyatdan ixtiyoriy qaytishning barcha zarur belgilari mujassamlashgan. Shaxsning harakati nati-

jasida jinoiy oqibat yuz bermaydi, shaxs o'zining ichki hissiyoti orqali ixtiyoriy harakat qilayotgan bo'lib, shu bilan birga, jinoyatdan qat'iy voz kechadi.

Yuqoridagi tahlillarni umumlashtirgan holda quyidagilarni qayd etish lozim. Sodir etilgan qilmish va yuz bergan oqibat o'rtasida muayyan vaqt oralig'i mavjud bo'lib, subyekt sababiy bog'lanish rivojlanishi us-tidan nazorat qila olish imkoniyati mavjud bo'lsa, jinoiy oqibat yuz berishini to'xtatishi mumkin. Shaxs qilmishi natijasida kelib chiqadigan oqibatlarining oldini olish uchun yetarli vaqt oralig'i bo'lishi lozim. Jinoiy qilmish va oqibat o'rtasidagi vaqt jinoyatning xususiyatiga bog'liq bo'lib, aksariyat hollarda minimal darajada bo'lishi mumkin. Odam o'ldirish maqsadida jabrlanuvchini suvga itarib yuborgandan so'ng shaxs jinoyatdan ixtiyoriy qaytsa, shaxsning o'lim yuz bermasligiga qaratilgan harakati darhol amalga oshirilishi kerak. Shuning uchun tamom bo'lgan suiqastdan ixtiyoriy qaytish mumkinligi masalasi har bir vaziyatda alohida ko'rib chiqilishi lozim. Bunda shaxsning jinoiy oqibat kelib chiqmasligi uchun o'ziga bog'liq barcha zarur harakatlarni amalga oshirgani muhim bo'lib, jinoiy oqibat tashqi muhit, tasodifiy holatga ko'ra yuz bergani ahamiyat kasb etmaydi. Bundan tashqari, sodir etilgan jinoyat tarkibi-ni tuzilishi, xususan, jinoyat moddiy, formal yoki kesik tarkibli jinoyat ekanligi muhim hisoblanadi.

Fikrimizcha, aksariyat moddiy tarkibli jinoyatlarda tamom bo'lgan suiqastdan ixtiyoriy qaytish mumkin (odam o'ldirishga sui-qasd, mulkni yong'in yoki portlovchi modda orqali qasddan nobud qilish yoki shikast yetkazish, o'g'rilikka suiqaqd, firibgalik).

Yuqoridagilarni umumlashtirgan holda A.I. Orlovaning quyidagi fikrini keltirish o'rinli. "Tamom bo'lgan suiqastdan ixtiyoriy qaytish masalasini hal qilishda (moddiy tarkibli jinoyatlarda) quyidagilar aniqlanishi lozim: 1) jinoyat obyektiv tomonini tashkil

etuvchi harakat (harakatsizlik) sodir etilishi fakti; b) qonunda qilmishni tugallangan jinoyat deb topish uchun zarur bo'lgan – jinoiy oqibatning yuz berishiga to'sqinlik qiladigan holatlarning mavjudligi. Binobarin, moddiy tarkibli jinoyatlarda obyektiv tomonni tashkil qiluvchi harakat (harakatsizlik) sodir etilish faktining aniqlanishi qilmishni ikki xil kvalifikatsiya qilishga asos bo'ladi: jinoyatga suiqaqd qilish yoki jinoyatdan ixtiyoriy qaytish. Jinoyatga suiqaqd qilish atamasini ifodalashda qonun chiqaruvchi tomonidan "shaxsga bog'liq bo'lmagan holatlarga ko'ra oxiriga yetkazilmagan bo'lsa" tushunchasi qo'llangan. Bunda moddiy tarkibli jinoyatlarda shaxsning ijtimoiy xavfli harakati (harakatsizligi) tufayli jinoiy oqibat kelib chiqishining real imkoniyatga egaligi va muqarrarligini anglagani tushunilishi lozim" [7, 93–94-b.].

Ba'zi hollarda aybdor tomonidan ijtimoiy xavfli oqibatning qisman oldi olinishi va muayyan oqibat yuz berishi mumkin. Jabrlanuvchining o'limi yuz bermaganiga qaramay, sog'lig'iga shikast yetkazilishi, yong'in o'chirilganiga qaramay, mulkka shikast yetkazilishi. Bunday hollarda shaxsning javobgarligi faktik yuz bergan oqibatlarga qarab hal etiladi (sog'lig'iga zarar yetkazganlik, zarar miqdoridan kelib chiqib mulkka shikast yetkazganlik).

Ayrim hollarda shaxsning jinoyatdan ixtiyoriy qaytishi bilan birga, jinoyat shaxsga bog'liq bo'lmagan obyektiv sabablarga ko'ra oxiriga yetkazilishi, davom ettirilishi imkonsiz bo'ladi. Jabrlanuvchini o'ldirish maqsadida daryoga itarib yuborgan shaxs jinoyatdan ixtiyoriy qaytib, jabrlanuvchiga yordam berishi, jabrlanuvchining esa suzishni bilishi yoki aybdor mulkni nobud qilish maqsadida o't qo'yganidan so'ng jinoiy maqsadidan ixtiyoriy qaytishi va shu vaqtda derazadan yong'in sodir bo'layotganini ko'rib qolgan qo'shning o't o'chiruvchilarga darhol xabar berishi va ularning aybdor shaxsga yordami natijasida yong'in bartaraf

etilishi. Mazkur holatlarda jinoyatdan ixtiyoriy qaytishning barcha belgilari mavjud, chunki shaxs o'zining jinoiy harakatini oxirigacha yetkazish imkoniyatiga ega bo'la turib, ixtiyoriy ravishda jinoiy oqibat yuz bermasligi uchun o'ziga bog'liq bo'lgan barcha harakatlarni amalga oshirgan, jinoiy oqibat esa boshqa shaxslarning aralashuvi yoki boshqa holatlarga ko'ra yuz bermaydi. Bizningcha, mazkur masala jinoyat kodeksida huquqiy jihatdan tartibga solinmagani uchun Oliy Sud Plenumining tegishli qarorida quyidagicha tushuntirish berish maqsadga muvofiq: "Shaxs o'zining xatti-harakati natijasida jinoiy oqibat yuz berishi mumkinligini anglagan holda jinoiy oqibat yuz bermasligi uchun ixtiyoriy va ongli ravishda barcha zarur choralarni ko'rganiga qaramasdan, jinoiy oqibat shaxsga bog'liq bo'lmagan va unga noma'lum bo'lgan holatlarga ko'ra yuz bermagan bo'lsa, shaxsning jinoiy javobgarligi JK 26-moddasi 2-qismiga ko'ra istisno etiladi".

3) *Uchinchi guruh olimlarining fikriga ko'ra, nafaqat moddiy, balki formal tarkibli tamom bo'lgan suiqasddan ixtiyoriy qaytish mumkin.*

Formal tarkibli jinoyatlarda jinoyatning obyektiv tomoni jinoyat sodir etayotgan shaxs va boshqa shaxslarning o'zaro bog'liq harakatlaridan iborat bo'lsa, tamom bo'lgan suiqasddan ixtiyoriy qaytish faol harakatlardan bilan amalga oshiriladi. Bunday ixtiyoriy qaytish jinoyat sodir etishga suiqasd qilingunga qadar bo'lgan holatni tiklashda ifodalanadi. Shaxs sababiy bog'lanishning rivojlanishi ustidan nazorat qilsa, jinoyatga aralashishi, harakatlarni to'xtatish va jinoiy oqibat yuz berishiga yo'l qo'ymasligi mumkin. Mazkur harakatlar shaxsning o'zi yoki uning iltimosi, topshirig'iga ko'ra uchinchi shaxslar tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Jumladan, pora berish jinoyati pora predmetining ma'lum qismi mansabdor shaxsga berilgan vaqtdan boshlab tamom bo'lgan hisoblanadi. Pora predmetini mansabdor

shaxsning stoli ustida qoldirgan shaxsning qaytib kelib porani olib ketishi pora berishdan ixtiyoriy qaytish sifatida baholanishi lozim. Yoki yolg'on xabar berish jinoyati. Mazkur jinoyat ma'lumotlar tegishli davlat organlari yoki jamoat tashkilotlari yoxud mansabdor shaxslarga ma'lum bo'lgan vaqtdan boshlab tamom bo'lgan hisoblanadi. Shuning uchun jinoyatdan shaxsning faol harakati orqali ixtiyoriy qaytish mumkin, pochta qutisiga kelib tushgan ma'lumotni olib qo'yish, yo'q qilib tashlash va h.k.

Ma'lumki formal tarkibli jinoyatlarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchisiga jinoyatga tayyorgarlik ko'rish mumkin bo'lgan formal tarkibli jinoyatlar kiradi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga tajovuz qilish (JK 158-moddasi 1-qismi) yuzaga kelgan oqibatdan qat'i nazar, tajovuz amalga oshirilgan vaqtdan boshlab tugallangan hisoblanadi. Shuning uchun mazkur jinoyatda faqat tayyorgarlik ko'rish harakatlarini amalga oshirayotgan vaqtda ixtiyoriy qaytish mumkin bo'lib, shart-sharoit yaratishga qaratilgan harakatlarni to'xtatishda namoyon bo'ladi.

Ikkinchi guruhga nomusga tegish jinoyatini misol sifatida keltirish mumkin. Nomusga tegish jinoyatining obyektiv tomoni murakkab bo'lib, zo'rlik ishlatish yoki qo'rqitish hamda jinsiy aloqaning boshlanishida ifodalanadi. Jabrlanuvchiga nisbatan zo'rlik ishlatib, biroq uning nomusiga tegmaslik jinoyatdan ixtiyoriy qaytish sifatida baholanishi mumkin. Nomusga tegish jinoyatidan ixtiyoriy qaytish jinoiy oqibat yuz berishini ko'zlab amalga oshirilgan harakatlarni to'xtatishda namoyon bo'ladi [12, 427 b.].

Shu bilan birga, ayrim formal tarkibli jinoyatlarning obyektiv tomoni muqobil harakatlarni sodir etishda namoyon bo'ladi. Mazkur turkumdagi jinoyatlarda u yoki bu harakatni sodir etish bilan jinoyat tugallangani sababli jinoyatdan ixtiyoriy qaytish mumkin emas.

Harakatsizlik orqali sodir etiladigan formal tarkibli jinoyatlarda moddiy tarkibli jinoyatlar singari faol harakatlar orqali jinoyatdan ixtiyoriy qaytish mumkin.

4) *To'rtinchi guruh olimlarning fikriga ko'ra, kesik tarkibli jinoyatlardan ixtiyoriy qaytish masalasi alohida ahamiyat kasb etadi.* Kesik tarkibli jinoyatlarda jinoyatning tugallanish vaqti oldingi bosqichga ko'chiriladi. Shunga muvofiq, ixtiyoriy qaytish qisqa vaqt ichida amalga oshirilishi mumkin. Masalan, bosqinchilik jinoyati hujum amalga oshirilgan vaqtdan boshlab tugallangan bo'lib, mulkning qo'lga kiritilgani ahamiyatsiz. Shunga muvofiq, bosqinchilikdan ixtiyoriy qaytish hujum qilingunga qadar amalga oshirilgan bo'lishi lozim. Biroq kesik tarkibli jinoyatlarda jinoyatning tugallanish vaqti jinoyat sodir etishga suiqasd bosqichiga ko'chirilgan va shu paytdan boshlab jinoyat tugallangani bois kesik tarkibli jinoyatlarga suiqasd qilish bosqichidan ixtiyoriy qaytish mumkin emas.

Xulosa

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirgan holda quyidagicha xulosalarga kelish mumkin.

Birinchidan, jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish mavjudligini aniqlashda jinoyat tarkibi tuzilishi muhim ahamiyat kasb etadi;

ikkinchidan, tamom bo'lmagan suiqasd qilish bosqichidan ixtiyoriy qaytish mumkin va bu jinoiy javobgarlikni keltirib chiqarmaydi;

uchinchidan, tamom bo'lgan suiqasddan ixtiyoriy qaytish masalasida sodir etilgan qilmish va yuz bergan oqibat o'rtasida muayyan vaqt oralig'i mavjud bo'lib, subyekt sababiy bog'lanish rivojlanishi ustidan nazorat qila olish imkoniyati mavjud bo'lsa, jinoiy oqibat yuz berishini to'xtatishi mumkin. Shuning uchun shaxs qilmishi natijasida kelib chiqadigan oqibatlarning oldini olish uchun yetarli vaqt oralig'i bo'lishi zarur. Ji-

noiy qilmish va oqibat o'rtasidagi vaqt jinoyatning xususiyatiga bog'liq;

to'rtinchidan, tamom bo'lgan suiqasddan ixtiyoriy qaytishda quyidagilar e'tiborga olinishi zarur: shaxsda huquqqa xilof qilmish rivojlanishi ustidan nazorat qilish imkoniyatining mavjudligi; qilmish va ijtimoiy xavfli oqibat yuzaga kelish xavfi o'rtasida vaqt oralig'ining mavjudligi; ixtiyoriy qaytishning faol amalga oshirilganligi;

beshinchidan, Oliy Sud Plenumining tegishli qarorida quyidagicha tushuntirish berish maqsadga muvofiq: "Shaxs o'zining xatti-harakati natijasida jinoiy oqibat yuz berishi mumkinligini anglagan holda, jinoiy oqibat yuz bermasligi uchun ixtiyoriy va ongli ravishda barcha zarur choralarni ko'rganiga qaramasdan, jinoiy oqibat shaxsga bog'liq bo'lmagan va unga noma'lum bo'lgan holatlarga ko'ra yuz bermagan bo'lsa, shaxsning jinoiy javobgarligi JK 26-moddasi 2-qismiga ko'ra istisno etiladi".

oltinchidan, formal tarkibli tamom bo'lgan suiqasddan ixtiyoriy qaytish masalasini hal etishda quyidagilar inobatga olinishi lozim: obyektiv tomon jinoyat sodir etayotgan shaxs va boshqa shaxslarning o'zaro bog'liq harakatlaridan iborat bo'lsa, ixtiyoriy qaytish faol harakatlar bilan amalga oshiriladi. Bunday ixtiyoriy qaytish jinoyat sodir etishga suiqasd qilingunga qadar bo'lgan holatni tiklashda ifodalanadi. Shaxs sababiy bog'lanishning rivojlanishi ustidan nazorat qila olsa, jinoyatga aralashishi, harakatlarni to'xtatish va jinoiy oqibat yuz berishiga yo'l qo'y-masligi mumkin.;

yettinchidan, kesik tarkibli jinoyatlarda jinoyatning tugallanish vaqti jinoyat sodir etishga suiqasd bosqichiga ko'chirilgan va shu paytdan boshlab jinoyat tugallangani bois kesik tarkibli jinoyatlarga suiqasd qilish bosqichidan ixtiyoriy qaytish mumkin emas.

REFERENCES

1. Nazarenko A.G., Sitnikova A.I. Neokonchennoye prestupleniye i yego vidy [Unfinished crime and its types]. Moscow, Os-89, 2003, p. 108.
2. Anisimov A.A. Neokonchennyye prestupleniya i osobennosti ikh dokazyvaniya [Unfinished crimes and features of their proof]. PhD thesis. Voronezh, 2003, pp. 51–52.
3. Jinoyat huquqi [Criminal law]. The team of authors. Tashkent, MIA Academy, 2012, p. 226.
4. Tadevosyan L.Z. Problemy otvetstvennosti za neokonchennuyu prestupnuyu deyatelnost' po ugovnomu zakonodatel'stvu Respubliki Armeniya [Problems of liability for unfinished criminal activity under the criminal legislation of the Republic of Armenia]. Doctoral Dissertation. Moscow, 2010, p. 117.
5. Entsiklopediya ugovnogo prava [Encyclopedia of Criminal Law]. Vol. 5: Unfinished crime. St. Petersburg, Publ. by Prof. Malinin, 2006, p. 269.
6. Porotikov D.Yu. Neokonchennoye prestupleniye: teoricheskiye modeli, zakonodatel'nyye konstruksii i problemy ikh primeneniya [Unfinished crime: theoretical models, legislative structures and problems of their application]. Doctoral Dissertation. Moscow, 2007, p. 188.
7. Orlova A.I. Dobrovolnyy otkaz ot prestupleniya: problemy teorii i praktiki [Voluntary renunciation of crime: problems of theory and practice]. Doctoral Dissertaion. Krasnoyarsk, 2007, p. 89.
8. Sitnikova A.I. Prigotovleniye k prestupleniyu i pokusheniye na prestupleniye: Monografiya. –M.: Os-89, 2006. –S. 117.,
9. Rustambayev M.X., Payzullayev K. Osobennosti dobrovol'nogo otkaza v nasil'stvennykh prestupleniyakh protiv lichnosti [Features of voluntary refusal in violent crimes against the person]. The constitution is the basis of building a legal state. Tashkent, Adolat Publ., 1996, p. 29.
10. Uchebno-prakticheskiy kommentariy k Ugolovnomu kodeksu Rossiyskoy Federatsii [Educational and practical commentary on the Criminal Code of the Russian Federation]. 2nd ed., rev. and additional. Ed. A.E. Yalinsky. Moscow, 2006, p. 113.
11. Sokolova N.V. Znachenkiye instituta dobrovol'nogo otkaza ot prestupleniya v ukreplenii sotsialisticheskoy zakonnosti [The importance of the institution of voluntary renunciation of crime in strengthening socialist legality]. Strengthening socialist legality and protection of citizens' rights: Digest of articles. Tashkent, 1966.
12. Klyuyev A.A. Dobrovolnyy otkaz ot soversheniya prestupleniya [Voluntary renunciation of committing a crime]. Encyclopedia of Criminal Law, vol. 5: Unfinished crime. St. Petersburg, Publ. by Prof. Malinin, 2012, p. 384.
13. Savel'yeva V.S. Osnovy kvalifikatsii prestupleniy [Basics of classification of crimes]. Moscow, TK Velbi, Prospekt Publ., 2008, p. 58.
14. Skorilkin N., Dadonov S., Annenkov A. Dobrovol'nyy otkaz na stadii okonchennogo pokusheniya na prestupleniye [Voluntary refusal at the stage of a completed attempted crime]. Legality, 2002, vol. 5 (811), p. 32.
15. Reshetnikov A.Yu. Pokusheniye na prestupleniye v rossiyskom ugovnom prave [Attempted crime in Russian criminal law]. PhD thesis. Moscow, 2007, p. 75.
16. Kayumov A.S. Dobrovolnyy otkaz ot soversheniya prestupleniya i deyatel'noye raskayaniye po ugovnomu zakonodatel'stvu Respubliki Uzbekistan [Voluntary renunciation of committing a crime and active repentance under the criminal legislation of the Republic of Uzbekistan]. PhD thesis. Tashkent, 1998, pp. 64–65.

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.rols.2024.8.1./WKYM2983>
UDC: 343.1(045)(575.1)

BEZORILIK: HUQUQNI QO'LLASH MUAMMOLARI

Mirzaraimov Sardor Taxirovich,
O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi
universiteti mustaqil izlanuvchisi
ORCID: 0000-0003-39-53-3800
e-mail: MirzaraimovSardor0220@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada bugungi kunda bezorilik jinoyatlari bo'yicha surishtiruv va dastlabki tergov o'tkazishda uchrayotgan kvalifikatsion muammolar, isbotlash jarayonining o'ziga xos jihatlari va mazkur masalalarni huquqiy tartibga solish jihatlari, jabrlanuvchi shaxsi, uning huquqlari hamda mavzuga doir boshqa masalalar tadqiq etilgan. Shuningdek, maqolada bezorilik jinoyatining dispozitsion sharhi, unda berilgan ayrim jummalarni qo'llashda mavjud muammolar huquqiy sharhlanib, ularning huquqiy ta'rifi qonunchilikda aks etishi lozimligi borasidagi takliflar berilgan. Shuningdek, bezorilik jinoyatining dispozitsiyasi va og'irlashtiruvchi holat hisoblangan "umum e'tirof etilgan axloq qoidalarini namoyishkorona mensimaslikda ifodalanuvchi o'taketgan behayollik" jumlasini O'zbekiston Respublikasining 2023-yil 8-avgustdagi "Normativ-huquqiy hujjatlarning va ular loyihalarining korrupsiyaga qarshi ekspertizasi to'g'risida"gi O'RQ-860-son Qonunining 13-moddasiga muvofiq, noaniq jumla sifatida qayd etilgani hamda uni amaliyotda diskretion vakolatlariga sabab bo'layotgani huquqiy, tahliliy yoritilgan, muammoning huquqiy yechimi sifatida mazkur jumlagi ilmiy-huquqiy ta'rif ishlab chiqilib, uning Jinoyat kodeksining 8-bo'limiga atamalarning izohli sharhida qayd etilishi lozimligi borasidagi xulosaga kelingan. Tadqiqotda analiz, sintez, induksiya, deduksiya, qiyosiy-huquqiy tahlil kabi metodlar qo'llangan. Tadqiqot ishida ilg'or xorijiy tajriba, ilmiy-nazariy qarashlar va tergov hamda sud amaliyoti o'rganilgan, buning natijasi o'laroq O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksiga va boshqa qonun hamda qonunosti hujjatlarga tegishli o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: bezorilik, jamoat joyi, kvalifikatsiya, o'taketgan behayollik, jinoyat, kvalifikatsion chegara, kibermakondagi bezorilik, virtual bezorilik.

ХУЛИГАНСТВО: ПРОБЛЕМЫ ПРАВОПРИМЕНЕНИЯ

Мирзараимов Сардор Тахирович,
самостоятельный соискатель Университета
общественной безопасности Республики Узбекистан

Аннотация. В данной статье исследуются квалификационные проблемы, существующие при дознании и предварительном расследовании преступлений, связанных с хулиганством, конкретные аспекты процесса доказывания и правового регулирования этих вопросов, личность потерпевшего, его права и другие вопросы, касающиеся предмета. В статье также содержится диспозиционный комментарий к такому преступлению, как хулиганство, где указаны проблемы в применении ряда наказаний и предложения об их правовом толковании в законодательстве. Отмечено, что в соответствии со статьей 13 Закона Республики Узбекистан «Об антикоррупционной экспертизе нормативно-правовых актов и их проектов» от 8 августа 2023 года № ЗРУ-860 фраза «выражающееся в демонстративном пренебрежении общепризнанными правилами поведения», относящаяся к отягчающим обстоятельствам хулиганства, является двусмысленной и обуславливает на практике дискреционные полномочия,

поэтому в качестве правового решения проблемы было выработано научно-правовое определение данного обстоятельства, которое может быть зафиксировано в пояснительной части к разделу 8 Уголовного кодекса. В исследовании использовались такие методы, как анализ, синтез, индукция, дедукция, сравнительно-правовой анализ. В ходе исследования был изучен передовой зарубежный опыт, научно-теоретические взгляды, следственная и судебная практика, в результате чего были выработаны предложения и рекомендации по внесению соответствующих изменений и дополнений в Уголовный кодекс Республики Узбекистан и другие законодательные и подзаконные акты.

Ключевые слова: хулиганство, публичное место, квалификация, демонстративное пренебрежение, преступление, граница квалификации, хулиганство в киберпространстве, виртуальное хулиганство.

HOOLOGANISM: LAW ENFORCEMENT PROBLEMS

Mirzaraimov Sardor Taxirovich,
Independent Researcher at the University
of Public Safety of the Republic of Uzbekistan

Abstract. *This article examines the qualification problems that are faced today during the investigation and preliminary investigation of criminal offenses, specific aspects of the proof process and aspects of legal regulation of these issues, the identity of the victim, his rights, and other issues related to the subject. The article also contains a dispositional commentary on the crime of hooliganism, which provides a legal interpretation of the existing problems in the application of certain proposals as well as suggestions that their legal definition should be reflected in legislation. In accordance with Article 13 of the Law of the Republic of Uzbekistan dated August 8, 2023, DRU-860, "On anti-corruption expertise of normative legal acts and their drafts," the proposal "expressed in demonstrative disregard for generally recognized rules of conduct," which is also an aggravating circumstance of the crime of hooliganism, was noted as an indefinite proposal of discretionary powers in practice, as a legal solution to the problem, a scientific and legal definition of this proposal has been developed, which should be fixed in the explanatory part of Section 8 of the Criminal Code. The research used methods such as analysis, synthesis, induction, deduction, and comparative legal analysis. During the research, advanced foreign experience, scientific and theoretical views, and investigative and judicial practice were studied, as a result of which proposals and recommendations were developed for making appropriate amendments and additions to the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan and other legislative and subordinate acts.*

Keywords: *hooliganism, public place, qualification, demonstrative neglect, crime, qualification boundary, hooliganism in cyberspace, virtual hooliganism.*

Kirish

Dunyoda jamoat xavfsizligi va jamoat tartibiga tajovuz qiluvchi turli ko'rinishdagi harakatlar va axborot urushi avj olib bormoqda. Bu jamiyatda o'rnatilgan yurish-turish qoidalarini mensimaslikda ifodalangan bezorilik jinoyatlarining yangi turlari ommalashib borayotganini mazkur jinoyatlar bo'yicha surishtiruv va dastlabki tergov o'tkazish taktikasini yanada takomillashtirish masalalarini tadqiq qilish lozimligini anglatadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "... ayni vaqtda hozirgi murakkab zamon tinch-oso-yishta hayotimizni asrash va mustahkamlash, xalqimizning kafolatlangan xavfsizligini ta'minlash masalasini yanada dolzarb qilib qo'yimoqda".

Darhaqiqat, yurtboshimiz tomonidan mamlakatimizda sud-huquq sohasidagi islohotlarga alohida e'tibor qaratilmoqda, jamoat xavfsizligini ta'minlash va jamoat tartibini

saqlash masalalarini rivojlantirish zarurati ushbu islohotlarning alohida muhim qismini tashkil etmoqda.

Material va metodlar

Tadqiqot ishida mazkur bezorilik jinoyati bilan bog'liq amaliyotda yuzaga kelayotgan muammolar, normativ tushunmovchiliklar va isbotlov hamda jinoyat faktini asoslashda inobatga olinishi lozim bo'lgan qoidalar tahlil qilingan, shu bilan birga, qiyosiy-huquqiy tahlil, kuzatish, umumlashtirish, induksiya va deduksiya metodlari qo'llangan.

Tadqiqot natijalari

Bezorilik bilan bog'liq va bu boradagi qonunchilik hujjatlarini tahlil qilish hamda ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqish quyidagi sabab va asoslarga ko'ra dolzarb hisoblanadi:

birinchidan, bezorilik jinoyatlarining aniq jinoiy kvalifikatsion chegaralari buzilgan taqdirdagina, ya'ni O'zbekiston Respublikasi JKning 277-moddasi birinchi qismida nazarda tutilgan oqibatlar kelib chiqqandagina bezorilik jinoyati tarkibi kelib chiqishini inobatga olgan holda mayda bezorilik huquqbuzarligi va bezorilik jinoyatlari o'rtasidagi aniq kvalifikatsion chegaralar tadqiq etilishi lozim.

Ikkinchidan, O'zbekiston Respublikasi MJtKning 183-moddasida nazarda tutilgan mayda bezorilik huquqbuzarligining tarkibini tahlil etish hamda unda belgilangan har bir huquqbuzarlik elementlariga huquqiy sharh berish lozim. Sababi huquqni qo'llash amaliyotida vujudga kelayotgan diskretion holatlar va noaniq kvalifikatsiyalarni bartaraf etish zarurati mavjud. Shuningdek, mayda bezorilik huquqbuzarligining boshqa huquqbuzarlik turlari bilan elementdosh bo'lgan o'xshash turlarini tasniflash hamda bunda isbotlovning aktual muammolarini tadqiq etish lozim.

Uyatsiz so'zlar bilan so'kinish yoki haqoratimiz shilqimlik qilish kabi elementlarni isbotlov chegarasini aniq qayd etish bezorilik bilan bog'liq jinoyatlarga huquqiy baho

berishda muhim omil sifatida xizmat qiladi hamda ularni huquqiy tahlil etish, ulardan surishtiruv va tergov davomida foydalanishning ilmiy asoslarini yaratish maqsadga muvofiq.

Uchinchidan, bezorilik jinoyatining obyektini hisoblangan jamoat tartibiga bevosita jamoat joylarida zarar yetishini inobatga olgan holda, shuningdek, bugungi kunga qadar "jamoat joyi"ga qonun hujjatlarida batafsil hamda yagona ta'rif berilmaganini inobatga olgan holda ushbu terminning huquqiy ta'rifini ishlab chiqish lozim.

To'rtinchidan, O'zbekiston Respublikasining 2023-yil 8-avgustdagi "Normativ-huquqiy hujjatlarning va ular loyihalarining korrupsiyaga qarshi ekspertizasi to'g'risida"gi O'RQ-860-son Qonunining 13-moddasiga muvofiq, normativ-huquqiy hujjatlarda diskretion vakolatlarining kengligi va noaniq hamda asossiz havolalarning qo'llanishi korrupsiyani keltirib chiqaruvchi omillar sifatida baholanishi belgilab qo'yilganligi bois O'zbekiston Respublikasi JKning 277-moddasida nazarda tutilgan bir qancha noaniq hamda amaliyotda turlicha qo'llanayotgan quyidagi jummalarga huquqiy sharh berib o'tish dolzarb ahamiyatga ega.

Xususan,

– O'zbekiston Respublikasi MJtKning 183-moddasida bayon etilgan "jamoat joylarida", "shu kabi boshqa xatti-harakatlarda ifodalangan" jummalari;

– O'zbekiston Respublikasi JKning 277-moddasi birinchi qismida qayd etilgan "jamiyatda yurish-turish qoidalari" jumlasini;

– mazkur moddaning ikkinchi qismi "g" bandidagi "umum e'tirof etilgan axloq qoidalarni namoyishkorona mensimaslikda ifodalovchi o'taketgan behayolik" jummalari;

Ushbu normaning uchinchi qismi "g" bandida nazarda tutilgan "qarshilik ko'rsatib" jummalariga huquqiy sharh berish hamda ushbu jumjalarning amaliyotda bir xilda talqin etilishi uchun huquqiy ta'riflar ishlab chiqish dolzarb sanaladi.

Beshinchidan, bugungi kunda virtual ma-kon hamda virtual maydon singari tushun-chalar paydo bo'lib, ijtimoiy tarmoqlar va ulardagi kontentlarga nisbatan haqorat yoki uyatsiz so'zlar, jumlar va turli tasvirlar bi-lan haqoratlar yoki uyatsiz so'zlar ishlati-lish holatlari kuzatilmoqda. Bunday hollarda javobgarlikning turi va jazo choralarini aniq belgilash, ularning ijtimoiy xavfililigini asos-lash hamda javobgarlikni nazarda tutuvchi normalarni ishlab chiqish va bu kabi virtual holda sodir etilgan jinoyatlarni tergov qilish-ning yangi metodikasini ishlab chiqish dol-zarb ahamiyat kasb etadi.

Jinoiy javobgarlikka sabab bo'luvchi bezo-rilik jinoyati O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi 277-moddasida keltirib o'til-gan bo'lib, unda "Bezorilik, ya'ni jamiyatda yurish-turish qoidalarini qasddan mensimas-lik, urish-do'pposlash, badanga yengil shikast yetkazish yoki o'zganing mulkiga shikast yet-kazish yoxud nobud qilish ancha zarar yetka-zish bilan bog'liq holda sodir etilsa", – deya belgilangan.

Z. Abdimuratovning fikricha, "jamiyatda yurish-turish qoidalarini mensimaslik de-ganda qonunlarga, axloq-odob normalari-ga, jamiyatda mavjud bo'lgan urf-odat va an'analarga hurmatsizlik tushuniladi" [1].

Z. Abdimuratovning fikriga qo'shilgan hol-da aytish mumkinki, jamiyatda yurish-turish qoidalari nisbatan keng tushuncha ekanligi, uning ma'lum mezonlar asosida belgilan-magani bois ularning aynan nimalarda aks etishini normani o'zida asoslash mushkul. Biroq qonunchilik va norma ijodkorligida mavhum va turli xilda talqin etilishi mumkin bo'lgan so'zlar hamda jumladan foydala-nish taqiqlanadi.

A.A. Xudoyberdiyevning fikriga ko'ra, jamiyatda yurish-turish qoidalarini mensi-maslik bilan bog'liq harakatlarning batafsil va qat'iy ro'yxatini berish mushkul bo'lib, bu ishning xususiyatidan kelib chiqib baholashni talab etadigan jarayon hisoblanadi [2, 145-151-b.].

Mazkur fikrlarga qo'shilish mumkin, chunki huquqni qo'llash amaliyotida, ma'lum-ki, bu ro'yxat belgilab qo'yilishiga muhtoj emas, ya'ni ba'zan ko'chada shaxsning ki-yimsiz holati bunday axloq qoidalariga zid bo'lsa, boshqa holatda jamiyat hurmat bilan bo'ladigan munosabatga behurmatlik qilish (masalan, shahidlar xotirasi uchun qo'yilgan sag'anaga bavl qilish) jamiyatdagi yurish-tu-rish qoidalariga zid hisoblanadi.

Jamiyatda yurish-turish qoidalarini qasd-dan mensimaslik deganda normativ-huquqiy hujjatlar, odob va axloq normalari, urf-odat, an'analar bilan belgilangan jamoat tartibi-ni (odamlararo munosabatlar, yurish-turish qoidalari, shakllangan ijtimoiy turmush tarzi) qo'pol tarzda buzish tushuniladi.

Yuqorida tahlil qilingan mayda bezori-lik huquqbuzarligi va jinoiy bezorilik ish-lari ma'muriy preyuditsiya ishlariga taaluq-li emasligini unutmash lozim. Shu bois ma'muriy javobgarlikka sabab bo'luvchi hu-quqbuzarlik takroriylikidan qat'i nazar, bezo-rilik jinoyati Jinoyat kodeksida nazarda tutil-gan harakat chegarasidan chetga chiqqan yoki faol harakat yoxud ancha miqdordagi zarar keltirib chiqargan taqdirdagina kelib chiqadi.

Aynan ushbu chegarani aniqlash va uni isbotlash huquqni qo'llovchi amaliyotchilar uchun muhim vazifa hisoblanadi. Bu chegara shaxs tomonidan buzilmas ekan, bu harakat-lar takroriyliqi qanchani tashkil etishidan qat'i nazar, jinoyat sifatida baholanishi mum-kin emas.

Biroq amaliyotda o'zgacharoq uslubda huquqni qo'llash shakllanib ulgurdi. Bugungi kunda amaliyotchilarning bezorilik harakat-lariga huquqiy baho berishida mavjud eng katta muammo sifatida mazkur aniq tahlil-ning mavjud emasligini aytish mumkin. Saba-bi mayda bezorilik huquqbuzarligi va bezo-rilik jinoyatlari o'zaro o'xshash harakatlarni nazarda tutadi hamda qilmishga huquqiy baho berishda mazkur o'xshashlik kvalifikat-sion adashishlarni keltirib chiqaradi.

J.A. Djavkashyevning fikriga ko'ra, mayda bezorilikni to'g'ri huquqiy baholash uchun aynan normada keltirilgan harakatlarning qasddan sodir etilishini zaruriy shart deya baholab, unda uyatsiz so'zlar bilan so'kinish, fuqarolarga haqoratomuz shilqimlik qilish, jamoat tartibini buzuvchi xatti-harakatlar sodir etish, fuqarolarning osoyishtaligini buzuvchi xatti-harakatlar sodir etilishi kabi harakatlarni nazarda tutadi hamda mazkur harakatlar barchasi bir vaqtda emas, balki ulardan birortasi sodir etilishi huquqbuzarlik deb topish uchun yetarli hisoblanadi [3, 540-b.].

A.A. Xudayberdiyev va Y.B. Iskandarovlar bezorilik jinoyatiga tavsif beradi, unga ko'ra, jamiyatda yurish-turish qoidalarini qasddan mensimaslik yo'li bilan sodir etiladigan bezorilikni jinoyat sifatida baholash uchun qilmishda quyidagi belgilardan biri mavjud bo'lishi shart: urish-do'pposlash bilan bog'liq xatti-harakatlar; badanga yengil shikast yetkazish; ancha zarar yetkazish bilan bog'liq holda o'zganing mulkiga shikast yetkazish; ancha zarar yetkazish bilan bog'liq holda o'zganing mulkini nobud qilish [4, 35-41-b.].

Yuqoridagi fikrlariga qo'shilish mumkin, sababi O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudi Plenumining 2002-yil 14-iyundagi "Bezorilikka oid ishlar bo'yicha sud amaliyoti haqida"gi 9-sonli qaroriga ko'ra, bezorilik qilmishini jinoyat sifatida baholash uchun yuqorida ko'rsatilganlar (urish-do'pposlash; badanga yengil shikast yetkazish; ancha zarar yetkazish bilan bog'liq holda o'zganing mulkiga shikast yetkazish; ancha zarar yetkazish bilan bog'liq holda o'zganing mulkini nobud qilish) barchasining bir vaqtda mavjud bo'lishi talab etilmaydi.

O'z navbatida, jamiyatda yurish-turish qoidalarini qasddan mensimaslik, urish-do'pposlash, yengil tan jarohati yetkazish yoki mulkka ancha miqdorda shikast yetkazish yoxud nobud qilish deganda nimani tushunish lozimligini bilib olishimiz zarur.

Jamiyatda yurish-turish qoidalarini qasddan mensimaslik deganda normativ-huquqiy hujjatlar, odob va axloq normalari, urf-odat, an'analar bilan belgilangan jamoat tartibini (odamlararo munosabatlar, yurish-turish qoidalarini, shakllangan ijtimoiy turmush tarzini) qo'pol tarzda buzish tushuniladi.

Jamiyatda yurish-turish qoidalarini mensimaslik bilan bog'liq harakatlarning batafsil va qat'iy ro'yxatini berish mushkul bo'lib, bu ishning xususiyatidan kelib chiqib baholashni talab etadigan jarayon hisoblanadi.

Urish-do'pposlash deganda aybdor tomonidan jamiyatda yurish-turish qoidalarini qasddan buzib, shaxsning badaniga shikast yetkazmagan holda bir necha zarba berish tushuniladi.

Mazkur turdagi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda eng ko'p duch kelinayotgan xatolardan biri amaliyotchilar nuqtayi nazarida mayda bezorilik huquqbuzarligida ham shaxs urish-do'pposlash kabi harakatlarni sodir etishi mumkin, degan tushunchaning mavjudligidir. Ya'ni shaxs bezorilik harakatlarni sodir eta turib, jabrlanuvchining badaniga sud tibbiy nuqtayi nazardan baholanishi mumkin bo'lmagan tan jarohatini yetkazishi yoki sog'liqning qisqa muddatga yomonlashuviga yoki mehnat qobiliyatining uncha uzoq bo'lmagan muddatga yo'qolishiga olib kelmagan qasddan badanga yengil shikast yetkazgan hollarda qilmishni mayda bezorilik huquqbuzarligi sifatida baholash amaliyotda ko'plab uchraydi.

Xususan, Jinoyat ishlari bo'yicha Yakabog' tumani sudining 2023-yil 27-maydagi qaroriga ko'ra E.O. (muqaddam ma'muriy javobgarlikka tortilgan) jamiyatda yurish-turish qoidalarini qasddan mensimasdan shu yerda bo'lgan O.D.ni bir necha marotaba urib tan jarohati yetkazgan bo'lsa-da, unga nisbatan MJtKning 183-moddasi (mayda bezorilik) va 198-moddasi (hokimiyat vakilining qonuniy talablarini bajarmaslik yoki xizmat vazifalarini bajarishiga to'sqinlik qilish) 1-qismida nazarda tutilgan huquqbuzarlik

zarliklarni sodir qilgan deb topilib, 15 sutka ma'muriy qamoq jazosi tayinlangan [5].

Bunga bir qancha omillar sabab, xususan, tadqiqot ishi doirasida o'tkazilgan so'rovnomalar davomida bir guruh amaliyotchilar buni jinoyatlar statistikasi oshib ketishining oldini olish zarurati ekanligi bilan bog'liqligini bildirgan bo'lsa (31 %), boshqa guruh amaliyotchilar huquqni qo'llovchilarning bu boradagi bilimlari yetarli emasligi bilan izohlaydilar (29 %).

B. Berdialiyev o'zgacharoq fikr bildirib: "Bezorilikka oid Oliy Sud Plenumi qarorida shaxsga yengil tan jarohati yetkazish deganda qanday darajadagi (ma'muriy yoki jinoiy) yengil tan jarohat nazarda tutilmagani, shu bois ushbu qoidaga aynan qasddan yengil tan jarohati yetkazish jinoyatini sodir etsa", – degan qo'shimcha kiritishni taklif etgan [6, 255–260-b.].

Ushbu fikrlarga qo'shilish imkonsiz, sababi keltirib o'tilgan Oliy Sud Plenumi qarorida JKning 277-moddasida keltirilgan jinoyat va MJtKning 183-moddasida nazarda tutilgan huquqbuzarlikning chegarasini tavsiflash uchun sog'liqning qisqa muddatga buzilishiga sabab bo'lgan-bo'lmaganidan qat'i nazar, badanga yengil shikast yetishi bilan bog'liq barcha holatlar inobatga olinishini unutmashimiz lozim.

Shuningdek, amaliyotchilar o'rtasida o'tkazilgan so'rovnomalar davomida bezorilik jinoyatining subyekti tomonidan jabrlanuvchiga yuqorida bayon etilgan og'irlikda yetkazilgan tan jarohati bilan bog'liq hollarda qilmishning mayda bezorilik sifatida kvalifikatsiya qilinishining asosiy sababi isbotlash bilan bog'liq hollarda uchraydigan to'siqlar yoki jabrlanuvchi ayblanuvchi bilan o'rtalarida oldindan ixtilof bo'lganini bildirib o'zining ko'rsatmasidan qaytishi hollari ekanini bildirishdi.

JKning 277-moddasi ikkinchi qismi "g" bandidagi "umum e'tirof etilgan axloq qoidalarini namoyishkorona mensimaslikda ifodalalanuvchi o'taketgan behayolik" jummalari

borasida qayd etish lozimki, bezorilik bilan bog'liq jinoyat ishlari bo'yicha surishtiruv va dastlabi tergov harakatlarini olib borayotgan tergovchi hamda surishtiruvchilar orasida mazkur asosni qo'llashda ham diskretion va-kolatlar seziladi.

S. Avezovning fikriga ko'ra, axloqiy munosabatlarning ham chegarasi mavjud bo'lib, ular jamiyatdagi barqaror ijtimoiy muhitni ta'minlash uchun juda zarur. Bezorilik harakatlarini o'taketgan behayolik bilan sodir etilgan deb topishda ishning muayyan holatlari majmuidan kelib chiqiladi hamda sodir etilgan jinoyatning xususiyati, vaqti, joyi va shart-sharoitlari inobatga olinadi [7].

Muallif o'zining fikrlarini ko'p kvartirali uyning balkonida namoyishkorona, ya'ni boshqalarga ochiqdan ochiq ko'rinib turgan holatda (devorlar va oynalar bilan o'ralmagani, ko'chaning barcha uchun ko'rishi mumkin bo'lgan tarafga qaragani va boshqa) jinsiy aloqa qilish sud tomonidan fuqarolarning osoyishtaligini buzuvchi xatti-harakatlarda ifodalangan jamiyatda yurish-turish qoidalarini qasddan mensimaslik deb baholanishi bilan asoslagan holda keltirgan.

Biroq ushbu holatda ayrim ekspertlar balkon jamoat joyi toifasiga kirmasligi, u xususiy mulkning bir bo'lagi bo'lgani uchun uning hududida amalga oshirilgan jinsiy aloqa qonunchilikni buzmagani hisoblanishini aytib, fikrlar bildiradilar. Albatta, ushbu fikrlar aholini chalg'itadi va turar joylarning balkonida shunday harakatlarni bemalol qilish mumkin degan noto'g'ri xulosaga olib kелиshi mumkin.

V.S. Yegorovning fikricha, axloq qoidalarini namoyishkorona mensimaslikda ifodalalanuvchi o'taketgan behayolik belgilari qonunchilikda aniq qayd etilishi boshqa jinoyatning belgilaridan farqlash uchun xizmat qiladi [9, 28-b.].

Shu kabi fikrlarni V.I. Zarubin [9, 24-b], T. Gore, C. Maundy [10, 342-b.] va A.V. Kudelnich [11, 44-b.] singari olimlar ham bildirib o'tgan bo'lib, bezorilikning eng muhim belgi-

si sifatida aynan jamiyatda o'rnatilgan axloq qoidalarini namoyishkorona mensimaslikni chegara deb bildiradilar.

Olimlar o'z milliy qonunchiligi nuqtayi nazardan bildirgan fikrlarida haq ekanini, biroq O'zbekiston Jinoyat kodeksida bu og'irlashtiruvchi holat sifatida ikkinchi qismda nazarda tutgani uni aniq ifodalash zaruratini yuzaga keltiradi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudi Plenumining 2002-yil 14-iyundagi "Bezorilikka oid ishlar bo'yicha sud amaliyoti haqida"gi 9-son qarori 5-bandida "Bezorilik harakatlarini Jinoyat kodeksi 277-moddasi 2-qismining "g" bandi bilan kvalifikatsiya qilishda sud aybdorning aynan qaysi harakatlari o'taketgan behayolik deb baholanayotganini hukmda ko'rsatishi shartligi", shuningdek, "Bezorilik harakatlarini o'taketgan behayolik bilan sodir etilgan deb topish masalasini hal etish chog'ida sud ishning muayyan holatlari majmuidan kelib chiqishi hamda sodir etilgan jinoyatning xususiyati, vaqti, joyi va shart-sharoitlarini inobatga olishi lozim"ligi qayd etilgan.

Ma'lum bo'ladiki, JKning 277-moddasi 2-qismining "g" bandida nazarda tutilgan "umum e'tirof etilgan axloq qoidalarini namoyishkorona mensimaslikda ifodalanuvchi o'taketgan behayolik" deganda aynan qanday holat tushunilishi lozimligi normativ hujjatlarda aniq qayd etilmagan. Hatto yuqoridagi Oliy Sud Plenumi qarori ham bunda sud ishning muayyan holatlari majmuidan kelib chiqib ishga baho berishini tavsiya etmoqda.

Ba'zi qonunshunos olimlar mazkur bandni yosh bolalar, qariyalar va xotin-qizlardan iborat omma oldida shaxsning butunlay yalang'och holatda yurishini misol qilib ko'rsatsalar [12, 15-19-b], boshqa bir guruh olimlar xuddi shunday omma ichida yalag'och holatda jinsiy aloqa qilishni shunday misol o'laroq e'tirof etishadi [13, 179-b.]. Ammo shu sohada tadqiqot olib borgan

olimlarning barchasi shu turdagi qilmishlar barchasi omma oldida jamoat tartibiga o'ta hurmatsiz shaklda amalga oshirilishini zaruriy shart sifatida baholaydilar.

Bizningcha, surishtiruvchi va tergovchilarning moddaning ushbu bandini turlicha sharhlashi va qo'llashidagi tafovut undagi ma'noning turlicha mazmun kasb etishi bilan bog'liq.

Xususan, 2020-yilning 9-iyun kuni taxminan soat 22:40 da Qo'shko'pir tumani Ittifoq mahallasida yashovchi 20 yoshli H.O., dugonalari D.A., L.M., M.M., D.K.lar bilan birgalikda yashash uyiga kelayotganida, oldidan 31 yoshli S.D.ning boshqaruvidagi "Nexia" rusumli avtomashina kelib to'xtagan va avtomashinadan shu mahallada yashovchi K.D., R.D, va O.D.lar tushib, "Sen nima uchun o'g'lim va kelinimning turmushini buzib, buzg'unchilik qilib yuribsani?!" – deb har xil so'zlar bilan haqorat qilib, urib tan jarohati yetkazgan hamda ushbu holatni shu yerda bo'lgan S.D. o'zining uyali telefon apparatiga videotasvirga olib turgan.

Sud tibbiy ekspertiza xulosasida X.O. chap bilak, chap-o'ng yelka, boldir, chap son va ko'krak qafasida qontalashlar bo'lib, yengil tan jarohati olgani aniqlangan.

Mazkur holat yuzasidan Qo'shko'pir tumani IIO FMB huzuridagi tergov bo'linmasi tomonidan K.D., R.D., O.D. va N.R.larga nisbatan O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 277-moddasi 2-qismi "b", "g" bandlari (bir guruh shaxslar tomonidan o'z mazmuniga ko'ra umum e'tirof etilgan axloq qoidalarini namoyishkorona mensimaslikda ifodalanuvchi o'taketgan behayolik bilan bezorilik sodir etilsa) bilan ish qo'zg'atilgan va ish mazmuni ko'rib chiqilgan [14].

Biroq Samarqand shahri Sartepa massivida kechasi omma oldida yalang'och holda yurgan 44 yoshli J.N. va 28 yoshli O'.T.ga nisbatan Samarqand shahri sudining 2020-yil 2-mart kunidagi qaroriga asosan¹, Xorazm

¹ O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi huzuridagi Tergov departamentining 03.02.2022-yil ma'lumotnomasi.

viloyatining Urganch shahri markazida yalang'och holatda yurgan 1994-yilda tug'ilgan J.M. nisbatan Urganch shahri sudi tomonidan [16], Surxondaryo viloyati Denov tumani 2022-yil 5-noyabr kuni soat 22:00 lar atrofida yalang'och holda ko'chada harakatlangan fuqaro Denov tumanida yashovchi 1999-yilda tug'ilgan S.M.ga nisbatan Denov tumani sudi tomonidan [17] yoki Toshkent shahri Chilonzor tumani Muqimiy ko'chasida 2020-yil 10-avgust kuni soat 16.30 larda 22 yoshli yigit yalang'och holda aylanib yurgani holati [18] va yana shunday o'nlab holatlar bo'yicha sudlar tomonidan MJtKning 183-moddasi bilan huquqiy baholanib, ularga nisbatan ma'muriy qamoq tarzidagi jazolar qo'llangan.

Mazkur holatlarda jamoat tartibining buzilishi, ommaning osoyishtaligiga putur yetishi bilan bir vaqtda holat bevosita yoki bilvosita videoyozuvga olingan hamda ijtimoiy tarmoqlarga tarqatilgani, bu kabi holatlar tez-tez takrorlanib borayotgani sababli uning ijtimoiy xavflilik darajasini oshirmoqda. Biroq yuqorida qarindosh-urug'chilik munosabatlarida kelib chiqqan ixtilof sababli jamoat joyida o'zaro janjallashgan fuqarolarga nisbatan JKning 277-moddasi 2-qismi "g" bandi qo'shimcha kvalifikatsiya qilingan va huquqiy baholangan mazkur holatda shaxslarning aynan qaysi harakati shu band bilan kvalifikatsiya qilinganligi mavhumligicha qolgan.

Bu borada "Faqatgina omma oldida jinsiy aloqa qilinishi shu band bilan huquqiy baholanishi yoki bu band bilan kvalifikatsiya qilish uchun JKning 277-moddasi 1-qismida keltirilgan harakatlar sodir etilishi lozimmi?" degan haqli savol tug'iladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudi Plenuining 2002-yil 14-iyundagi "Bezorilikka oid ishlar bo'yicha sud amaliyoti haqida"gi 9-son qarori 2-bandida faqatgina JK 277-moddasi 2-qismi "b" bandi bilan kvalifikatsiya qilishdagi, ya'ni bir guruh shaxslar tomonidan sodir etilgan bezorilikda JK 277-moddasi 1-qismi alomatlari bo'lsagina ushbu band bilan javob-

garlik kelib chiqishi qayd etilgan, demak, JK 277-moddasi 2-qismi "g" bandida nazarda tutilgan qilmish sodir etilishi to'g'ridan to'g'ri jinoiy javobgarlikni keltirib chiqaradi.

Germaniyada bu borada jinsiy aloqa qilayotgan shaxslar boshqa fuqarolar ularni ko'rmasligi yoki eshitmasligi uchun barcha ehtiyot choralarini ko'rishlari kerak. Aks holda, ular nafaqat jamoat tartibini buzganlik uchun ming yevrogacha miqdorda jarima, balki bir yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan ham jazolanishi mumkin (GFR Jinoyat kodeksining 183-moddasi) [19].

AQShda ko'pgina shtatlarda jamoat joylarida jinsiy aloqa qilishni taqiqlovchi qonunlar mavjud. Biroq har bir holatda qilmish sodir etilgan joy jamoat joyi hisoblanishi yoki hisoblanmasligi sud tomonidan individual yondashuv asosida hal qilinadi. Agar shaxs kunduzgi vaqtda ko'chada mashinada jinsiy aloqa bilan shug'ullansa va bu yo'lovchilarga aniq ko'rinadigan bo'lsa, unda mashina saloni jamoat joyi sifatida baholanishi mumkin.

Shu bilan birga, Nyu-York sudi tomonidan *People v. McNamara*, 585 N.E.2nd 788 (1991) ishi bo'yicha qilmish boshqa shaxslarga ko'rinmagani sababli mashinadagi jinsiy aloqa holatini aynan boshqalarga ko'rinmagani uchun jamoat joyidagi jinsiy aloqa deb topmagan [20].

Shuningdek, AQShda jamoat joyi va binolaridagi jinsiy aloqaga to'g'ridan to'g'ri taqiq faqatgina ushbu hududlardagi hojatxonalariga nisbatan belgilangan. Bunda balkon yoki boshqa joyning jamoat joyi hisoblanishi yoki hisoblanmasligi masalasi holatga, jamoatchilik nigohiga osonlik bilan tashlanishiga qarab, sud pretsedentlari asosida hal qilinadi. AQShning Kaliforniya (Jinoyat kodeksining 314- va 647(a)-moddalar) [21] va Texas (Jinoyat kodeksining § 21.07(a)-moddasi) [22] shtatlarida jamoat joyida jinsiy aloqa qilish, agar ushbu aloqa jarayonini atrof-dagi shaxslar ko'rib qolishi ehtimoli mavjud bo'lsa, jinsiy aloqa qayerda sodir bo'lganidan qat'i nazar, bu holat jinsiy aloqaga kirishgan

shaxslarni javobgarlikka tortishga asos bo'ldi. Jamoat joyi deyilganda ushbu tushunchaga hattoki o'zining garajida turgan shaxsiy mashinasida jinsiy aloqaga kirishganda hamda bunda agar garaj eshiklari ochiq qolgan bo'lsa ham, atrofdagi insonlar ko'rib qolish ehtimoli mavjud bo'lgani sababli jamoat joyida jinsiy aloqa qilish deb talqin qilinadi. Jamoat joyi deb talqin qilinmasligining sharti garaj va mashina eshiklarining to'liq yopilgani va garajda oynalarning mavjud emasligi bilan belgilangan.

Ushbu mazmundagi qonunchilik Avstraliyaning Kvinslend va Yangi Janubiy Uels shtatlarida ham mavjud bo'lib, bir guruh shaxslar hordiq chiqarayotgan plyajda, agar shaxs jinsiy aloqaga kirishsa va ushbu jarayon atrofdagi shaxslar tomonidan ko'rilishi ehtimoli mavjud bo'lsa, jinsiy aloqaga kirishgan shaxs jamoat tartibini buzgan hisoblanadi va ushbu holat huquqbuzarga nisbatan jarima yoki qisqa muddatli qamoq jazosini qo'llash bilan jazolanadi [23].

Buyuk Britaniyada ham xuddi AQShdagi qoidalar amal qiladi. Shu bilan birga, jamoat joyidagi jinsiy aloqa uchun javobgarlikka tortishda ikki qonun normasi ham inobatga olinadi. Bular:

Jamoat tartibi to'g'risidagi qonunning (1986) 5-moddasiga muvofiq, bunday xatti-harakat boshqalarning eshitish qobiliyati yoki ko'rish doirasida sodir etilgan bo'lsa [24];

Jinsiy jinoyatlar to'g'risidagi qonunga (2003) ko'ra, xatti-harakatni jinoyat deb topish uchun shaxs o'zining jinsiy organlarini qasddan ko'rsatgan bo'lsa, javobgarlikka sabab bo'ladi [25].

Kanadada jamoat joyidagi jinsiy aloqa jazoga tortilishi uchun bu bir yoki bir nechta boshqa shaxslar ko'z oldida amalga oshirilishi kerak. Agar bu bir yoki bir nechta boshqa shaxslar ko'z oldida amalga oshirilsa yoki bir yoki bir nechta boshqa shaxslar buni ko'rish ehtimoli bo'lsa, unda juftlik Kanada Jinoyat kodeksining 173-moddasiga ko'ra, uyatsiz

qilmish sodir etgani uchun javobgarlikka tortilishi (maksimal jazo 18 oylik qamoq) mumkin [26].

Xorvatiya qonunchiligiga binoan, hatto fuqarolarning yashash xonadoni balkoni jamoat joyi sifatida talqin etilib, bunday joylarda jinsiy aloqa qilish javobgarlikka tortishga asos bo'lib xizmat qilib, 3-7 ming xorvat kunasigacha (taxminan 450-1100 AQSh dollari) miqdorda jarimaga sabab bo'ladi [27].

Mazkur tushuntirish insonlar hayotining axloqiy-huquqiy jihatlariga ta'sir etuvchi ijtimoiy masalalarga taalluqli bo'lgani bois jumlagi qonuniy izoh berish hamda uni normativ-huquqiy hujjatlarda belgilab qo'yish zarurati mavjud.

Shu bois bu borada JKning 8-bo'limida atamalarning izohli sharhiga aynan umum e'tirof etilgan axloq qoidalarini namoyishkorona mensimaslikda ifodalanuvchi o'taketgan behayolik jumlasiga huquqiy sharh qayd etish maqsadga muvofiq.

Bezorilik jinoyatlariga huquqiy baho berishda yana bir e'tibor berish lozim bo'lgan jihat mavjud. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 277-moddasi uchinchi qism "g" bandida bezorilik: jamoat tartibini saqlash vazifasini bajarib turgan hokimiyat vakili yoki jamoatchilik vakiliga yoxud bezorilik harakatlarining oldini olish chorasini ko'rgan boshqa fuqarolarga qarshilik ko'rsatib sodir etilgan bo'lsa uch yildan besh yilgacha ozodlikni cheklash yoxud uch yildan besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanishi nazarda tutilgan.

Amaliyotda bezorilik jinoyatlarini tergov qilish jarayonida holatga yuqoridagi band bilan huquqiy baho berishda kelib chiqayotgan bir qator xatoliklar uchraydi.

Jumladan, Sirdaryo viloyati Yangiyer shahri A. Jomiy ko'chasida joylashgan do'kondan A. ismli shaxs bir baklashka pivo olib, do'kon egasiga pulini to'lamasdan do'konni tark etishga harakat qiladi va unga qarshilik qilgan B. ismli sotuvchiga hech bir sababsiz qo'llari bilan bir necha marta zarba beradi.

Bu vaqtda do'konda bo'lgan V. ismli shaxs ularni ajratishga harakat qiladi, biroq A. ismli shaxs V. ismli shaxsga hech qanday tan jarohati yetkazmasdan B. ismli sotuvchiga yana bir necha zarba berib, voqea joyidan yashirindi. Shunday bo'lsa-da, Yangiyer shahri IIB huzuridagi tergov guruhi tergovchisi mazkur holatni O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 277-moddasi uchinchi qism "g" bandi bilan malakalaydi [28].

Yuqoridagi holatdan ma'lum bo'lmoqdaki, amaliyot bezorilik harakatlarining oldini olish chorasini ko'rgan shaxsga "qarshilik ishlash"ni noto'g'ri talqin qilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudi Plenumining "Bezorilikka oid ishlar bo'yicha sud amaliyoti haqida"gi qarori 10-bandida "Bezorilik harakatlari davomida aybdor jamoat tartibini saqlash vazifasini bajarib turgan hokimiyat yoki jamoatchilik vakiliga yoxud bezorilik harakatlarining oldini olish (to'xtatish) chorasini ko'rgan boshqa fuqarolarga faol qarshilik ko'rsatsa, shu jumladan, ularga nisbatan o'rtacha og'ir shikast yetkazish darajasida zo'rlik ishlatsa, bunday qilmish Jinoyat kodeksi 277-moddasi 3-qismining "g" bandi bilan to'liq qamrab olinadi va Jinoyat kodeksining boshqa moddalari bilan qo'shimcha kvalifikatsiya qilishni talab etmaydi", – deya belgilangan [29].

M.X. Rustamboyev bu borada: "Hokimiyat vakiliga qarshilik ko'rsatish – qasddan urish, yengil yoki og'ir tan jarohati, jismoniy og'riq yetkazishda ifodalanadigan faol harakatlardir. Jamoat tartibini qo'riqlash vazifasini bajaruvchi hokimiyat vakili yoki jamoatchilik yoxud bezorilik harakatiga qarshilik qilgan fuqaro badaniga o'rtacha shikast yetkazishni keltirib chiqargan qarshilik ko'rsatish bilan bog'liq bo'lishi lozim", – deb ta'kidlaydi [30, 272-b].

Yuqoridagi fikrlarga qo'shilgan holda shuni e'tirof etish lozimki, amaliyotda jinoyatlarni malakalash bilan bog'liq uchrayotgan aksariyat xatoliklar aynan normada ishlatilgan mavhum so'zlar yoki turlicha talqin

qilinishi mumkin bo'lgan jumlar qo'llangani bilan bog'liq, degan fikrdamiz. Shu sababli bezorilik jinoyati nazarda tutilgan mazkur bandda "qarshilik qilish" degan jummalarni "urib-do'pposlab" yoki "yengil tan jarohati yetkazib" degan jumlar bilan almashtirish maqsadga muvofiq.

Yuqoridagi Plenum qarorida urish-do'pposlashga tushuntirish berilgan bo'lib, unga ko'ra, aybdor tomonidan jamiyatda yurish-turish qoidalarini qasddan buzib, shaxsning badaniga shikast yetkazmagan holda bir necha zarba berish tushuniladi.

Yuqorida nomi keltirilgan Oliy Sud Plenumining 9-son qaroriga muvofiq, mayda bezorilik harakatlari davom etib, aybdorning keyingi harakatlari shaxsni urish-do'pposlash, unga yengil tan jarohati yetkazish yoki mulkka ancha miqdorda shikast yetkazish yoxud nobud qilish bilan sodir etilgan bo'lsa, shaxs ma'muriy javobgarlikka tortilmasdan, faqat jinoiy javobgarlikka tortiladi.

Ya'ni Oliy Sud shaxs bezorilik harakatlari sodir eta turib, jabrlanuvchining badaniga sud tibbiy nuqtayi nazardan baholanishi mumkin bo'lgan aynan qanday tan jarohatini yetkazishi javobgarlikni keltirib chiqarishi borasida tushuntirish bermagan.

Bu esa, o'z navbatida, huquqni qo'llovchi amaliyotchilar o'rtasida turli tushunmovchiliklarga sabab bo'lmoqda. Bu borada o'tkazilgan so'rovnoma davomida respondentlarning ko'pchiligi (44 %) bunday hollarda jabrlanuvchiga sog'liqning qisqa muddatga yomonlashuviga yoki mehnat qobiliyatining uncha uzoq bo'lmagan muddatga yo'qolishiga olib kelgan qasddan badanga yengil shikast yetkazgan hollardagina bezorilik jinoyatini tarkibini berishini bildirgan bo'lsa, 29 % respondentlar bunda og'irlik darajasidan qat'i nazar yetkazilgan tan jarohati bilan bog'liq hollarda qilmishning bezorilik sifatida kvalifikatsiya qilinishi lozimligini bildirishdi.

Yuqoridagi so'rovnoma natijalaridan ham ma'lum bo'lmoqdaki, amaliyotchilar bu borada yakdil fikrga ega emas. Shu sababli

sudlar mayda bezorilik hisoblangan ma'muriy huquqbuzarlikni bezorilik jinoyatidan farqlovchi Plenum qarorini qayta qabul qilishi va bu borada barcha nazariya va amaliyotda mavjud muammolar bo'yicha tushuntirishlar berib o'tishlari maqsadga muvofiq. Qolaversa, O'zbekiston Respublikasi Oliy Sud Plenumining "Bezorilikka oid ishlar bo'yicha sud amaliyoti haqida"gi 9-sonli qarori 2002-yil 14-iyundan buyon amalda ekani va o'tgan davr mobaynida mazkur holatlarga oid ijtimoiy munosabatlar o'zgargani hamda yangicha vaziyatlar bu borada ilmiy tadqiqotlar olib borishni taqozo etishini unutmazlik lozim.

Shu bilan birga, bugungi kunda virtual makon va virtual jarayonlar kabi tushunchalar paydo bo'lib, ijtimoiy tarmoqlar va ulardagi kontentlarga nisbatan haqorat yoki uyatsiz so'zlar, jumlar va turli tasvirlar bilan haqoratlar yoki uyatsiz so'zlar ishlatilishi holatlari kuzatilmoqda. Bunday hollarda javobgarlikning turi va jazo choralari borasida qanday yo'l tutilishi lozim, degan tabiiy savol tug'iladi.

F. Qurbonboyev qonunchilikka "raqamli jamoat joyi" tushunchasini kiritish lozimligini bildirib, unda e'lon qilinayotgan har bir munosabatni tartibga solish, bunday tartibga bo'ysunmagani uchun esa ma'muriy tartibda javobgarlikka tortish lozimligini ta'kidlaydi [31].

Bu borada yangi avlod olimlaridan S. Turemuratovning xulosalariga ko'ra, "Agar internet tarmog'i orqali hech kim o'qish imkoniga ega bo'lmaydigan, faqatgina foydalanuvchi o'zi o'qishi mumkin bo'lgan "chat"larda uyatsiz so'zlar bilan so'kinishlar ishlatilsa yoki shaxsni kamsituvchi so'zlar ishlatib haqorat qilishsa, bu – haqorat qilish deb topilishi, agar barcha o'qish imkoni mavjud bo'lgan joylarda xuddi shunday harakatlar sodir etilsa, bu mayda bezorilik deb topilishi lozim" [32, 36-b.].

Ushbu fikrlarga qisman qo'shilgan holda shuni e'tirof etish lozimki, haqiqatan ham

shaxsning virtual makonda faqatgina dialog ko'rinishida ifodalangan suhbatida bir shaxsning ikkinchi shaxsga nisbatan uning sha'ni va qadr-qimmatini kamsituvchi haqoratli so'zlar ishlatilishida MJtKning 41-moddasida nazarda tutilgan "haqorat qilish" nomli huquqbuzarlikning tarkibini tashkil etadi. Sababi mazkur ma'muriy huquqbuzarlik normasining dispozitsiyasida "Haqorat qilish, ya'ni shaxsning sha'ni va qadr-qimmatini qasddan kamsitish", – deya belgilab qo'yilgan. Demak, qanday usul yoki vosita yordamida bu amalga oshirilishidan qat'i nazar shaxsning o'zga shaxs sha'ni va qadr-qimmatini kamsitish qasdi bilan harakat amalga oshirilsa, huquqbuzarlik tugallangan hisoblanadi.

Biroq S. Turemuratovning barcha o'qish imkoni mavjud bo'lgan joylarda xuddi shunday harakatlar sodir etilsa, bu mayda bezorilik deb topilishi lozimligi borasidagi fikrlariga qo'shilmaymiz, sababi bunda agar aybdorning qasdi aynan o'zga shaxsning qadr-qimmatini kamsitishda ifodalangan bo'lsa, bunda to'g'ridan to'g'ri haqorat nomli jinoiy javobgarlikni keltirib chiqaradi. Fikrimizga asos sifatida O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 140-moddasi ikkinchi qismida keltirilgan dipozitsiyani keltirish lozim, ya'ni bunda "Nashr qilish yoki boshqacha usulda ko'paytirilgan tarzda, shu jumladan, omma-viy axborot vositalarida, telekommunikatsiya tarmoqlarida yoki Internet jahon axborot tarmog'ida joylashtirish orqali haqorat qilish", – deya belgilangan. Demak, haqorat mazmunan shaxsning sha'ni va qadr-qimmatini kamsitilishi ko'pchilikka ayon bo'lishi mumkin bo'lgan tarzda sodir etilishi, shu jumladan, OAVda, telekommunikatsiya tarmoqlarida yoki Internet jahon axborot tarmog'ida joylashtirish orqali sodir etilishi o'z-o'zidan bir shaxsga ma'lum bo'lishi mumkin bo'lgan haqoratdan ijtimoiy xavfliligi yuqori hisoblanadi. Shu sababli qonun chiqaruvchi uni og'irlashtiruvchi holat sifatida baholab, to'g'ridan to'g'ri jinoiy javobgarlikni nazarda tutgan.

Boshqa tomondan uyatsiz va haqoratli soʻzlarni virtual makonda biror-bir shaxsni (aniq shaxsni, uydirma yoki ommaning maʼlum toifasini emas) qadr-qimmatini kamsitishni koʻzlamasdan uyatsiz soʻzlar ishlatilishi mayda bezorilik sifatida kvalifikatsiya qilinishi lozim, degan fikrdamiz. Sababi bunda biror-bir shaxsning emas, balki shu virtual makonda boʻlgan ommaning osoyishtaligini buzuvchi, tarmoq foydalanuvchilarini behuzur qiluvchi hamda axloq qoidalariga zid xatti-harakat sifatida baholanadi.

Misol uchun, Yakkabogʻ tumani IIBga Madaniyat mahallasida yashovchi fuqaro B.M., Yangihayot mahallasida yashovchi S.S. va Toʻqboy mahallasida yashovchi M.Sh. ariza bilan murojaat qilib, unda Yakkabogʻ tumani Madaniyat mahallasida yashovchi fuqaro Q.N. ijtimoiy tarmoqning telegram kanali orqali ularning shaʼni va qadr-qimmatini kamsituvchi maʼlumotlarni tarqatib, ish faoliyatiga toʻsqinlik qilgan holda haqorat qilib kelayotganini maʼlum qilib, chora koʻrishni soʻragan.

Mazkur holat yuzasidan Yakkabogʻ tumani IIB xodimlari tomonidan olib borilgan surishtiruv ishlari davomida fuqaro Q.N. ijtimoiy tarmoqlarda fuqarolar B.M., S.S. va M.Sh.larni shaʼni va qadr-qimmatini kamsituvchi soʻzlar bilan haqoratlagan. Holat yuzasidan daliliy ashyolar tegishli tartibda protsessual rasmiylashtirib olingan.

Holat boʻyicha Yakkabogʻ tumani IIB huzuridagi Tergov boʻlinmasi tomonidan Oʻzbekiston Respublikasi JKning 140-moddasi 3-qismi “a” bandi bilan jinoyat ishi qoʻzgʻatilgan [33].

Shunday boʻlsa-da, huquqni qoʻllash amaliyotida ijtimoiy tarmoqlarda koʻpchilikka maʼlum tarzda aynan aniq shaxsning shaʼni va qadr-qimmatini kamsituvchi haqoratli soʻzlar ishlatilgan hollarni sud mayda bezorilik sifatida baholash hollari uchraydi.

Jumladan, 2023-yilda aktrisa S.F.ni instagram ijtimoiy tarmogʻida haqorat qilgan A.I.ning harakatlari MJtKning 183-moddasi bilan malakalanib, unga uzil-kesil 15 sutka

muddatga maʼmuriy qamoq tariqasida jazo qoʻllangan [34].

Bu borada xorij olimlaridan Y.S. Yefimova va A.S. Zinsovalar fikriga koʻra, raqamlashtirish rivojlangani sari yoshlarning virtual makonda agressiya, haqorat, zoʻravonlik va bezorilik harakatlari kuzatilmoqda. Kiberbulling tushunchasi fanga kirib kelib, texnologiya yordamida oʻzganing shaʼni va qadr-qimmatini sababsiz kamsitish yoki uni koʻpchilik oldida behurmat qilish bilan kechuvchi harakat sifatida baholash ekanligini taʼkidlaydi [35, 65–66-b].

Birinchi bor kiberbulling tushunchasini fanga Bil Belsi olib kirgan boʻlib, u kiberbullingga axborot texnologiyalaridan foydalangan holda oʻzga shaxslar yoki shaxslar guruhini kamsitish sifatida taʼrif bergan [36, 12–17-b].

Shu bilan birga, 2007-yilda AQShda taʼlim vazirligi tashabbusiga koʻra, dunyoga mashhur boʻlgan “MySpace”, “Facebook”, “Bebo”, “YouTube” singari ijtimoiy tarmoqlarda kiberbullingga qarshi kurashish tadbirlari doirasida virtual bezorilikni amalga oshiruvchi kanallarni bloklash kampaniyalari tashkil etilgan [37].

Albatta, bir qarashda kiberbulling faqatgina yoshlar va maktab oʻquvchilari orasida keng tarqalganday tuyiladi, biroq bugungi kunda ijtimoiy tarmoqda hammaga birday taʼsir etuvchi (ayniqsa, ayollarga nisbatan) axloq qoidalariga zid kiberbulling koʻrinishlari avj oldi. Bugungi kunda kiberbulling turlari sifatida trolling, xeyting, freyping, dissing, auting, ketfishing, stalking, griffing, seksting singari koʻrinishda aks etmoqda [38].

Rossiya Federatsiyasida kiberbulling koʻrinishida sodir etilgan huquqbuzarlik uchun javobgarlik belgilanishi borasidagi tashabbus ilgari surilgan boʻlib, unga koʻra, virtual makonda internet xizmat (servis) lar elektron xat-xabar (сообщения)lar bilan haqorat qilish, tahdid qilish, qoʻrqitish, bezorilik harakatlari uchun ham maʼmuriy, ham

jinoiy javobgarlik belgilanishi ko'zda tutilmoqda [39, 272-b].

Yevropa Ittifoqiga a'zo davlatlarning ak-sariyatida virtual makonda sodir etilgan bezorilik jinoyatlari uchun jinoiy javobgarlik nazarda tutilgan bo'lsa [40], Yangi Zelandiya davlati birinchilardan bo'lib ijtimoiy tarmoqlarda haqorat qilganlik uchun jinoiy javobgarlikni belgilagan [41].

Amerika Qo'shma Shtatlarining 44 ta shtatida kibermakondagi bezorilik, haqorat va obro'sizlantirish uchun jinoiy javobgarlik qayd etilgan [42, 1–20-b]. Germaniya Federativ Respublikasida kiberbulling va virtual bezorilik mazmuniga ko'ra fuqarolik yoki jinoiy javobgarlikni keltirib chiqarishi mumkin. GFRda bunday turdagi jinoyat xususiy ayblov qatoriga kiritilgan bo'lib, javobgarlik sanksiyasida 10 yildan ortiq ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazo nazarda tutilgani bilan e'tiborga sazovor [43, 298–314-b].

Bundan tashqari, Janubiy Koreya va Fransiya davlatlarida ham internet tarmoqlarida bezorilik hamda tahdidlar uchun javobgarlik choralari kuchaytirilmoqda [44].

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, virtual makonda bo'lgan ommaning osoyishtaligini buzuvchi, tarmoq foydalanuvchilarini behuzur qiluvchi hamda axloq qoidalariga zid xatti-harakat sifatida baholanishi lozim bo'lgan huquqbuzarlik turini belgilab qo'yish zarurati mavjud. Sababi O'zbekiston Respublikasi MJtKning 183-moddasida keltirilgan harakatlar mazkur turdagi huquqbuzarlikning tarkibini qamrab olmagan va bu o'z-o'zidan huquqni qo'llovchi amaliyotchilarning normani turli xilda talqin qilishiga sabab bo'lmoqda. Yuqoridagi amaliy misollar bunga asos bo'la oladi.

Tadqiqot natijalari tahlili

Yuqoridagi bezorilik jinoyatiga oid tadqiqotlar natijasida quyidagi muammolarni bayon etishimiz mumkin. Jumladan:

birinchidan, jamiyatda yurish-turish qoidalarini qasddan mensimaslik deganda normativ-huquqiy hujjatlar, odob va axloq nor-

malari, urf-odat, an'analar bilan belgilangan jamoat tartibini (odamlararo munosabatlar, yurish-turish qoidalari, shakllangan ijtimoiy turmush tarzini) qo'pol tarzda buzish tushuniladi;

ikkinchidan, O'zbekiston Respublikasi JKning 277-moddasi 2-qismi "g" bandida nazarda tutilgan "umum e'tirof etilgan axloq qoidalarini namoyishkorona mensimaslikda ifodalanuvchi o'taketgan behayolik" jumlasini insonlar hayotining axloqiy-huquqiy jihatlari-ga ta'sir etuvchi ijtimoiy masalalarga taalluqli bo'lgani bois ushbu jumlagaga qonuniy izoh berish hamda uni normativ-huquqiy hujjatlarda belgilab qo'yish zarurati mavjud;

uchinchidan, bezorilik jinoyatlariga huquqiy baho berishda O'zbekiston Respublikasi JKning 277-moddasi uchinchi qismi "g" bandida bezorilik: "jamoat tartibini saqlash vazifasini bajarib turgan hokimiyat vakili yoki jamoatchilik vakiliga yoxud bezorilik harakatlarining oldini olish chorasini ko'rgan boshqa fuqarolarga qarshilik ko'rsatib sodir etilgan bo'lsa" bandidagi "qarshilik qilish" degan jummalarni "*urib-do'pposlab*" yoki "*yengil tan jarohati yetkazib*" degan jummlalar bilan almashtirish maqsadga muvofiq;

to'rtinchidan, bugungi kunda virtual makon va virtual jarayonlar kabi tushunchalar paydo bo'lib, ijtimoiy tarmoqlar va ulardagi kontentlarga nisbatan haqorat yoki uyatsiz so'zlar, jummlalar va turli tasvirlar bilan haqoratlar yoki uyatsiz so'zlar ishlatilish holatlari kuzatilayotganligi bois O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi hamda Jinoyat kodeksiga ushbu ijtimoiy xavfli qilmishni belgilab qo'yish maqsadga muvofiq.

Xulosa

Yuqoridagi tahlillar natijasida O'zbekiston Respublikasi JKning 8-bo'limida atamalarining izohli sharhiga aynan umum e'tirof etilgan axloq qoidalarini namoyishkorona mensimaslikda ifodalanuvchi o'taketgan behayolik jumlasiga quyidagi mazmunda huquqiy sharh qayd etish maqsadga muvofiq.

Umum e'tirof etilgan axloq qoidalarini namoyishkorona mensimaslikda ifodalovchi o'taketgan behayolik – jamoat joylarida ommaga namoyishkorona tarzda behayolik bilan munosabatda bo'lish, ya'ni shaxslarning jinsiy a'zolarini berkitishi lozim bo'lgan kiyimlarini kiymasdan yoki butunlay kiyimsiz yoxud fuqarolarning nazari tushishi mumkin bo'lgan joylarda jinsiy aloqa qilish.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi MjTKning 183¹-moddasini kodeksga kiritish va uni quyidagicha belgilab qo'yish maqsadga muvofiq.

183¹-modda. Virtual mayda bezorilik

Virtual mayda bezorilik, ya'ni ommaviy axborot vositalarida, telekommunikatsiya tarmoqlarida yoki Internet jahon axborot tarmog'idagi foydalanuvchi ommaning osoyishtaligini buzuvchi, tarmoq foydalanuvchilarini behuzur qiluvchi yoki axloq qoidalariga zid mazmundagi xat-xabarlar, rasmlar yoki boshqa video-foto materiallar joylash —

bazaviy hisoblash miqdorining uch baravaridan besh baravarigacha miqdorda jarima solishga yoki o'n besh sutkagacha muddatga ma'muriy qamoqqa olishga sabab bo'ladi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi JK 277-moddasi 3-qismi "g" bandida nazarda tutilgan "qarshilik qilish" degan jummalarni "*urib-do'pposlab*" yoki "*yengil tan jarohati yetkazib*" degan jumlar bilan o'zgartirish taklif etiladi.

Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksiga 277¹-moddasini quyidagi tahrirda kiritish maqsadga muvofiq.

277¹-modda. Virtual makondagi bezorilik

Virtual makondagi bezorilik, ya'ni ommaviy axborot vositalarida, telekommunikatsiya tarmoqlarida yoki Internet jahon axborot tarmog'idagi foydalanuvchi ommaning osoyishtaligini buzuvchi, tarmoq foydalanuvchilarini behuzur qiluvchi yoki axloq qoidalariga zid mazmundagi xat-xabarlar, rasmlar yoki boshqa video-foto materiallar joylash, shunday harakatlar uchun ma'muriy jazo qo'llaniganidan keyin sodir etilgan bo'lsa, —

bazaviy hisoblash miqdorining ellik baravaridan yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki uch yuz soatgacha majburiy jamoat ishlari yoxud uch yilgacha axloq tuzatish ishlari bilan jazolanadi.

O'sha harakatlar:

a) ancha zarar yetkazish bilan bog'liq holda sodir etilsa;

b) jabrlanuvchini o'z xizmat yoki fuqarolik burchini bajarishi munosabati bilan bog'liq holda;

v) xavfli residivist tomonidan yoki haqorat qilganligi uchun ilgari sudlangan shaxs tomonidan qilingan bo'lsa, —

bazaviy hisoblash miqdorining to'rt yuz baravaridan olti yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki ikki yildan uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoxud bir yilgacha ozodlikni cheklash bilan jazolanadi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, fuqarolarning shaxsiy hayoti daxlsizligi qonunlar bilan kafolatlangan, biroq bu jamiyatda umum qabul qilingan axloq normalarini toptashga izn bermaydi, ya'ni hatto xususiy mulk hududida ham muayyan qoidalarga rioya qilish lozim. Shundagina jamiyatdagi sog'lom muhit barqaror bo'lib, uning asrlari davomida shakllangan axloqiy qadriyatlarini bus-butunligiga putur yetmaydi.

REFERENCES

1. Abdimuratov Z. Bezorilik jinoyati tushunchasi [The concept of the crime of bullying]. Available at: <https://nor.uz/?p=16101>
2. Xudayberdiyev A.A. Jamoat joylarida sodir etiladigan bezorilik huquqbuzarliklarining kriminologik tavsifi [Criminological description of bullying offenses committed in public places]. Proceedings of the International scientific-online conference "Development of pedagogical technologies in modern sciences". Tashkent, 2022.
3. Djavkashev J.A. Bezorilik jinoyati va uning o'ziga xos xususiyatlari [The crime of bullying and its peculiarities]. *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (Carjis)*, 2022, p. 540.
4. Xudayberdiyev A.A., Iskandarov Y.B. Jamoat joylarida sodir etiladigan bezorilik huquqbuzarliklarining kriminologik tavsifi [Criminological description of bullying offenses committed in public places]. *Development of Pedagogical Technologies in Modern Sciences*, 2022, no. 1 (6), pp. 33–37. DOI: 10.5281/zenodo.7432078
5. Article on the official pages of the Supreme Court of the Republic of Uzbekistan. Telegram. Available at: <https://t.me/oliysuduz>
6. Berdialiev B. Bezorilik tushunchasi jamoat tartibiga qarshi jinoyatlarning turi sifatida [The concept of bullying as a type of crime against public order]. *Jamiyat va innovatsiyalar – Society and innovations*, vol. 4 (6), pp. 255–260. DOI: 10.47689/2181-1415-vol4-iss6/S-pp255-260
7. Avezov S. Jamiyatdagi axloqiy munosabatlarning chegaralari ham qonunlar bilan belgilanadi [The boundaries of moral relations in society are also determined by laws]. Darakchi.uz. Available at: <https://darakchi.uz/uz/128466>
8. Egorov V.S. Ugolovnaya otvetstvennost' za khuliganstvo [The boundaries of moral relations in society are also determined by laws]. Abstract of PhD thesis. Moscow, 2000, p. 28.
9. Zarubin V.I. Ugolovnaya otvetstvennost' za khuliganstvo [Criminal liability for hooliganism]. Abstract of PhD thesis. Moscow, 2001, p. 24.
10. Gore T., Maundy C. Criminal Law. 1977, 342 p.
11. Kudelnich A.V. Ugolovno-pravovaya okhrana obshhestvennogo poryadka v sovremennoy Rossii [Criminal law protection of public order in modern Russia]. Abstract of PhD thesis. Moscow, 2000, p. 44.
12. Borisov S.V. Khuliganstvo: ugolovno-pravovoy i kriminologicheskiy aspekty [Hooliganism: criminal law and criminological aspects]. Abstract of PhD thesis. Moscow, 2005, p. 18.
13. Hauptmann W. Mediales Gewalt-Bombardement (Mediengewalt gegen Kinder und Jugendliche. *Medien.*, 1993, no. 11, pp. 15–19.
14. Zhih Ju.I. Ugolovnaya otvetstvennost' za gruppovoye khuliganstvo [Criminal liability' for group hooliganism].
15. Samarqandda ko'chani yalang'och kezgan yigitlar 15 sutkaga qamaldi [In Samarkand, the guys who walked the street naked were imprisoned for 15 days]. Kun.uz. Available at: <https://kun.uz/48801775> <https://samviib.uz/uz/guide>
16. Internetda Urganch shahrining markaziy ko'chasi bo'ylab yalang'och holda ketayotgan erkak videosi tarqaldi [A video of a man walking naked along the Central Street of Urgench City went viral on the Internet]. Daryo.uz. Available at: <https://daryo.uz/k/2020/10/21/internetda-urganch-shahrining-markaziy-kochasi-boylab-yalangoch-holda-ketayotgan-erkak-videosi-tarqaldi>
17. Denovda 23 yoshli yigit ko'chada yalang'och holda harakatlandi [In Denov, the 23-year-old moved naked on the street]. Bugun.uz. Available at: <https://bugun.uz/denovda-23-yoshli-yigit-kochada-yalangoch-holda-harakatlandi-video>
18. Toshkentda qiz tanishi bilan janjallashib qolgan yigit ko'chani yalang'och holda sayr qildi [In Tashkent, a guy with whom the girl quarreled with an acquaintance wandered the street naked]. Everyday.uz. Available at: <https://everyday.uz/incidents/4795-news.html>

19. The Criminal Code of the Federal Republic of Germany as amended on November 13, 1998 as of May 15, 2003.
20. What you need to know before you have sex outside. Bustle.com. Available at: <https://www.bustle.com/articles/163640-how-to-have-sex-outside-because-having-an-escape-route-is-key>
21. California Penal Code, adopted by the Legislature of California in February 1872. Available at: <https://leginfo.legislature.ca.gov/faces/codes>
22. Texas Penal Code. Available at: <https://txpenalcode.com/>
23. Criminal Code 1899 - As at 1 December 2023 - Act 9 of 1899. Available at: http://www8.austlii.edu.au/cgi-bin/viewdb/au/legis/qld/consol_act/cc189994/
24. Public Order Act 1986. Available at: <https://www.legislation.gov.uk>
25. Sexual Offences Act 2003. Available at: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2003/42/contents>
26. The Criminal Code of Canada. Available at: <https://www.justice.gc.ca/eng/csj-sjc/ccc/index.html>
27. Overview of judicial practice in criminal cases. Matters of criminal qualification. Available at: <https://sud.uz/> (accessed 25.12.2022).
28. Rustamboyev M.X. Jinoyat huquqi [Criminal Law]. General part. Tashkent, 2006, p. 272.
29. Qurbonboyev F. Raqamli jamoat joyida bo'lish qoidalarini belgilash vaqti keldi... Kech qolmaylik! [It's time to set the rules for being in a digital public place... Let's not be late!]. Gazeta.norma.uz. Available at: https://gazeta.norma.uz/publish/doc/text174539_raqamli_jamoat_joyida_bulish_qoidalarini_belgilash_vaqti_keldi_kech_qolmaylik
30. Turemuratov S. Haqorat qilish va so'kinish: nima farqi bor? [Insult and slaughter: what's the difference?]. Hudud24.uz. Available at: <https://hudud24.uz/news/khakorat-kilish-va-sukinish-nima-farki-bor>
31. Fuqarolarni ijtimoiy tarmoq orqali haqorat qilganlik uchun jinoyat ishi qo'zg'atildi [A criminal case was filed for insulting citizens through the social network]. Available at: <https://qviib.uz/uz/news/fuqarolarni-ijtimoiy-tarmoq-orqali-haqorat-qilganlik-uchun-jinoyat-ishi-qozgatildi>
32. "O'ldirib, uying eshigiga osib ketaman, kafanlikni tayyorlab qo'yaveringlar, dedi". Aktrisa Sitora Farmonova hayotiga tahdid qilayotgan muxlisi haqida gapirdi ["I will kill and hang on the door of your house, and let you prepare the shroud," he said. Actress Sitora Farmanova spoke about her fan who threatens her life]. Daryo.uz. Available at: <https://daryo.uz/k/2024/01/23/>
33. Efimova E.S. Kiberbulling kak problema psixopedagogiki virtual'nykh sred [Cyberbullying as a problem of psychopedagogy of virtual environments]. *Advances in Chemistry and Chemical technology*, 2014, vol. XXVIII, no. 7. pp. 65-66.
34. Amirova D.K., Kuniysyna Ju.V. K voprosu ob ustanovlenii ugolovnoy otvetstvennosti za kiberbulling [On the issue of establishing criminal liability for cyberbullying]. *Scientific Notes of the Kazan Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia*, 2022, vol. 7, no. 1 (13). pp. 12-17.
35. Belsey B. Cyberbullying: An Emerging Threat to the «Always On» Generation. Available at: http://www.cyberbullying.ca/pdf/Cyberbullying_Article_by_Bill_Belsey.pdf
36. Zincova A.S. Vliyaniye kiberbullinga na lichnost' podrostka [The impact of cyberbullying on a teenager's personality]. Available at: <http://www.sworld.com.ua/konfer31/350.pdf>
37. Kameneva A. Pravovyye aspekty kiberbullinga [Legal aspects of cyberbullying]. Available at: <https://xn--80aidamjr3akke.xn--p1ai/articles/pravovye-aspekty-kiberbullinga>
38. Methodological recommendations on the placement on information stands, official Internet sites and other information resources of educational organizations and bodies responsible for managing education, information on safe behavior and use of the Internet: Letter of the Ministry of Education and Science dated 05/14/2018 No. 08-1184. Available at: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_298618/
39. European Union European Parliament. Available at: <https://www.europarl.europa.eu/portal/en>

40. Avganov S. Kiberbulling, ili nemnogo ob internet-travle [Cyberbullying, or a little bit about Internet harassment]. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37000746
41. Cohen-Almagor R. Bullying, Cyberbullying and Parental Responsibility. *International Journal of Smart Security Technologies (IJSSST)*, 2021, vol. 8 (2), pp. 1–20.
42. Riebel J., Jäger R.S., Fischer U.C. Cyberbullying in Germany – an exploration of prevalence, overlapping with real life bullying and coping strategies. *Psychology Science Quarterly*, 2009, vol. 51, no. 3, pp. 298–314.
43. Zarubin V.I. Ugolovnaya otvetstvennost' za khuliganstvo [Criminal liability for hooliganism]. PhD thesis. Moscow, 2001, p. 179.
44. Shestakov D.A. The Criminal Code of the Federal Republic of Germany.

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.rols.2024.8.1./UXTW4602>
UDC: 343.98(045)(575.1)

НОВЫЕ СПОСОБЫ ОТМЫВАНИЯ ДЕНЕЖНЫХ СРЕДСТВ ПРИ СОВЕРШЕНИИ КИБЕРПРЕСТУПЛЕНИЙ

Сабырбаева Айнура Бахыт кызы.

доцент кафедры уголовно-процессуального права
Академии МВД Республики Узбекистан
ORCID: 0000-0002-8364-5319
e-mail: a_sabyrbaeva@inbox.ru

Аннотация. В статье рассматриваются современные способы, используемые для отмывания денежных средств, добытых преступным путём при совершении киберпреступлений, а также обосновывается необходимость внесения изменений в действующее уголовное и административное законодательство за передачу банковской карты или номеров сим-карт третьим лицам, в том числе и в отношении самих дропов, так как именно данные инструменты играют ключевую роль в сокрытии следов преступления и отмывании денежных средств. Описывается роль дропов и дроповодов в составе организованной преступной группы, а также преступные схемы, которые используются для нахождения дропов в виртуальной сфере путём размещения рекламы о трудоустройстве (возможность получения «лёгкого» заработка) или нахождения в режиме офлайн (через знакомых, среди лиц с алкогольной зависимостью или лиц без определённого места жительства). Кроме того, в статье рассматриваются виды дропов, или денежных мулов, с приведением примеров об особенностях той или иной категории. Сделан сравнительно-правовой анализ зарубежного законодательства об ответственности за передачу третьим лицам платёжной карты или номера сим-карты (КНР, Франция, Германия), а также практический опыт КНР в противодействии легализации доходов, добытых преступным путём.

Ключевые слова: киберпреступность, дроп, дроповод, платёжная карта, отмывание денежных средств, номера сим-карт, уголовная ответственность, мобильные операторы.

KIBERJINOYATLARNI SODIR ETISHDA PUL MABLAG'LARINI YUVISHNING YANGI USULLARI

Sabirbayeva Aynura Baxit qizi,

O'zbekiston Respublikasi IIV akademiyasi
Jinoyat-protsessual huquqi kafedrasida dotsenti

Annotatsiya. Maqolada kiber jinoyatlar sodir etishda jinoiy yo'l bilan olingan pullarni legallashtirishda qo'llanadigan zamonaviy usullar ko'rib chiqilgan, shuningdek, droplarga nisbatan bank kartasi yoki SIM-karta raqamlarini uchinchi shaxslarga o'tkazish uchun javobgarlik belgilash va amaldagi jinoiy va ma'muriy qonunchilikka o'zgartirish kiritish zarurligi asoslangan. Aynan shu vositalar jinoyat izlarini yashirishda va jinoyatchilikdan olingan daromadlarni legallashtirishda muhim ahamiyatga ega. Unda uyushgan jinoiy guruhning bir qismi sifatida droplar va dropovodlarning o'рни va vazifalari, shuningdek, droplarni topishning usullari, ya'ni onlayn reklama joylashtirish orqali (ishga joylashish bo'yicha e'lonlar, masalan, "oson" daromad topish) yoki oflayn

rejim (tanishlar, spirtli ichimliklarni iste'mol qilishga moyil bo'lgan shaxslar, yashash joyi aniq bo'lmagan shaxslar), droplarni topish uchun ishlatiladigan jinoiy sxemalar tasvirlangan. Bundan tashqari, maqolada droplarning turlari va har bir toifaning xususiyatlari misollar bilan keltirilgan. To'lov kartasi yoki SIM-karta raqamini uchinchi shaxslarga o'tkazish uchun javobgarlik to'g'risidagi xorijiy qonunchilikning (Xitoy, Fransiya, Germaniya) qiyosiy-huquqiy tahlili amalga oshirgan, shuningdek, Xitoy Xalq Respublikasining jinoyatchilikdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish bo'yicha amaliy tajribasi ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: kiberjinoyatchilik, drop, dropovod, to'lov kartasi, jinoiy daromadlarni legallashtirish, SIM-karta raqamlari, jinoiy javobgarlik, uyali aloqa operatorlari.

NEW WAYS OF MONEY LAUNDERING IN CYBERCRIMES

Sabirbaeva Ainura Bakhit kizi,

Associate Professor of the Department
of Criminal Procedure Law,
Academy of the Ministry of Internal Affairs
of the Republic of Uzbekistan

Abstract. *The article considers modern methods used for laundering criminally obtained funds in the course of committing cybercrimes, and substantiates the necessity to amend the current criminal and administrative legislation for transferring bank card or SIM card numbers to third parties as for the droppers themselves. Since these tools play a key role in hiding traces of crime and money laundering. The article describes the role of droppers and droppers as part of an organized criminal group, as well as criminal schemes that are used to find droppers in the virtual sphere by placing advertisements for employment (obtaining "easy" earnings) or by finding them offline (through acquaintances, among persons with alcohol addiction or persons of no fixed abode). In addition, the article discusses types of dropships or money mules with examples of peculiarities of this or that category. A comparative legal analysis of foreign legislation on liability for the transfer of payment card or SIM card number to third parties (PRC, France, Germany) is made, as well as the practical experience of the PRC in combating money laundering.*

Keywords: *cybercrime, dropping, dropper, payment card, money laundering, SIM card numbers, criminal liability, mobile operators.*

Введение

Ни для кого ни секрет, что преступники день ото дня совершенствуют свои методики и способы для облегчения совершения преступлений, в том числе и киберпреступники, которые для достижения своих преступных целей используют не только IT-навыки, программирование, (де)шифрование, социальную инженерию, но и имеющиеся лазейки в законе. Киберпреступность давно перешагнула порог от совершения кибератак в одиночку, в режиме alone до создания целых организованных преступных групп. К этому про-

цессу также подключились и те, кто раньше осуществлял все преступные замыслы в офлайн-режиме, к примеру наркоторговцы, торговцы оружием и т. д.

Возможности глобальной сети Интернет, в том числе и Darknet, поражают. В Darknet можно не только приобрести наркотики, конфиденциальные данные клиентов банков или платёжных систем, софт для осуществления кибератаки, так и набрать команду для осуществления той или иной преступной схемы в виртуальном пространстве (coder, topic starter, vbiver, scammer и т. д.). Объеди-

нение в команду особенно крайне важно в киберпреступлениях, связанных с завладением чужими денежными средствами, так как каждый член организованной группы выполняет определённую роль. Одним из важнейших членов данной группировки является тот, кто помогает сокрыть следы преступления и отмыть денежные средства, чтобы не попасться в сети правоохранительных органов. Его именуют по-разному: в европейских странах – money mull (денежный мул), у нас – дроп.

Проанализированные данные показывают, что за денежным мулом стоят не мелкие преступники, а сложные преступные организации, вопреки ожидаемому. Как выразился президент Евроюста Джон Лейден (John Leyden): «Важно понимать, что отмывание денег на первый взгляд может показаться мелким преступлением, но оно организовано организованными преступными группами» [1]. Однако, к сожалению, роль дропов или денежных мулов остаётся в значительной степени неисследованной, как для IR, так и для социальных наук [2].

Следует отметить, что появление термина «отмывание денег» для обозначения процесса преобразования денег, полученных преступным путём, в имущество, имеющее вид правомерно полученного, часто связывают с деятельностью известного чикагского гангстера Аль Капоне. Согласно распространённой версии, денежные средства, получаемые от бутлегерства – контрабанды алкоголя в период действия так называемого «сухого закона» в США, для введения в легальный оборот смешивались с выручкой принадлежавшей Аль Капоне сети прачечных самообслуживания [3]. Таким образом происходило отмывание «грязных» денег и их «обеление». Хотя в юридическом и законодательном контексте это выражение впервые появилось в США в 1982 году.

Сегодня опасность киберпреступлений связана с тем, что поймать преступника и выследить его очень трудно, так как используются современные технологии, такие как VPN-сервис (при использовании платной версии стоимостью от 500 долларов США найти местоположение преступника практически нереально). К тому же для отмывания денег обязательно нужен человеческий капитал – дропы.

Дроп, или денежный мул, которого иногда называют «смурфером», это человек, который переводит деньги, полученные незаконным путём, например путём кражи или мошенничества. Денежные мулы переводят средства лично, через курьерскую службу или в электронном виде от имени других [4]. Дропы – это те, кого используют преступники, скорее, как «расходный материал», потому что именно на них сотрудники правоохранительных органов выходят в первую очередь. Данного мнения придерживается и ряд европейских учёных [5].

По мнению Рэнер Халс (Rainer Hulsse), «Преступники обычно нанимают денежных мулов в западных странах, чтобы им не приходилось переводить украденные деньги непосредственно на свои собственные банковские счета, поскольку это значительно облегчило бы правоохранительным органам выявление бенефициаров» [6, с. 1008].

Банки, в которых открываются счета денежных мулов, чтобы снять с себя ответственность, придумали теорию securitisation (т. е. объявляются представляющими угрозу безопасности), утверждая, что денежные мулы подвергаются секьюритизации [7, с. 415].

Материалы и методы

В ходе исследования широко использовались методы познания: анализа, синтеза, логики, сравнительно-правового анализа, наблюдения, обобщения, системного анализа, опроса. Кроме того, были изуче-

ны материалы уголовных дел, расследуемых в Отделе по борьбе с преступлениями в сфере информационных технологий ОБПСИТ ГУВД города Ташкента, а также приговоров, вынесенных судами города Ташкента в отношении лиц, совершивших киберпреступления. Также был проведён опрос среди следователей и дознавателей по поводу необходимости внесения изменений в уголовное и административное законодательство за передачу банковской платёжной карты или номера сим-карты третьим лицам (дропам).

Результаты исследования

Преступная схема такова, что дроповоды (организуют деятельность дропов) находят дропов либо в онлайн-, либо в офлайн-режиме.

В онлайн-режиме дропов находят через социальные сети (Telegram, Instagram, Facebook) путём выкладывания объявлений подобного рода («Хотите заработать деньги быстро и без усилий? Опыт не требуется! Только желание заработать!» и т. д.). Уровень грамотности авторов данных объявлений – дроповодов очень низкий. Как верно отметил в своём исследовании Брук С. Чарльз (Brooke S. Charles): «Тем не менее их образование, по-видимому, базовое, учитывая плохой язык в их электронных письмах о приёме на работу» [8].

После размещения рекламы и объявлений с дроповодами связываются потенциальные дропы. Как отметили некоторые учёные, денежных мулов вербуют с использованием различных подходов, часто заманивая обещаниями роскошного образа жизни, чтобы заинтересовать потенциальных денежных мулов [7]. На данную удочку в основном попадают лица с низким уровнем образования либо с низкой финансовой грамотностью, так как любой грамотный человек понимает, что «бесплатный сыр бывает только в мышеловке» и получить работу за 10 тыс. дол-

ларов США, не прилагая никаких усилий, нереально.

Стоит отметить, что существует несколько видов дропов. ФБР делит денежных мулов на три категории в зависимости от их целей и степени вовлечённости: неосведомлённые денежные мулы; сознательные денежные мулы; денежные мулы – соучастники [9].

Дропы первой категории не знают, что с их помощью совершается сокрытие следов преступления. Так, по уголовному делу № 1-1003-2204/773 [10], граждане Ю. и Э., по предварительному сговору с группой лиц, занимались тем, что находили дропов, в основном в офлайн-режиме среди знакомых и родственников (последние не знали о том, что их конфиденциальные данные похищены), чьи платёжные карты в последующем использовались для отмывания денег. За каждую платёжную карту дроповоды получали 20 долларов США.

Вторая категория дропов: они сами связываются с дроповодами и продают свои платёжные карты или номера сим-карт дроповодам за определённую сумму денег. В социальной сети Telegram существует множество групп, в которых продаются и приобретаются подобные услуги. Для совершения данного преступления дроповоды требуют выполнить его инструкции, заключающиеся в том, чтобы оформить платёжную карту определённого банка и через банкомат подключить смс-информирование на указанный дропом телефонный номер. После этого дроп должен сломать физическую карту. Весь этот процесс сопровождается видеofиксацией. После выполнения данных требований дропу на указанную им карту скидывается обговоренная сумма денег (от 20 тыс. до 3 млн сумов в зависимости от количества, типа платёжной карты (VISA, HUMO, UzCard) и банка, в котором открыт банковский счёт). Следует отметить, что

даже при выявлении дропа выйти на дроповода в данном случае практически невозможно, так как не было физического контакта, аккаунт открыт на купленные на специальных платформах виртуальные номера, телефонный номер, который использовался для привязки карты, также был куплен в данных социальных сетях, и деньги переведены на счёт дропа с карты другого дропа.

Согласно отчёту правоохранительных органов Швеции, становится проблемой найти достаточно наивных людей, согласных стать дропами [11, с. 41], однако, как показывает анализ изучения уголовных дел, в каждом случае совершения вишинга преступниками использовались карты дропов [12].

Возникает вопрос зачем нужны карты дропов? Они играют ключевую роль в том, чтобы истинные преступники оставались в тени. Сначала они осуществляют киберпреступление, к примеру фишинг или вишинг, после чего похищенные денежные средства направляются на счёт карт-дропов. На карте дропов деньги остаются не более часа, они немедленно перекидываются на несколько карт дропов, а потом через электронные кошельки или криптобиржи выводятся на зарубежные счета. После получения сведений, составляющих банковскую тайну, естественно, сотрудники выходят на дропов, но у тех есть ответ: до этого они продали свои карты за определённую сумму.

Третья категория дропов – те, кто в курсе того, что благодаря им отмываются деньги, добытые преступным путём. Но, несмотря на это, за каждую транзакцию и перевод через его карту они получают вознаграждение. Так, по уголовному делу № 1-1007-2201/253, гражданка Н. в мессенджере Telegram, вступив в преступный сговор с неизвестным лицом с никнеймом «Mercedes» и обговорив заведомо преступный план хищения денежных средств

с банковских пластиковых карт граждан с условием получения 3 % от украденной суммы, предоставила данному лицу доступ к своим банковским пластиковым картам с целью транзита украденных средств через её банковские пластиковые карты на кошельки платёжного сервиса QIWI. В данном конкретном случае она была привлечена к уголовной ответственности по статье 243 УК.

Однако первую и вторую категорию дропов привлечь к уголовной ответственности практически невозможно в связи с тем, что в национальном законодательстве не предусмотрена уголовная ответственность за продажу и передачу третьему лицу банковской карты, что является главным инструментом и лазейкой при отмывании денег. Привлечь дропа как соучастника по статье 243 УК возможно, но только после допроса дроповода, который и должен указать, знал дроп об источнике поступавших на его счёт денег или нет, а, учитывая сложную схему по вербовке дропа, изобличить дропа таким образом очень сложно. Во-первых, понимание того, что денежный мул является невинной жертвой, в значительной степени исключает применение к нему жёстких мер. Как было отмечено в отчётах швейцарского Подразделения финансовой разведки Швейцарии, большинству денежных мулов сходит с рук отсутствие штрафов, или они отделываются только небольшим штрафом из-за трудности доказать, что мул осведомлён о преступлении [13].

Дропов в онлайн-режиме ищут, как правило, среди алкоголиков, бомжей, в студенческих общежитиях и многолюдных местах, где за определённую сумму денег их просят оформить в ближайшем банке платёжную карту или номер сим-карты, чтобы сразу пройти онлайн-идентификацию в мобильном приложении для последующего осуществления транзакции. В проведённом исследовании

в Малайзии было установлено, что синдикаты обычно получают счета денежных мулов (также известные как суррогатные счета) путём обмана тех, кто нуждается в дополнительном доходе и имеет низкий уровень финансовой грамотности [14, с. 481]. Это не только лица престарелого возраста, но и молодые люди.

Не только банковская карта, но и номер сим-карты также является основным предметом сделок между дропами и дроповодами, так как для осуществления регистрации в мобильных приложениях и транзакции необходима привязка банковской платёжной карты к номеру сим-карты. Однако схема приобретения сим-карт немного отличается от получения банковских карт, так как дроповодам в данном случае нужны физические сим-карты, которые он должен получить от дропа. Так, дропов просят оформить на себя сим-карты, желательно несколько (в РФ, к примеру, правоохранительными органами у одного дропа было изъято 1 608 карт [15]), оставить физические сим-карты в определённом месте, скинуть локацию, чтобы избежать реального контакта с дроповодом (аналогичная схема действует и для закладчиков наркотических средств). После выполнения инструкции дропу скидываются денежные средства на указанную им карту.

Номера телефонов сим-карт используются не только для привязки банковской карты, но и для осуществления полноценной транзакции посредством услуги «Мобильный платёж» (фактически она сама выполняет роль платёжной карты), похищенные денежные средства перенаправляются на другие телефонные номера дропов, а потом через электронные кошельки или криптобиржу, к примеру Binance осуществляются P2P переводы для покупки криптоактивов через обменников и, направляя деньги на «горячий» кошелек самой платфор-

мы (Hot Binance), переводятся на другие криптокошельки.

Хотя в правилах использования сервиса «Мобильный платёж», к примеру мобильного оператора Билайн, установлена возможность не исполнения или приостановления оператором распоряжения о переводе денежных средств, «при возникновении у оператора оснований полагать, что существует риск направления несанкционированного Распоряжения и/или нарушения требований законодательства Республики Узбекистан в области противодействия легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путём, и финансирования терроризма. Но обязательным условием является уведомление об этом абонента посредством направления SMS-сообщения или иным способом» [16]. Это, естественно, может привести к тому, что абонент будет стараться быстрее перевести денежные средства через другие сервисы, чтобы сохранить оставшуюся часть похищенных средств. «При использовании Абонентом “электронного счета” для накопления денежных средств (суммы, превышающей среднемесячную абонентскую плату за тарифный план в 20 раз и более), в том числе полученных от третьих лиц, Оператор оставляет право применять штрафную санкцию в размере 4,5 % от суммы денежных средств, подлежащих возврату абоненту, либо обратиться в уполномоченные государственные органы, участвующие в противодействии легализации доходов, добытых преступным путём». В целях выполнения требований законодательства Республики Узбекистан в области противодействия легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путём, и финансированию терроризма мобильные операторы обязаны осуществлять действия и/или запрашивать информацию у абонента при оказании услуг в пределах сервиса «Мобильный платёж» [16]. Хотя, как показы-

ваает практика, данную обязанность они вряд ли выполняют.

Так, по уголовному делу № 260001/2023-1099ПН у преступника Т. была изъята 71 сим-карта (из них 64 – мобильного оператора Билайн), принадлежащая разным мобильным операторам, зарегистрированная на разных лиц, которые оказались дропами (продали сим-карты за определённую сумму денег). Целью преступника было отмывание похищенных денежных средств с помощью данных сим-карт и дальнейшее направление денежных средств на различные международные электронные кошельки. 200 раз осуществлялись переводы денежных средств на счета сим-карт на общую сумму 200 млн сумов (каждый перевод по 1 млн). Несмотря на явную легализацию доходов, добытых преступным путём, мобильные операторы не предприняли никаких действий для блокировки данных абонентов, что привело к отмыванию достаточно крупной суммы.

Закон Республики Узбекистан «О противодействии легализации доходов, полученных от преступной деятельности, финансированию терроризма и финансированию распространения оружия массового уничтожения» от 2004 года № 660-II гласит, что «к организациям, осуществляющим операции с денежными средствами или иным имуществом, также относятся организации, осуществляющие денежные переводы, платежи и расчёты (в том числе и мобильные операторы)... Организации, осуществляющие операции с денежными средствами или иным имуществом, обязаны: организовывать и внедрять системы внутреннего контроля, осуществлять процедуры идентификации и принимать меры по надлежащей проверке клиентов, в том числе верификацию и регулярное обновление данных о клиенте и их собственниках; *идентифицировать собственников* и лиц, контролирующих

клиентов, а также *принимать доступные меры по проверке их личности*».

Однако, несмотря на то, что номера сим-карт выступают в качестве оружия по «отмыванию» доходов, добытых преступным путём, являются необходимым условием для привязки банковской платёжной карты и использования интернет-банкинга, не применяется никакая ответственность в отношении мобильных операторов и банковских учреждений, а также лиц, продавших данные номера сим-карт.

Согласно проведённому опросу среди следователей и дознавателей, 100 % респондентов выступили за необходимость введения административной и уголовной ответственности за передачу третьим лицам банковской платёжной карты и номеров сим-карт.

Статистика показывает, что средний возраст дропов составляет 18–25 лет [17]. По данным European Money Mule Actions, дропами чаще всего становятся мужчины; молодые люди от 18 до 34 лет [18]. В Голландии был проведён онлайн-опрос среди более чем 3 тыс. человек в возрасте от 16 до 25 лет, который показал, что около 10 % из них предлагали стать дропами как через социальные сети Snapchat и Instagram, так и в офлайн-режиме (сверстники в школе, знакомые, друзья) [19]. Меньше 1 % признались, что в действительности были денежным мулом, а некоторые и вовсе посчитали приемлемым передать свои карты для использования третьими лицами [20]. Именно из этой категории лиц и вербуют дропов для последующего отмывания похищенных денежных средств.

Как справедливо отметила Е. Шестернёва, «кредитные организации обязаны разрабатывать правила внутреннего контроля, назначать специальных должностных лиц, ответственных за реализацию правил внутреннего контроля, а также

принимать иные внутренние организационные меры в указанных целях» [21, с. 30]. Такое правило есть в уставах всех коммерческих банков, однако на деле наблюдается иное. Так, при изучении материалов уголовных дел было установлено, что внутренняя проверка проводится банками только в случае кражи денежных средств непосредственно со счетов банка (взлом серверов).

Стоит отметить, что в КНР установлен лимит предоставления номеров сим-карт на одно лицо, а именно: не более четырёх. В случае если лицо передаст их третьим лицам, то он будет привлечён к ответственности. Иностранцам предоставляется один номер сим-карты, функционирующий 30 дней. Данная практика позволяет пресечь использование карт дропов. Другим положительным опытом КНР является невозможность осуществления трансграничных переводов через банковские карты или банкоматы, необходимо лично обратиться в банковское учреждение, что резко повышает шансы в борьбе с отмыванием доходов, добытых преступным путём.

Исходя из вышеизложенного, предлагается ввести *лимит на предоставление номеров сим-карт на одного человека* для пресечения деятельности дропов и легализации доходов, добытых преступным путём.

Учитывая, что легализация доходов, добытых преступным путём, осуществляется не только с помощью банковских платёжных карт, но и номеров SIM-карт, целесообразно дополнить Кодекс Республики Узбекистан об административной ответственности статьей 179⁶ и изложить её в следующей редакции:

«Нарушение порядка предоставления операторами сотовой связи номеров SIM-карт

Нарушение порядка предоставления операторами сотовой связи номеров SIM-

карт, в том числе без истребования, получения или идентификации личности, приведшее к последующей передаче данных номеров SIM-карт третьим лицам, а также превышение лимита оформленных на одно лицо номеров SIM-карт, —

влечёт наложение штрафа от пятидесяти до ста базовых расчётных величин».

Наказания за добровольное предоставление средств платежа мошенникам существуют и весьма суровые. Скажем, в Китае наказание может быть пожизненным (в РФ точно так же, в случаях если дроп замешан в переводе средств, направленных на финансирование терроризма). В Европе – до 10 лет заключения [22]. Статья 222 УК Республики Беларусь предусматривает уголовную ответственность за незаконный оборот средств платежа и (или) инструментов: за «... совершённое из корыстных побуждений незаконное распространение реквизитов банковских платёжных карточек либо аутентификационных данных, посредством которых возможно получение доступа к счетам либо электронным кошелькам» вплоть до 10 лет лишения свободы, а административной ответственности за это не предусмотрено.

В Тайване [23] 19 мая 2023 года были внесены поправки в Закон «О борьбе с отмыванием доходов», предусматривающие дропам уголовную ответственность. Статья 15-1 Закона указывает: «Ни одно лицо не должно передавать или предоставлять доступ другой стороне к информации об учётной записи, которую он или она или другие лица подали в финансовое учреждение, или к номеру счета, который он или она подали в компании, занимающиеся платформами виртуальной валюты или транзакциями, или к номерам счетов, поданным в сторонние платёжные сервисы. Лицо подлежит наказанию в виде тюремного заключения на срок до трёх лет, содержания под стражей и/или штрафа в размере до одного миллиона новых тай-

ваньских долларов, если: 1) преступление совершено во время дачи обещаний или услуги за услугу; 2) общее количество счетов или доставленных номеров счетов больше трёх; 3) преступление совершено повторно в течение пяти лет после первого выговора со стороны полицейских властей».

Если пользователь просто передаёт свою банковскую карту с паролем или предоставляет номер карты, чтобы ему перевели денежные средства, – эти действия не являются уголовно наказуемыми и считаются законными, поскольку они ограничиваются лишь его личными платежами и не затрагивают чужие интересы.

Статья 191 УК КНР [24] предусматривает уголовную ответственность за содействие в переводе денежных средств путём перечисления на счёт или путём использования иных способов расчёта; содействие в переводе денежных средств за границу; утаивание и сокрытие иными способами источников и характера доходов, полученных преступным путём, квалифицируя данные деяния как отягчающее обстоятельство (наказывается до 10 лет лишения свободы и штрафом в размере от 5 до 20 % «отмытых денег».

Согласно статье 324-1 УК Франции [25]: «Отмывание денег – это содействие любым способом ложному обоснованию происхождения имущества или доходов лица, совершившего уголовное преступление или мелкое правонарушение, которое принесло ему прямую или косвенную выгоду. Отмывание денег также включает в себя *содействие* в инвестировании, сокрытии или конвертации прямых или косвенных результатов уголовного преступления или мелкого правонарушения. Отмывание денег наказывается тюремным заключением сроком на пять лет и штрафом в размере 375 тыс. евро».

Согласно статье 261 УК ФРГ [26]: «Любой, кто прячет предмет, являющийся ре-

зультатом незаконного деяния (тяжкие преступления; мелкие правонарушения в соответствии с (а) разделом 332(1), также в сочетании с подразделом (3) и разделом 334; (b) статья 29 (1) № 1 Закона о наркотиках и статья 19 (1) № 1 Закона о прекурсорах наркотиков (контроле)), скрывает его происхождение или препятствует или *ставит под угрозу расследование* его происхождения, его обнаружение, конфискацию, лишение свободы или официальное обеспечение его сохранности, подлежит тюремному заключению на срок от трёх месяцев до пяти лет. Любое лицо в случаях, предусмотренных подразделами (1) или (2) выше, *по грубой небрежности не осведомлённое* о том факте, что объект является результатом незаконного деяния, указанного в подразделе (1) выше, *подлежит наказанию* в виде тюремного заключения на срок не более двух лет или штрафа». То есть незнание о том, что переведённые через его карту денежные средства были преступными доходами, не освобождает от уголовной ответственности.

В соответствии с законодательством Великобритании дропы могут получить наказание вплоть до 14 лет лишения свободы. Помимо этого, у дропов возникнут проблемы, связанные с получением кредитов или займов, закрытием банковского счета, который использовался в качестве средства по отмыванию денежных средств. Кроме того, в США дропы могут привлечены к персональной ответственности за возврат похищенных у жертв средств, если их карты использовались в качестве средства по отмыванию денежных средств.

Одед Лбвенхейм (Oded Lbwenheim) также утверждал, что «суверен не исключает ответственности за отмывание денег с помощью денежных мулов. Каждый гражданин несёт ответственность за свои поступки и, следовательно, должен быть настороже. В литературе, вдохновлённой

Фуко, такое поведение известно, как “ответственность” (responsibilization), технология управления на расстоянии, которая типична для нашей нынешней государственности» [27, 28].

Как справедливо отметила Лиз Зиглер, директор по потребительскому мошенничеству и финансовым преступлениям Lloyds Bank: «За всеми этими очевидными схемами быстрого обогащения стоят организованные преступные группировки, отчаянно пытающиеся отмыть украденные ими наличные, часто у невинных жертв мошенничества. Вот почему наказания за то, что вы становитесь денежным мулом (money mule), настолько суровы и могут включать тюремное заключение» [29].

Отсутствие в национальном законодательстве ответственности за передачу платёжной карты или номера сим-карты преступникам и за оказание им других услуг приводит к соблазну заработать «лёгкие» деньги, злоумышленники остаются безнаказанными, а денежные средства жертв утекают на зарубежные счета, поэтому не удаётся обеспечить возмещение им материального ущерба.

Выводы

Основной лазейкой в законодательстве, которое и приводит к массовой вербовке дропов, является отсутствие ответственности. Ведь что не запрещено – то разрешено. Поэтому для предотвращения ухудшения криминогенной ситуации целесообразно внести изменение в законодательство, предусматривающее уголовную ответственность за подобное деяние. В связи с этим необходимо внести изменения в действующее административное и уголовное законодательство, чтобы уменьшить количество дропов и предотвратить утечку денежных средств на зарубежные счета.

Дополнить Кодекс Республики Узбекистан об административной ответственности статьёй 179⁶ и изложить её в следующей редакции:

«Незаконный оборот средств платежа и (или) инструментов, а также номеров SIM-карт

Передача, приобретение, использование чужих банковских платёжных карт, банковских счетов и счетов на мобильных приложениях, иных платёжных инструментов и средств, номеров SIM-карт и (или) предоставление доступа к нему, а равно незаконное распространение реквизитов банковских платёжных карт, номеров SIM-карт либо аутентификационных данных, посредством которых возможно получение доступа к счетам либо электронным криптокошелькам, —

влечёт наложение штрафа от пятидесяти до ста базовых расчётных величин, или административный арест до пятнадцати суток.

То же правонарушение, повлёкшее причинение значительного ущерба, —

влечёт административный арест до пятнадцати суток с наложением штрафа от ста до ста пятидесяти базовых расчётных величин».

Дополнить Уголовный кодекс Республики Узбекистан статьёй 243¹ и изложить её в следующей редакции:

«Незаконный оборот средств платежа и (или) инструментов, а также номеров SIM-карт

Передача, приобретение, использование чужих банковских платёжных карт, банковских счетов и счетов на мобильных приложениях, иных платёжных инструментов и средств, номеров SIM-карт и (или) предоставление доступа к нему, а равно незаконное распространение реквизитов банковских платёжных карт, номеров SIM-карт либо аутентификационных данных, посредством которых возможно получение доступа к счетам либо электронным криптокошелькам, совершённое после применения административного взыскания за такие же действия, —

наказываются штрафом от ста пятидесяти до трёхсот базовых расчётных величин или исправительными работами от двух до трёх лет либо лишением свободы до трёх лет.

Те же действия, совершённые:

а) по предварительному сговору группой лиц;

б) совершённые повторно или опасным рецидивистом;

в) повлёкшие причинение крупного ущерба, — наказываются ограничением свободы от трёх до пяти лет или лишением свободы на срок от трёх до десяти лет со штрафом в размере от трёхсот до пятисот базовых расчётных величин.

Те же действия, совершённые:

а) организованной группой или в её интересах;

б) повлёкшие причинение ущерба в особо крупном размере,

— наказываются лишением свободы от пяти до десяти лет лишения свободы».

Кроме того, надо обязать все банковские учреждения при выдаче банковской платёжной карты (физической или виртуальной) предупреждать о наличии ответственности за передачу карты третьему лицу, такую же процедуру сделать обязательной и для мобильных операторов, которые должны предупредить об административной и уголовной ответственности за передачу третьему лицу номеров сим-карт.

REFERENCES

1. Leyden J. 178 Arrested in Pan-European Money Mule Crackdown. The Register, 2016, Nov. 22. Available at: http://www.theregister.co.uk/2016/11/22/European_money_mule-crackdown
2. Sharman J.C. Power and Discourse in Policy Diffusion: AntiMoney Laundering in Developing States. *52 INT'L STUD. Q.*, 2008, p. 635. Available at: http://www.jstor.org/stable/pdf/29734254.pdf?refreqid=excelsior:445177bdc354bd9a264_da0411b4e70d8&seq=1#page-scantab-contents
3. FAQ. Official website of the Eurasian Group on Combating Money Laundering and the Financing of Terrorism. Available at: <https://eurasiangroup.org/ru/faq>
4. Money mule. From Wikipedia, the free encyclopedia. Available at: https://en.wikipedia.org/wiki/Money_mule#:~:text=A%20money%20mule%2C%20sometimes%20called,part%20of%20the%20money%20transferred
5. Aston M., McCombie S., Reardon B., Watters P. A Preliminary Profiling of Internet Money Mules: An Australian Perspective. Cybercrime Research Lab, Macquarie University, 2009, DOI: 10.1109/UIC-ATC.2009.63
6. Hulsse R. The Money Mule: its discursive construction and the implications. *50 Vanderbilt Law Review*, 2021, p. 1007. Available at: <https://scholarship.law.vanderbilt.edu/vjtl/vol50/iss4/5>
7. Vicek W. Securitizing money to counter terrorist finance: some unintended consequences for developing economies, *16 INT'L STUD. PERSP.*, 2015, pp. 406, 414–416.
8. Charles B.S. The most common schemes for targeting the unknowing money mule. *Security Intelligence*, 2014, Sep. 16. Available at: <https://securityintelligence.com/the-most-common-schemes-for-targeting-theunknowing-money-mule/>
9. What is a Money Mule? Sanction Scanner – Anti-Money Laundering solutions provider. Available at: <https://sanctionscanner.com/knowledge-base/money-mules-248>
10. Jinoyat ishlari bo'yicha sudlar tomonidan internet tarmog'ida e'lon qilingan sud qarorlari [Court decisions published by courts in criminal cases on the Internet]. Court decisions published on the Internet. Supreme Court of the Republic of Uzbekistan, 2024. Available at: <https://public.sud.uz/report/CRIMINAL>

11. Melani, information security. Situation in Switzerland and internationally. *Half-year report*, 2016, January-June, vol. 1, p. 41. Available at: <https://www.melani.admin.ch/melani/.../halbjahresbericht-2016-1.html>
12. Analysis of criminal cases being processed by the OBPSIT of the city of Tashkent. 2024.
13. MROS, Annual Report by the Money Laundering Reporting Office Switzerland. *MROS-2014, Federal Office of Police*, 2015, pp. 41–49.
14. Rani M.I.A., Nazri Sh.N.F.S.M., Zolkafil S. A systematic literature review of money mule: its roles, recruitment and awareness. *Journal of Financial Crime*, 2023, January 5. ISSN: 1359-0790.
15. Droper ponevole: kak ne stat' souchastnikom moshennicheskoy skhemy s bankovskimi kartami [Dropper performedly: how to not become a participant in a fraudulent scheme with bank cards]. HSE Daily is the university brand media of the Higher School of Economics. Available at: <https://daily.hse.ru/post/1340>
16. Rules for using the Mobile Payment Service. Beeline Uzbekistan official website. Available at: <https://beeline.uz/ru/mobilniy-platej>
17. An online survey conducted among employees of the Office for Combating Crime in the Sphere of Information Technology. 2024.
18. Ne stanovis' dropom! – besplatnyy syr byvayet tol'ko v myshelovke [Don't become a drop! – free cheese only comes in a mousetrap]. Ukrainian Interbank Association of Members of EMA Payment Systems. Available at: <https://www.ema.com.ua/citizens/cyber-safety-school/do-not-become-a-drop-free-cheese-is-only-in-a-mousetrap/>
19. Ilyas I.Y., Ridzuan A.R., Mohideen R.S., Bakar M.H. Level of Awareness and Understanding towards Money Mule Among Malaysian Citizens. *Journal of Accounting and Finance in Emerging Economies*, 2022, vol. 8 (4), pp. 481–488.
20. Bekkers L., Van Houten Y., Spithoven R., Leukfeldt E.R. Money Mules and Cybercrime Involvement Mechanisms: Exploring the Experiences and Perceptions of Young People in the Netherlands. 2023, March 30, pp. 1368–1385.
21. Shesterneva Ye. Banki smogut blokirovat' somnitel'nyye platezhi [Banks will be able to block dubious payments]. *Administrative Law*, 2018, no. 3, pp. 29–32.
22. Syemov M. Ot peremeny nazvaniy sroki ne menyayutsya [Changing the names does not change the terms]. *National Banking Journal (NBJ)*. Available at: <https://nbj.ru/fingramotnost/ekspert-maksim-syemov-vvedenie-ugolovnogo-/62840/>
23. Money Laundering Control Act CH. Amended Date 2023, June 14. Ministry of Justice. Available at: <https://law.moj.gov.tw/ENG/LawClass/LawAll.aspx?pcode=G0380131>
24. Criminal Code of the People's Republic of China. Amended Date 2016, January, 11. Official website of the Embassy of the People's Republic of China in the Russian Federation. Available at: http://ru.china-embassy.gov.cn/rus/zfhz/zgflyd/201601/t20160111_3149373.htm
25. Penal Code. With the participation of J. Rason. SPENCER QC. University of Cambridge. Selwyn College. 1st part, enacted parts. Available at: https://www.equalrightstrust.org/ertdocumentbank/french_penal_code_33.pdf
26. Golovnenkov P.V. Criminal law of the Federal Republic of Germany – Strafgesetzbuch (StGB). Scientific and practical commentary and translation of the text of the law. Universitätsverlag Potsdam. *Schriften zum deutschen und russischen Strafrecht*. Available at: https://www.uni-potsdam.de/fileadmin/projects/lshellmann/Forschungsstelle_Russisches_Recht/Neuaufgabe_der_kommentierten_StGB-%C3%9Cbersetzung_von_Pavel_Golovnenkov.pdf
27. Lbwenheim O. The responsibility to responsabilize: foreign offices and the issuing of travel warnings. *1 INT'L POL. Soc.*, 2007, pp. 203, 214–215.
28. Sending O.J., Neumann I.B. Governance to Governmentality: Analyzing NGOs, States, and Power. *50 INT'L STUD. Q.*, 2006, pp. 651, 657–658.
29. Ziegler L. Money mules are getting older. Lloyds Bank. Available at: <https://www.lloydsbankinggroup.com/media/press-releases/2022/lloyds-bank/money-mules-are-getting-older.html>

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.rols.2024.8.1./RKJT1009>

UDC: 343(045)(575.1)

REABILITATSIYA ASOSLARIGA KO'RA JINOYAT ISHINI TUGATISHNING AYRIM JIHLTLARI

Maxmudov Sunnat Azim o'g'li,

Toshkent davlat yuridik universiteti

Jinoyat-protsessual huquqi kafedrası o'qituvchisi

ORCID: 0000-0002-5397-4736

e-mail: s.maxmudov@tsul.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada sud-huquq islohotlarini amalga oshirish bosqichida jinoyat va jinoyat-protsessual qonunchilik normalari asosida jinoyat ishini reabilitatsiya asoslariga ko'ra tugatishning o'ziga xos jihatlari hamda ushbu asoslarga ko'ra ishni tugatishda yuzaga keladigan ayrim muammolar tahlil etilgan. Maqolada olimlarning jinoyat ishini reabilitatsiya asoslari bo'yicha tugatishda ilgari surgan qarashlari orqali ushbu institutning qo'llanish doirasi o'rganildi. Olimlarning qarashlari va ilgari surgan g'oyalaridan kelib chiqqan holda, jinoyat ishini reabilitatsiya asoslariga ko'ra tugatish ilmiy, nazariy, amaliy va qonunchilik normalari orqali tahlil etildi. Shuningdek, maqolada reabilitatsiya asoslariga ko'ra jinoyat ishini tugatishning surishtiruv va dastlabki tergovni tamomlashdagi o'rni va ahamiyati, uning o'ziga xos jihatlari, jinoyat protsessual qonunchilik va sud-tergov amaliyotida yuzaga kelayotgan ayrim muammolar tahlil etildi. Maqolada olimlarning reabilitatsiya asoslariga ko'ra jinoyat ishini tugatish asoslari bo'yicha bergan fikrlarini qiyosiy tahlil qilish, ularning bergan ta'riflaridagi tushunchalarni qonunchiligimizga asosan ko'rib chiqish orqali jinoyat ishini tugatish asoslari turli mezonlar asosida alohida tasniflandi. Tahlil natijalari yuzasidan, jinoyat protsessida reabilitatsiya asoslari bo'yicha jinoyat ishini tugatish institutini takomillashtirish yuzasidan tegishli xulosalar, taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: javobgarlik, jinoyat ishini tugatish, jinoyat ishini tugatish mezonlari, reabilitatsiya, reabilitatsiya qilinmaydigan asoslar, jinoyat tarkibi, javobgarlikka tortish muddati, yarashuv.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРЕКРАЩЕНИЯ УГОЛОВНОГО ДЕЛА ПО ОСНОВАНИЯМ РЕАБИЛИТАЦИИ

Махмудов Суннат Азим угли,

преподаватель кафедры «Уголовно-процессуальное

право» Ташкентского государственного

юридического университета

Аннотация. В данной статье анализируются специфические аспекты прекращения уголовного дела по основаниям реабилитации на основе норм уголовного и уголовно-процессуального законодательства на этапе реализации судебно-правовой реформы, а также некоторые проблемы, возникающие при прекращении уголовного дела по этим основаниям. В статье сфера применения этого института исследуется через взгляды учёных на оправдание в уголовных делах по основаниям реабилитации. Исходя из взглядов и представлений учёных, прекращение уголовного дела по основаниям реабилитации анализировалось с помощью научных, теоретических, практических и законодательных норм. Также в статье проанализированы роль и значение прекращения уголовного дела по основаниям реабилитации на этапе окончания дознания и предварительного следствия, его специфика, некоторые

проблемы, возникающие в уголовно-процессуальном законодательстве и судебно-следственной практике. В статье проведён сравнительный анализ мнений учёных прекращения уголовного дела по основаниям реабилитации, рассмотрены понятия, содержащиеся в приведённых ими определениях, исходя из отечественного законодательства основания прекращения уголовного дела были выделены в отдельную классификацию на основе различных критериев. По результатам анализа разработаны соответствующие выводы, предложения и рекомендации по совершенствованию института прекращения уголовного дела в уголовном процессе по основаниям реабилитации.

Ключевые слова: ответственность, прекращение уголовного дела, критерии прекращения уголовного дела, реабилитация, не реабилитируемые основания, состав преступления, срок давности, примирение.

SOME ASPECTS OF TERMINATION OF A CRIMINAL CASE ON GROUNDS OF REHABILITATION

Maxmudov Sunnat Azim ugli,

Lecturer of the Department of Criminal Procedural Law,
Tashkent State University of Law

Abstract. This article analyzes specific aspects of the termination of a criminal case on rehabilitation grounds based on the norms of criminal and criminal procedural legislation at the stage of implementation of judicial and legal reform, as well as some problems that arise when terminating a criminal case on these grounds. The article explores the scope of application of this institution through the views of scientists on justification based on the basics of rehabilitation in criminal cases. Based on the views and ideas of scientists, the termination of a criminal case on rehabilitation grounds was analyzed using scientific, theoretical, practical and legislative norms. The article also analyzes the role and significance of termination of a criminal case on the grounds of rehabilitation at the stage of completion of the inquiry and preliminary investigation, its specifics, some problems arising in the Criminal Procedure Legislation and judicial investigative practice. The article carries out a comparative analysis of the opinions presented by scientists on the grounds for termination of a criminal case on rehabilitation grounds, considers the concepts contained in the definitions given by them, based on our legislation, the grounds for termination of a criminal case were separated into a separate classification based on various criteria. Based on the results of the analysis, relevant conclusions, proposals and recommendations were developed to improve the institution of termination of a criminal case on the basics of rehabilitation in criminal proceedings.

Keywords: responsibility, termination of a criminal case, rehabilitation, release from liability termination of a criminal case on non-rehabilitating grounds, non-rehabilitating grounds, elements of the crime, statute of limitations for liability, reconciliation.

Kirish

Ma'lumki, sud-huquq islohotlarini amalga oshirish jarayonida jinoyat-protsessual qonunchiligini liberallashtirish hamda takomillashtirish ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Mazkur vazifani amalga oshirish hamda jinoyat va jinoyat-protsessual qonunchiligini takomillashtirishning yangicha ustuvor yo'nalishlarini ishlab chiqish maqsadi-

da O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-maydagi PQ-3723-son qarori bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasining Jinoyat va jinoyat-protsessual qonunchiligini takomillashtirish konsepsiyasi qabul qilindi. Mazkur konsepsiyada jinoyat va jinoyat-protsessidagi ayrim institutlarni takomillashtirish vazifasi belgilangan edi. Xususan, reabilitatsiya institutini qo'llash aso-

slarini va uni amalga oshirish mexanizmlarini ham takomillashtirish muhim vazifalardan biri sifatida belgilandi.

Shunga ko'ra, jinoyat-protsessida "reabilitatsiya asoslariga ko'ra jinoyat ishini tugatishning nazariy va amaliy jihatlarini" tadqiq etish hamda ularning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda mazkur institutni takomillashtirishning yangicha metodologik asoslarini yaratish muhim ahamiyatga ega.

Shuningdek, respublikamizda jinoyat-protsessual munosabatlarda reabilitatsiya (D. Kamalxodjayev), jinoyat qonunlarining liberalashtirilishi jarayonida jinoiy javobgarlikdan ozod qilishni takomillashtirish muammolari (Sh. Berdiyev) mavzularida doktorlik dissertatsiyalari himoya qilingan. Xorijiy olimlardan Kristina Farkash [1, 132-b.] va Lilit Grigoryan [2, 144-b.] kabi mualliflar ham jinoyat ishini tugatish asoslari bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borishgan.

Oliy sudning ochiq statistik ma'lumotlariga yuzlanadigan bo'lsak, sudlar tomonidan reabilitatsiya asoslariga ko'ra oqlangan shaxslar 2021-yilda 932 nafarni, 2022-yilda 1010 nafarni tashkil etgan bo'lsa, 2023-yilda esa 1244 nafar shaxs oqlangan.

Material va metodlar

Reabilitatsiya asoslariga ko'ra jinoyat ishini tugatish masalasi qonunchilikda belgilangan bo'lsa-da, ushbu institutning mohiyati moddiy huquq normalari bilan bog'liq ekanligi hamda amaliyotda yuzaga kelayotgan muammolar sababli ushbu tadqiqot ishida asosan qiyosiy-huquqiy, tahlil va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Shu bilan birga, maqolada kuzatish, umumlashtirish, induksiya va deduksiya metodlari qo'llandi.

Tadqiqot natijalari

Jinoyat ishini tugatish asoslarini tasniflashda ilmiy jamoatchilik tomonidan eng ko'p qo'llanadigan usullardan biri ularni reabilitatsiya asoslariga ko'ra hamda reabilitatsiya qilinmaydigan asoslarga ko'ra tasniflashdir. Shunga ko'ra, reabilitatsiya qilinadi-

gan va reabilitatsiya qilinmaydigan asoslarga ko'ra jinoyat ishini tugatish asoslarini, ularning mohiyatini hamda bugungi kunda ularni qo'llash bilan bog'liq nazariy va huquqni qo'llash amaliyotidagi muammolarni alohida va batafsil tahlil qilamiz.

Reabilitatsiya qilinadigan asoslarga ko'ra jinoyat ishini tugatish masalasini ilmiy jihatdan tahlil qilishdan oldin reabilitatsiya tushunchasiga qisqacha to'xtalib o'tish maqsadga muvofiq. Zero, bu orqali tadqiqot reabilitatsiya qilinadigan asoslarga ko'ra jinoyat ishini tugatish asoslarining tub mohiyatini anglab yetish mumkin bo'ladi.

Mahalliy olimlarimizdan T. Tadjiyevning fikricha, reabilitatsiya vakolatli huquqni muhofaza qiluvchi organning jinoyat-protsessual hujjatda ifodalangan va jinoyat hodisasi yoki jinoyat tarkibi yo'qligi yoki aniqlanmagan yoki mazkur shaxsning jinoyat sodir etishdagi ishtiroki aniqlanmagani haqida xulosasini qayd qiluvchi qaroridir [3, 15-b.].

O'zbekiston Respublikasi Harbiy sudining sudyasi, tadqiqotchi A. Sattorov esa T. Tadjiyevning yuqoridagi qarashlariga qo'shil-magan holda reabilitatsiya jarayoni bilan bog'liq huquqiy munosabatlar jinoyat ishi tugatilganidan yoki oqlov hukmidan so'ng ham davom etishini alohida ta'kidlagan holda yuqoridagicha qarash reabilitatsiya tushunchasini tor ma'noda tushunishga sabab bo'ladi deb hisoblaydi.

Uning fikricha, reabilitatsiyani nafaqat asossiz jinoiy javobgarlikka tortilgan shaxslarga nisbatan jinoyat ishining tugatilishi yoki oqlanishi orqali reabilitatsiya huquqini e'tirof etish, balki jinoiy javobgarlikka tortish, ozodlikdan mahrum etish, aybsiz shaxslarni nohaq hukm qilish bilan bog'liq barcha buzilgan huquqlarni tiklash jarayoni sifatida tushunish maqsadga muvofiq [4, 338–343-b.].

Fikrimizcha, A. Sattorovning yuqorida keltirilgan qarashlari o'rinli. Zero, reabilitatsiya tushunchasini T. Tadjiyev ta'kidlaganidek tegishli "qaror" sifatida ifodalash maqsadga muvofiq emas. Sababi, reabilitatsiya

aslida bunday qaror qabul qilingandan keyin amalga oshiriladigan harakatlarni yoxud A. Sattorov ta'kidlaganidek, "buzilgan huquqlarni tiklash jarayoni"ni ham o'z ichiga oladi.

Bizningcha, rehabilitatsiya tushunchasiga nisbatan "asossiz yoxud qonunga xilof ravishda jinoiy ta'qib amalga oshirilgan shaxsga yetkazilgan mulkiy zararni undirish hamda ma'naviy ziyon oqibatlarini bartaraf etish orqali uning buzilgan huquqlarini tiklash jarayoni" sifatida mualliflik ta'rifini berish maqsadga muvofiq.

Tadqiqot natijalari tahlili

Bevosita rehabilitatsiya asoslariga ko'ra jinoyat ishini tugatish masalasiga to'xtaladigan bo'lsak, mazkur institut uzoq tarixga ega bo'lgani sababli ushbu masalada soha olimlari tomonidan amalga oshirilgan ko'plab ilmiy tadqiqotlarni ko'rishimiz mumkin.

A. Averchenko va K. Ismailovalarning ta'kidlashicha, jinoyat ishining rehabilitatsiya asoslariga ko'ra tugatilishi shaxsning jinoiy hodisaga aloqador emasligi va uning oqlanganini tan olishni bildiradi. Buning natijasida shaxsda rehabilitatsiyaga nisbatan huquq paydo bo'ladi [5, 80-b.].

Shuningdek, mazkur masalaga oid ilmiy tadqiqotlarda rehabilitatsiya qilishga olib keladigan jinoyat ishini tugatish asoslarini qayta ko'rib chiqishga oid qarashlar ham ilgari surilganini ko'rishimiz mumkin. Xususan, T. Moskalkovanning fikricha, jinoyat ishni tugatishda rehabilitatsiya asoslarini boshqacha shaklda belgilash lozim. Uning ta'kidlashicha, jinoyat hodisasi va jinoyat tarkibi yo'qligi, ayblanuvchining jinoyat sodir etishga aloqador emasligi kabilarni boshqa bir yagona asosga – shaxsning jinoyat sodir etishda aybsizligiga almashtirish maqsadga muvofiq [6, 116-b.].

Y. Vertennikova ham mazkur fikrni qo'llab-quvvatlagan holda rehabilitatsiya asoslariga ko'ra jinoyat ishini tugatish asoslarining barchasi umumiy xususiyatga egaligi aybning mavjud emasligi bilan ajralib turishini ta'kidlaydi. Mazkur olimning fikricha,

muayyan shaxsga nisbatan asossiz jinoiy ta'qib amalga oshirilgan va jinoyat sodir etishda ayblangan holatlarda davlat mazkur shaxs oldida qarzdor hisoblanadi [7, 90-b.].

Fikrimizcha, yuqorida keltirilgan qarashlarni rad etish mumkin emas. Sababi, haqiqatan ham hech qanday aybi bo'lmay turib jinoiy ta'qibga uchragan shaxs o'ziga nisbatan yetkazilgan moddiy va nomoddiy zararni bartaraf etishga haqli bo'lishi lozim. Shu jihatdan olib qaraganda, jinoyat ishini tugatish asoslarini rehabilitatsiya qilinadigan va rehabilitatsiya qilinmaydigan asoslarga ajratishda mazkur xususiyatlarga alohida e'tibor berish lozim.

Milliy qonunchiligimizda rehabilitatsiya asoslariga ko'ra jinoyat ishini tugatishning uchta asosi belgilangan. Zero, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 83-moddasiga muvofiq, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchi quyidagi hollarda aybsiz deb topiladi va rehabilitatsiya etilishi lozim:

1) ish qo'zg'atilgan va tergov harakatlari yoki sud muhokamasi o'tkazilgan ish bo'yicha jinoiy hodisa yuz bermagan bo'lsa;

2) uning qilmishida jinoyat tarkibi bo'lmasa;

3) uning sodir etilgan jinoyatga daxli bo'lmasa.

Mazkur asoslarni alohida tahlil qiladigan bo'lsak, avvalo, jinoiy hodisa yuz bermagani asosi bo'yicha jinoyat-protsessual huquqi ilm-fani sohasida turlicha qarashlar mavjud. Jumladan, B. Bezlipkinning fikricha, huquqbuzarlik faktining o'zi mavjud bo'lmagan hollarda jinoiy hodisa ham mavjud bo'lmaydi.

L. Karneyeva esa, "jinoyat hodisasi mavjud emasligi" tushunchasini "jinoyat ishi qo'zg'atilishiga asos bo'lgan hodisa yoki qilmishning mavjud emasligi" jumlasini bilan almashtirish kerak, deb hisoblaydi [8, 53-b.].

A. Libus va G. Reznik kabi protsessualist olimlar esa, aksincha, jinoyat ishini mazkur asosga ko'ra tugatishda "hodisa" tushunchas-

ini foydalanishdan chiqarib tashlashni va uning o'rniga ayblov uchun asos bo'lgan "qilmish" tushunchasini ishlatishni hamda shuning asosida shaxsni oqlash yoki jinoyat ishini tugatish kerakligini ta'kidlashadi [9, 9-b.].

Boshqa bir guruh olimlar, xususan, N. Petuxov hamda G. Zagarskiylarning fikricha esa, "jinoyat hodisasining mavjud emasligi" tushunchasi muayyan bir voqea jinoyat sifatida noto'g'ri talqin qilinganini anglatadi [10, 51-b.].

Fikrimizcha, yuqorida keltirib o'tilgan qarashlardan L. Karneyeva tomonidan bildirilgan ta'rif biz muhokama qilayotgan tushunchaning mazmunini aniqroq ochib bergan. Boshqa ta'riflar, xususan, muayyan hodisa jinoyat sifatida noto'g'ri talqin qilingani biz ko'rib chiqayotgan tushunchaga emas, balki jinoyat tarkibi mavjud emasligi tushunchasiga yaqinroq hisoblanadi.

Shu bilan birga, amalga oshirilgan tahlillarimiz davomida shunday xulosaga kelishimiz mumkinki, jinoyat-protsessual ilm-fanida soha olimlari tomonidan jinoiy hodisa yuz bermagani asosiga ko'ra ish yuritishni tugatish faqatgina jinoyat ishi qo'zg'atilganidan keyin amalga oshishi lozimligi to'g'risidagi qarashlarni uchratmaymiz. Aniqroq aytganda, deyarli barcha olimlar tomonidan bildirilgan fikrlarda jinoiy hodisa yuz bermagani sababli jinoyat ishini tugatish jinoyat protsessining muayyan bosqichi bilan chegaralab qo'yilmasdan, protsessning har qanday bosqichi uchun umumiy bo'lgan institut sifatida bayon etilgan.

Biroq milliy qonunchiligimizda jinoiy hodisa yuz bermagani asosi bilan ish yuritishni tugatish faqatgina "ish qo'zg'atilgan va tergov harakatlari yoki sud muhokamasi o'tkazilgan ish bo'yicha" amalga oshirilishi belgilangan. Bu orqali qonun chiqaruvchi tergovga qadar tekshiruv bosqichida bo'lgan ishlar (materiallar) mazkur asosga ko'ra tugatilishi mumkin emasligini belgilab bergan.

Shunday bo'lsa-da, huquqni qo'llash amaliyoti Jinoyat-protsessual kodeksi 83-mod-

dasi 1-qismi 1-bandidan tergovga qadar tekshiruv bosqichida bo'lgan ishlar bo'yicha ish yuritishni tamomlashda ham foydalanib kelishmoqda.

Bizningcha, yuqorida keltirilganidek huquqni qo'llash amaliyoti hamda amaldagi qonunchilik o'rtasidagi o'zaro ziddiyatga O'zbekiston Respublikasining 2017-yil 6-sentabrdagi O'RQ-442-sonli qonuni bilan kiritilgan o'zgartirishlarning to'la-to'kis emasligi hamda har tomonlama o'ylanmagan sabab bo'lgan. Zero, mazkur qonun bilan jinoyat-protsessual qonunchilikka jinoyat ishini qo'zg'atish uchun yetarli sabab va asos borligini aniqlash uchun mo'ljallangan yangi institut – tergovga qadar tekshiruv instituti joriy etilgan bo'lsa-da, JPK 83-moddasi o'sha paytdagi yangi qonunchilikka moslashtirilmagan.

Shu sababli, fikrimizcha, mazkur norma mazmunini tergovga qadar tekshiruv bosqichini ham inobatga olgan holda qayta ko'rib chiqish va tahrirlash maqsadga muvofiq bo'ladi.

Reabilitatsiya asoslariga ko'ra jinoyat ishini tugatishdagi navbatdagi asos –qilmishda jinoyat tarkibining mavjud emasligidir. Milliy olimlarimizdan M. Rustamboyevning fikricha, jinoyat tarkibi deganda aniq ijtimoiy xavfli qilmishni jinoyat deb baholash uchun zarur bo'lgan obyektiv va subyektiv elementlar yig'indisi tushuniladi. Bu elementlar jinoyat qonunida mustahkamlangani bois u yoki bu ijtimoiy xavfli qilmishning jinoyat deb baholanmog'i uchun zarur hisoblanadi [11, 137-b.].

Jinoyat tarkibining jinoyat obyekti, obyektiv tomoni, subyektiv va subyektiv tomonini o'z ichiga olishi deyarli barcha olimlar tomonidan to'liq qo'llab-quvvatlangani sababli mazkur masalaga batafsil to'xtalib o'tirmaymiz. Biroq tadqiqotimiz uchun muhim bo'lgan jinoyat tarkibining elementlaridan biri jinoyat subyektiv masalasiga to'xtalib o'tish lozim bo'ladi.

M. Usmonaliyevning qayd etishicha, jinoyat subyektiv jinoyat qonunida nazarda

tutilgan yoshga to'lgan, aqli raso jismoniy shaxsdir [12, 106-b.]. Ya'ni jinoyat subyekti yoshiga to'lmagan shaxs tomonidan jinoyat sodir etilganda jinoyat tarkibining elementlaridan biri – jinoyat subyekti elementi mavjud bo'lmaydi.

Mazkur sohada amaldagi qonunchilikda mavjud bo'lgan muammolardan biri shundaki, Jinoyat-protsessual kodeksi 83-moddasi 1-qismi 2-bandi (qilmishida jinoyat tarkibi mavjud emasligi) o'z mazmuni jihatidan ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan paytda jinoiy javobgarlikka tortish mumkin bo'lgan yoshga to'lmagan shaxslar tomonidan sodir etilgan qilmishlarni ham qamrab oladi. Shu bilan birga, mazkur holatlar uchun kodeksning 84-moddasi 1-qismi 7-moddasida ham ish yuritishni tugatishning alohida asosi belgilab qo'yilgan.

Fikrimizcha, bu holat huquqni qo'llash amaliyotida jiddiy muammolarni yuzaga keltirmasa-da, amaldagi jinoyat-protsessual qonunchilikda qarama-qarshiliklarni yuzaga keltiradi. Shu sababli Jinoyat-protsessual kodeksi 83-moddasi 1-qismi 2-bandi mazmunini yanada aniqlashtirgan holda 84-moddasi 1-qismi 7-moddasida nazarda tutilgan holatlar mazkur normadan mustasnoligi, ya'ni ushbu norma bilan qamrab olinmasligini belgilash maqsadga muvofiq bo'ladi.

Jinoyat-protsessual huquqi ilm-fanida shaxsning sodir etilgan jinoyatga daxli bo'lmaganligi sababli ish yuritishni tugatish masalasida jiddiy bahs-munozaralar va muammolarni kuzatmaymiz. Shu sababli mazkur masalaga batafsil to'xtalib o'tishni joiz topmadik.

Umuman olganda, protsessualist olimlar tomonidan bildirilgan ilmiy qarashlarni tahlil qiladigan bo'lsak, milliy qonunchiligimizda belgilangan rehabilitatsiya asoslariga ko'ra jinoyat ishini tugatish asoslarining yuqoridagicha ro'yxati qisqa va tor ekanligi haqida xulosaga kelishimiz mumkin. Jumladan, A. Averchenko va K. Ismailovalar rehabilitatsiya asoslariga ko'ra jinoyat ishi tugatilishi lozim

bo'lgan holat (asos)lar sifatida quyidagilarni keltirishadi:

- 1) jinoyat hodisasining yo'qligi;
- 2) qilmishda jinoyat tarkibining yo'qligi;
- 3) gumon qilinuvchi yoki ayblanuvchining jinoyat sodir etishda ishtirok etmagani;
- 4) jinoyat ishi jabrlanuvchining arizasi bilan qo'zg'atiladigan holatlarda bunday arizaning mavjud emasligi;
- 5) immunitetga ega bo'lgan shaxsga nisbatan jinoyat ishini qo'zg'atish uchun tegishli organ tomonidan ruxsat berish rad etilgani;
- 6) gumon qilinuvchi yoki ayblanuvchiga nisbatan xuddi shu ayblov bo'yicha qonuniy kuchga kirgan sud qarori yoki jinoyat ishini tugatish to'g'risidagi qarorning mavjudligi [5, 80-b.].

Y. Belousova ham rehabilitatsiya asoslariga ko'ra ish yuritishni tugatishning milliy qonunchiligimizdan farq qiluvchi keng ro'yxatini keltirgan holda ushbu asoslarni quyidagicha uchta guruhga bo'lgan holda ifodalaydi [13, 177-b.]:

1) jinoyat-protsessual xarakterdagi yuridik faktlar bilan bog'liq asoslar:

– shaxsning jinoyat sodir etishda ishtirok etmagani;

– jinoyat ishi faqatgina jabrlanuvchining arizasi bilan qo'zg'atiladigan ishlar bo'yicha bunday arizaning mavjud emasligi;

– shaxsga nisbatan xuddi shu ayblov bo'yicha qonuniy kuchga kirgan sud qarori yoki jinoyat ishini tugatish to'g'risidagi qarorning mavjudligi;

2) jinoyat tarkibi va jinoiy hodisa belgilarini aniqlash bilan bog'liq asoslar:

– jinoyat hodisasi mavjud emasligi;

– jinoyat tarkibi mavjud emasligi;

3) xizmat immuniteti instituti bilan bog'liq asoslar;

– immunitetga ega bo'lgan shaxsga nisbatan jinoyat ishini qo'zg'atish uchun tegishli organ tomonidan beriladigan ruxsatning mavjud emasligi;

– vakolatli organ tomonidan sobiq davlat rahbarini daxlsizlik huquqidan mahrum qilishga oid so'rovga rad javobini berishi.

O. Chasovnikova ham Y. Belousova bilan deyarli bir xil qarashni ilgari surgan holda reabilitatsiya asoslariga ko'ra ish yuritishni tugatish asoslarini yuqorida keltirilgan uchta guruhga bo'lishni qo'llab-quvvatlaydi [14, 92–93-b.].

Yuqoridagilardan ko'rishimiz mumkinki, milliy qonunchiligimizda jinoyat ishini tugatish uchun asos sifatida belgilangan bo'lsa-da, biroq reabilitatsiya oqibatlarini keltirib chiqarmaydigan asoslar olimlar tomonidan reabilitatsiya qilinadigan asos sifatida e'tirof etilgan. Buning sababini anglash uchun mazkur asoslarni quyida birma-bir ko'rib chiqish maqsadga muvofiq.

Ish faqat jabrlanuvchining shikoyati bilan qo'zg'atiladigan hollarda uning shikoyati bo'lmasa, ish yuritish tugatilishi lozimligi to'g'risidagi norma O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 84-moddasi 1-qismi 6-bandida belgilab qo'yilgan bo'lib, yuqorida qayd etib o'tilganidek mazkur asosga ko'ra tugatilgan ishlar reabilitatsiya oqibatlarini keltirib chiqarmaydi yoki reabilitatsiyaga sabab bo'lmaydi.

M. Lavnov esa yuqorida keltirib o'tilgan olimlar singari mazkur asosga ko'ra tugatiladigan ishlar (shaxslar) reabilitatsiya huquqiga ega bo'lishini ta'kidlaydi. Uning fikricha, ish faqat jabrlanuvchining shikoyati bilan qo'zg'atiladigan hollarda uning shikoyati bo'lmasa, ish yuritish tugatiladi va natijada shaxsda reabilitatsiya huquqi paydo bo'ladi. Mazkur olim bu kabi vaziyatlarda shaxs aybdor bo'lishi ehtimoli yo'q emasligini, aniqrog'i, haqiqatan ham jinoyat sodir etgan bo'lishi mumkinligini ham tan oladi. Biroq M. Lavnovning qayd etishicha, ushbu holatda reabilitatsiya huquqining ta'minlanishi uchun eng asosiy sabablardan biri jinoyat ta'qibning yetarli shartlarsiz boshlanishi hisoblanadi [15, 91-b.].

Bizningcha, yuqorida keltirilgan fikr mutlaqo to'g'ri. Sababi, qonunchilik faqatgina jabrlanuvchining arizasi bilan qo'zg'atiladigan jinoyatlar ro'yxatini belgilash orqali

mazkur holatlar bo'yicha aniq shartni – ariza yoxud shikoyatning mavjudligini belgilaydi. Bunday shartga rioya qilinmagan holda, ya'ni jabrlanuvchi arizasi yoxud shikoyati bo'lmasa holda muayyan shaxsга nisbatan jinoyat ta'qib amalga oshirilishi ham o'z-o'zidan asossiz hisoblanadi. Shu sababli ushbu vaziyatlarda jinoyat ta'qib natijasida zarar yetkazilgan shaxsга davlat tomonidan reabilitatsiya kafolatlanishi lozim.

Bundan tashqari, bizningcha, jinoyat ishini qo'zg'atish jabrlanuvchining shikoyatini talab etmaydigan hollarda ish qo'zg'atilgan, biroq keyinchalik jinoyat jabrlanuvchining shikoyatini talab etadigan moddaga qayta kvalifikatsiya qilingan holatlarda ham, agarda jabrlanuvchi shikoyat berishdan bosh tortsa, jinoyat ishini yuritish mazkur asosga ko'ra tugatilishi hamda jinoyat ta'qib ostidagi shaxsга nisbatan reabilitatsiya huquqi ta'minlanmog'i lozim. Zero, ushbu holatda ham ish yuritishning qonunda belgilangan talablari bajarilmagani (shikoyatning yo'qligi) sababli jinoyat ta'qib ostidagi shaxs uchun davlat tomonidan qo'shimcha kafolat (reabilitatsiya huquqi) ta'minlanishi uchun zaruriyat yuzaga keladi.

Navbatdagi asosni tahlil qiladigan bo'lsak, amaldagi qonunchiligimizda, xususan, Jinoyat-protsessual kodeksining 84-moddasi 1-qismi 5-bandida shaxsга nisbatan aynan shu ayblov bo'yicha ishni tugatish haqida sudning qonuniy kuchga kirgan qarori (qarori) yoki vakolatli mansabdor shaxsning jinoyat ishini qo'zg'atishni rad etish yoxud ishni tugatish haqida bekor qilinmagan qarori bo'lsa, ish yuritish tugatilishi belgilangan. Biroq mazkur asosga ko'ra tugatilgan ishlar ham reabilitatsiya huquqini yuzaga keltirmaydi.

M. Lavnov mazkur asosga ko'ra jinoyat ishini tugatish reabilitatsiya huquqini yuzaga keltirishi haqida fikr bildirib, o'z qarashini ushbu holatlarda qonunda belgilangan talablarga rioya qilinmagani va jinoyat ta'qib takroran amalga oshirilgani bilan asoslaydi [15, 91-b.].

Bizningcha, mazkur qarash to'g'ri. Zero, ilgari muayyan qilmish uchun jinoiy ta'qib amalga oshirilgan va tegishli qaror (hukm, ajrim) qabul qilingan va u hali bekor qilinmagan bo'la turib, aynan shu qilmish bo'yicha jinoiy ta'qibning amalga oshirilishi xuddi JPK 83-moddasi 1-qismi 1-bandida nazarda tutilgan va rehabilitatsiyaga sabab bo'luvchi "jinoiy hodisa yuz bermagani" asosi bilan umumiy xususiyatlarga ega. Sababi, bunda ilgari sodir etilgan qilmish uchun jinoiy ta'qib amalga oshirilganini inobatga olganda, "yangi" jinoyat hodisasi yuz bermagan hisoblanadi. Shu sababli ham Jinoyat-protsessual kodeksining 84-moddasi 1-qismi 5-bandida nazarda tutilgan asosni kodeksning 83-moddasiga o'tkazish masalasini ko'rib chiqish maqsadga muvofiq.

Olimlar tomonidan e'tirof etilgan navbatdagi ish yuritish asosi muayyan immunitetga ega bo'lgan shaxslarga nisbatan jinoyat ishini qo'zg'atishga yoxud jinoiy ta'qibni amalga oshirishga ruxsat etilmagan taqdirda ish yuritishni tugatish bilan bog'liq.

A. Smirning fikricha, immunitetga ega bo'lgan shaxslarga nisbatan jinoyat ishini qo'zg'atish yoki jinoiy ta'qibni amalga oshirish uchun tegishli organ tomonidan ruxsat berilmagan holatlarda ish yuritishni tugatishning alohida asosi qonunchilikda belgilanishi lozim. Aks holda, qonunchilikdagi bunday bo'shliq ish yuritishni tugatishga imkon bermasdan, bunday ishlarning to'xtatib turilishiga sabab bo'lishi mumkin [16, 92–93-b.].

Bizningcha, mazkur qarash to'g'ri bo'lib, qonunchilikda muayyan toifa shaxslarga nisbatan yoxud muayyan jinoyatlar bo'yicha jinoiy ta'qibni amalga oshirishda alohida ruxsat olish belgilangan normalar mavjud bo'lsa, o'z-o'zidan qonunchilikda bunday ruxsat berilmagan taqdirda ish yuritishni tugatish asosi ham belgilanishi uchun zaruriyat paydo bo'ladi.

Qayd etish kerakki, amaldagi qonunchiligimizda faqat bir holat bo'yicha jinoyat ishini qo'zg'atish uchun ruxsat olish lozimli-

gi belgilangan. Xususan, Jinoyat-protsessual kodeksi 331-moddasi 5-qismiga ko'ra, tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq bo'lgan faktlar bo'yicha tadbirkorlik subyektiga nisbatan jinoyat ishini qo'zg'atishga faqat Qoraqalpog'iston Respublikasi prokurorining, viloyatlar va Toshkent shahri prokurorlarining roziligi bilan yoxud O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori yoki uning o'rinbosarining roziligi bilan yo'l qo'yiladi.

Biroq amaldagi qonunchilik mazkur toifaga kiruvchi ishlar bo'yicha tergovga qadar tekshiruv olib borilgan, lekin vakolatli prokuror tomonidan rozilik berilmagan holatlarda jinoyat ishini aynan qaysi asosga ko'ra tugatish mumkinligini aniq belgilab bermaydi.

Fikrimizcha, mazkur holat qonunchilikda bo'shliqni yuzaga keltirib, huquqni qo'llash amaliyotida muammolarga sabab bo'ladi. Shu sababli mazkur bo'shliqni bartaraf etish va ushbu asosni aynan rehabilitatsiyaga sabab bo'luvchi asos sifatida kodeksning 83-moddasiga kiritish lozim bo'ladi. Sababi, mazkur institut yuqorida tahlil qilingan jabrlanuvchining shikoyati mavjud emasligiga ko'ra ish yuritishni tugatish kabi xususiyatlarga ega. Ya'ni bunda prokuror davlat manfaatlarini himoya qila turib, muayyan ma'noda "jabrlanuvchi" rolini bajaradi hamda uning jinoiy ta'qib uchun rozilik berishdan bosh tortishi jabrlanuvchi tomonidan shikoyat berishdan bosh tortish kabi oqibatlarni keltirib chiqarishi maqsadga muvofiq.

Xulosa

Tahlil natijalari yuzasidan rehabilitatsiya asoslariga ko'ra jinoyat ishini tugatishni takomillashtirish maqsadida quyidagilar taklif etiladi:

birinchidan, Jinoyat-protsessual kodeksi 83-moddasi 1-qismi 2-bandi (qilmishida jinoyat tarkibi mavjud emasligi) o'z mazmuni jihatidan ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan paytda jinoiy javobgarlikka tortish mumkin bo'lgan yoshga to'lmagan shaxslar tomonidan sodir etilgan qilmishlarni ham qamrab oladi.

Shu bilan birga, mazkur holatlar uchun 84-modda 1-qismi 7-bandida ham ish yuritishni tugatishning alohida asosi belgilab qo'yilgan. Shu sababli Jinoyat-protsessual kodeksi 83-moddasi 1-qismi 2-bandi mazmunini yanada aniqlashtirish. Bunda 84-modda 1-qismining 7-bandida nazarda tutilgan holatlarda shaxs jinoiy javobgarlikka tortish yoshiga yetmagan bo'lsa, jinoyat ishi reabilitatsiya asoslariga ko'ra tugatilmaydi.

Ikkinchidan, amaldagi qonunchilikka ko'ra, ish faqat jabrlanuvchining shikoyati bilan qo'zg'atiladigan hollarda uning shikoyati bo'lmasa, ish yuritish tugatilishi reabilitatsiya oqibatlarini keltirib chiqarmaydi yoki reabilitatsiyaga sabab bo'lmaydi. Biroq ushbu holatda zaruriy shart (ariza yoxud shikoyatning mavjudligi)ga amal qilinmagani holda muayyan shaxsga nisbatan jinoiy ta'qib amalga oshirilishi ham o'z-o'zidan asossiz hisoblanadi. Shu sababli ushbu vaziyatlarda jinoiy ta'qib natijasida zarar yetkazilgan shaxsga davlat tomonidan reabilitatsiya kafolatlanishi lozim.

Uchinchidan, Jinoyat-protsessual kodeksining 84-moddasi 1-qismi 5-bandida

nazarda tutilgan asoslar yuzaga kelganda "yangi" jinoyat hodisasi yuz bermagan hisoblanadi. Shu sababli ham mazkur asosga ko'ra ish yuritish tugatilganda shaxsda reabilitatsiyaga nisbatan huquq ta'minlanishi lozim.

to'rtinchidan, qonunchilikda muayyan toifa shaxslarga nisbatan yoxud muayyan jinoyatlar bo'yicha jinoiy ta'qibni amalga oshirishda alohida ruxsat olish belgilangan normalar mavjud bo'lsa, o'z-o'zidan qonunchilikda bunday ruxsat berilmagan taqdirda ish yuritishni tugatish asosi ham belgilanishi uchun zaruriyat paydo bo'ladi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, reabilitatsiya asoslariga ko'ra jinoyat ishini tugatish shaxs huquqlarining kafolatini ta'minlashga xizmat qiladi. Chunki bugungi kunda zamonaviy yurisprudensiya talablari asosida ilg'or xalqaro standartlar va xorijiy amaliyotni hisobga olgan holda reabilitatsiya asoslariga ko'ra jinoyat ishini tugatish tartibini yanada takomillashtirish fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini himoya qilish bilan bir qatorda, amaliyotda yuzaga kelayotgan muammolarga yechim topishga ham xizmat qiladi.

REFERENCES

1. Farkas K. Möglichkeiten der beschleunigung und vereinfachung des verfahrens im deutschen strafprozessrecht [Possibilities for accelerating and simplifying the procedure in German criminal procedure law]. (In German). 2016. p. 132. Available at: http://drkovacstimea.hu/pdf/EQUAL_Directives.pdf. (accessed 15.08.2016).
2. Grigoryan L. Criminal Matters – Report Crimes of an Armed Robbery. *Victim's Recourse and Remedies Prevention*, 2006, 144 p.
3. Tadzhiyev T.T. Problemy reabilitatsii v sovetskom ugolovnom protsesse. [Problems of rehabilitation in Soviet criminal proceedings]. Abstract of Doctoral Dissertation. Tashkent, 1991, p. 15.
4. Sattorov, A. 2021. Analysis of the essence and legal basis of rehabilitation in criminal cases. *Society and Innovation*, 2021, June, vol. 2 (5/S), pp. 338–343. DOI: 10.47689/2181-1415-vol2-iss5/S-pp338-343
5. Averchenko A., Ismailova K. Prekrashheniye ugolovnogo dela i ugolovnogo presledovaniya po reabilitiruyushhim osnovaniyam na stadii predvaritelnogo sledstviya [Termination of a criminal case and criminal prosecution on rehabilitating grounds at the stage of preliminary investigation]. *Problems of Science*, 2023, no. 6 (80).

6. Moskalkova T.N. Uvazheniye chesti i dostoinstva lichnosti kak printsip ugolovnoogo protsesssa [Respect for the honor and dignity of the individual as a principle of criminal proceedings]. PhD thesis. Moscow, 1987, p. 116.

7. Veretennikova Ye.V. Reabilitiruyushhiye osnovaniya v ugolovnom sudoproizvodstve Rossii [Rehabilitative grounds in criminal proceedings in Russia]. *Siberian Legal Bulletin*, 2012, no. 1.

8. Karneyeva L.M. Prekrashheniye ugolovnoogo dela za otsutstviyem sostava i sobytiya prestupleniya [Termination of a criminal case due to the absence of elements and events of the crime]. *Soc. Legality*, 1970, no. 5, p. 53.

9. Libus A., Reznik G. Osnovaniya opravdaniya v ugolovnom protsesse [Grounds for justification in criminal proceedings]. *Sov. Justice*, 1977, no. 9, p. 9.

10. Kommentariy k Ugolovno-protsessualnomu kodeksu Rossiyskoy Federatsii. Postateynnyy [Commentary on the Criminal Procedure Code of the Russian Federation. Article by article]. N.A. Petukhov, G.I. Zagorsky (Eds.). Moscow, EKSMOS Publ., 2002, p. 51.

11. Rustambayev M.X. O'zbekiston Respublikasi jinoyat huquqi kursi [Course of criminal law of the Republic of Uzbekistan]. Vol. 1. Doctrine of crime. 2nd ed., suppl. and revised. Tashkent, Military-technical institute of the National Guard of the Republic of Uzbekistan, 2018, p. 137.

12. Usmonaliyev M.M. Jinoyat tarkibi [Criminal composition]. Tashkent, 2008, p. 106. Available at: <https://library-tsul.uz/zhinoyat-tarkibi-usmonaliyev-m-2006-2>

13. Belousova Ye.A. Prekrashheniye ugolovnoogo presledovaniya v stadii predvaritelnogo rassledovaniya [Termination of criminal prosecution at the stage of preliminary investigation]. PhD thesis. St. Petersburg, 2004, p. 177.

14. Chasovnikova O.G. Prekrashheniye ugolovnoogo presledovaniya po reabilitiruyushhim osnovaniyam [Termination of criminal prosecution on rehabilitative grounds: abstract of thesis]. PhD thesis. St. Petersburg, 2013, p. 26.

15. Lavnov M.A. Institut prekrashheniya ugolovnoogo dela v sisteme ugolovno-protsessualnogo prava i pravoprimeritelnoy praktike [Institute for termination of criminal proceedings in the system of criminal procedural law and law enforcement practice]. PhD thesis. Saratov, 2015, p. 91.

16. Smyr A.D. Modernizatsiya osnovaniy prekrashheniya ugolovnoogo dela i ugolovnoogo presledovaniya v zakonodatelstve Rossiyskoy Federatsii i Respubliki Abkhaziya [Modernization of the grounds for termination of a criminal case and criminal prosecution in the legislation of the Russian Federation and the Republic of Abkhazia]. PhD thesis. Volgograd, 2019, pp. 92–93.

YURIDIK FANLAR AXBOROTNOMASI
ВЕСТНИК ЮРИДИЧЕСКИХ НАУК
REVIEW OF LAW SCIENCES

Huquqiy ilmiy-amaliy jurnal

Правовой научно-практический журнал

Legal scientific-practical journal

2024-yil 1-son

VOLUME 8 / ISSUE 1 / 2024

DOI: 10.51788/TSUL.ROLS.2024.8.1.

BOSH MUHARRIR:

Rustambekov Islambek Rustambekovich

Toshkent davlat yuridik universiteti rektori v.v.b., y.f.d.,
professor

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:

Xodjayev Baxshillo Kamolovich

Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor, y.f.d.,
professor

Mas'ul muharrir: O. Choriyev

Muharrirlar: Y. Yarmolik, Y. Mahmudov, E. Mustafayev

Musahhih: M. Sharifova

Texnik muharrirlar: U. Sapayev, D. Rajapov

Tahririyat manzili:

100047. Toshkent shahar, Sayilgoh ko'chasi, 35.

Tel.: (0371) 233-66-36 (1169)

Veb-sayt: review.tsul.uz

E-mail: reviewjournal@tsul.uz

Obuna indeksi: 1385.

Jurnal 26.03.2024-yilda tipografiyaga

topshirildi. Qog'oz bichimi: A4.

Shartli 12,32 b.t. Adadi: 100. Buyurtma raqami: 38.

TDYU tipografiyasida chop etildi.